

ARANYOSSI
MAGDA

*Rendszertelen
önéletrajz*

kossuth

NOTE: A TOP SECRET MEMBER

Aranyossi Magda

RENDSZERTELEN ÖNÉLETRAJZ

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ · 1978

Lektorálta: Szabó Ágnes

ISBN 963 09 1016 0

© Aranyossi Magda, 1978

Én régi, elsüllyedt világom

Anyám mesélte, hogy mikor Pista öcsém születését várta, elvitt a nagy híré Bókay professzorhoz. Lebetegedése előtt tisztába akart jönni gyakori ájulásaim okával. A nagy tudású orvos aztán megnyugtatta:

– Nincs ennek a kislánynak semmi baja, csak nagyon indulatos természetű, ha elájul, öntsenek rá egy pohár hideg vizet, vagy verjenek kettőt a gömbölyűbb részére.

A professzornak igaza volt. Kétéves koromra elmaradtak az ájulások, de továbbra is könnyen begurultam, sok bajt okozva másoknak és a legtöbbet önmagamnak.

Hát ilyen voltam, ilyenek születtem, és ezzel a teherrel indultam neki a „nagyvilágnak”, a 19. század végi tehetős zsidó polgárság világának. Ennek a rendjébe akartak belenevelni szüleim, Jolán, majd Juliska kisasszony, az egymást váltó dadák, szobalányok, szakácsnék, egész környezetem. A Hold, azaz Rosenberg házaspár utcai házban nevelkedtem. A gang végén lakott Fritz néni, akit nagyon szerettem, és zsemleszínű kutya, „akit” még jobban szerettem. Mindig megosztottam vele a kiflimet, hiába intett anyám: – Ha a kiflit hol a kutya, hol meg a saját szádba dugod, kukacok fognak nőni benned meg bacilusok. – De hát nem tudtam másképp megosztani az uzsonnámat, még nem volt annyi erőm, hogy eltörjem a kiflit. A zsemle „kezelésére” Gyuri bátyám oktatott. Ő akkor már nagy volt, hároméves. – Csak rá kell állni egy lábbal – mutatta –, és tessék, eltörik.

A művelet közepén nyitott be apánk a gyermekszobába. Lett mindjárt haddelhadd.

– Miért ment a konyhába Jolán kisa? Hogy szabad magukra hagyni a gyerekeket! – És rögtön ki is kaptunk: – Nem szabad a kenyérre hágni!

Gyuri, a mulya, szótlan tűrte a verést, én toporzékoltam. Az ordítózásra bejött anyánk a fürdőszobából. Nem sietett különösebben, szokva lehetett az ilyen ramazurihoz. Elsőnek Eugenie (Özsi) nővéremhez fordult:

– Te vagy a nagy, miért nem vigyáztál a kicsinyekre? Tudod, neked kell jó példát mutatnod.

Szegény Özsi akkor ötesztendő volt. Élete folyamán anynyiszor hallotta: „Te vagy a nagy, mutass jó példát a kicsinyeknek”, hogy még ma, nyolcvanévesen sem tudja ezt nekünk megbocsátani. Hidegen felelte: – Nem én léptem a zsemlére.

A büntetések sokszor váratlanul értek bennünket, és nem mindig értettük az okát. Mint például Pista öcsém esetében. Valami ösztönösség, tudatalattiság diktált neki étrendet. Sok évvel később, mint ahogy az alábbi eset megtörtént, az orvostudomány meghirdette a kén és a mész fontosságát az emberi szervezetre. Pista erre már előbb rájött. Egy alkalommal, amikor megint egyedül voltunk a gyermekszobában, Pista felnyúlt a varrógép mellé, leemelte a nagy gyufatartót, és rendszeres alapossággal lenyalta tizenhat szál kénes gyufának a fejét. Hajnalka kisasszony el akarta tussolni a dolgot, de Özsi résen volt, és jelentette anyának. Nagy lett a riadalom, orvos, hánytató... s csodák csodája, Pistát nem büntették meg, sőt ölelték, csókolták. A dolog tisztára értelmetlen volt, hiszen nyáron, amikor Gödöllőn nyaraltunk, és papa egy kocsi homokot hozatott nekünk, Pistát minden nap megbüntette Jolán kisa, mert marékszám nyelte a homokot. Délelőttönként játszhattunk a homokdombon, s ilyenkor senki sem ügyelt Pistára. A délutáni alvás után azonban

tiszta fehérbe öltöztettek bennünket, és amikor kimehettünk a kertbe játszani, szigorúan figyelmeztettek: vigyázzunk a ruhánkra. De Pista ilyenkor is nekiállt a homokdombnak, s amikor „jóllakott”, egy filozófus nyugalomával visszaballagott a verandához, ahol anyus és Jolán kisa varrtak.

– Pitta homokot evett – jelentette.

– Csúnya fiú – mondta Jolán kisa –, nézze meg, milyen a ruhája. Mars a fáskamrába!

Ha nekem ilyet mondtak volna, bizonyára ellenkezem, és mamának és kisának egyesült-erővel kellett volna bevonszolniuk kijelölt börtönömbe. Nem így öcsém. Ő szó nélkül megfordult, átballagott az udvaron, bement a fáskamrába, behúzta maga után az ajtót. Csak uzsonnakor ment érte a kisasszony: – Ilyet ne tegyen többé! – intette.

Pista hallgatott, és másnap újra homokot evett, és ezt be is jelentette.

A sok homoktól, illetve mésztől lettek a fogai olyan szépek, hogy később sokan azt hitték, hamis fogsorral sétál. Ha Pista még élne, megkérdezhetném, miként vélekedett annak idején ott a fáskamrában a büntetésről. Igazságosnak találta, vagy azt hitte, ez is hozzátartozik ahhoz a számtalan előíráshoz, szertartáshoz, amit szintén nem értettünk.

Gyermeki zűrzavaromat csak növelte tágabb világom: a rokonság, tulajdonképpen anyám rokonsága. Dédapám, aki a Nagykorona (ma Alpári Gyula) utcai lakás egyik udvari traktusában élt ápolónőjével, csaknem vak volt. Később, már jóval halála után, anyámtól és nagyapától tudtam meg bővebbet róla. Eredetileg Sátoraljaujhelyen volt kocsmáros és boltos, olvasó, istentagadó, bölcselkedő zsidóember. A felesége vallásos volt, de ő szombaton is pipázott. Szomszédjukban egy fiatal jurista lakott, az esténként átjárt hozzájuk fuvolázni, és kísérté dedánya szép énekét. A kis házi hangverseny után dedapa elpolitizált a fiatal fuvolással, akit Kossuth Lajosnak hívtak. Dédapa haláláig meg is maradt Kossuth- és

köztársaságpártinak. Váltig szidta az új időket, amiért legidősebb fia és legnagyobb büszkesége, nem áttallott Tisza Kálmán hívének szegődni és a kiegyezést dicsérni.

– A régi idők becsületesebbek voltak – mondotta dédapa. Mire nagyapa csöndesen megjegyezte:

– Felszekereztünk szövetért Pestre és a tiszai gáton tizenegy napra beragadtunk a sárba.

– Sárba ragadni lehet így is, úgy is – válaszolta dédapám. Öt fia volt. A legidősebb – akit később nagyapámként csodáltam – valami különös csillagzat alatt született. Először is születése után kerek tíz évig dédanyám nem szült több gyereket. Csak ez idő letelte után jöttek világra egymás után öccsei. Másodszor, rendkívül hamar, szinte magától megtanult írni-olvasni és fejben háromjegyű számot háromjegyűvel szorozni. A kocsmán meg a bolton keresztül hamar elterjedt Újhelyen a hír: „A Grünfeld kocsmárosnak csuda okos gyereke van.” És akkor a helybeli kegyesrendi tanárok, a reformkor szellemében, megnyitották a csodagyerek előtt gimnáziumuk kapuját. A felvételnél a rendfőnök kijelentette:

– Mától kezdve magyar gyermek vagy, nem hívhatnak Grünfeldnek. Eredj haza, gondolkozz holnapig, milyen néven írjunk be a többi növendék közé. Zöldi akarsz lenni vagy Mezei?

Nagyapa a Mezei nevet választotta. (Száz esztendővel később, hálás lehettem annak a magyarosító rendfőnöknek, a legantiszemitább szemek sem akadhattak fel papírjaimban az „anyja neve” rovaton, melyben az állt: „Mezei Klára”. 1944-ben sokszor ilyen apróságokon múltott egy ember élete.

Már elmúltam tízéves, amikor elgondolkoztam azon, hogy dédapának vagy nagyapának volt-e igaza? Valószínűleg nagyapának adtam igazat, főképp érzelmi okokból: nagyapát mindenkinél jobban szerettem.

Vasárnap délutánokon Jolán vagy Juliska kisa összegyűjtött bennünket, felállított orgonasíp szerint. Legelől ment

Özsi, utána Gyuri, majd én, és leghátul totyogott Pista. Lábujjhegyen kellett végigmenni a poros ügyvédi irodák során. Özsi halkán kopogott az utolsó zöld posztóval bevont ajtón.

– Szabad! – szólt ki erőteljesen a nagyapa, aki délutáni alvása után már íróasztalánál ült, aktákra hajolva. – Szóval ti vagytok. No jó. – Egymás után megcsókoltuk, ő csengett Planknak, egy forintot adott neki a szokásos vasárnapi utasítás kíséretében: – Hozzon Schückettől egy stanicli csokoládébonbont a gyermekeknek.

Míg a csokoládé megérkezett, a díványon „tigrist” játszottunk. Csak hárman, mert Özsi már nem vett részt olyan bolondságokban, hogy egy tigrisbőr kitömött fejének fogai közé dugdossa a kezét. – Látod – kiabáltunk egymásnak –, én nem félek a tigristől!

– Ettől nincs is mit félni – szólt közbe nagyapa –, hiszen ezt a tigrist már sok évvel ezelőtt lelőtték.

Mi tovább kiabáltunk a díványon, simogattuk a vadállat fejét. Nagyapa az íróasztalnál dolgozott olyan nyugodtan, mintha ott sem lennénk. Aztán Özsi kezébe adta a csokoládés staniclit, és mi elvonultunk.

Hosszú évekig áthághatatlan kötelességünk volt vasárnap megjeleni nagyapánál. Közben eltűntek mellőlünk a kisaszszonyok, elpusztult egész gyermeki világom, de sohasem hallottam, hogy nagyapa felemelte volna a hangját. Nagy nyugalma és a belőle áradó bölcsesség tett a rabjává, s nemcsak engem, hanem gyermekeit is. Azt hiszem, anyám, a gyöngéd, a jó, a betegágyunknál virrasztó, testi-szellemi fejlődésünkkel törődő, okos anyánk, szeretetéből csak maradékot adott nekünk, hetünknek; apánknak meg az eljegyzése óta magára vállalt szerelemkomédiát játszotta, de szeretni, minden fenntartás nélkül, fanatikusan csak az apját szerette . . . Én is úgy éreztem, hogy az egész világon nincs nagyapához hasonló nagyszerű ember. Ha apám viharzott, sértődötten és gyűlöl-

ködve próbáltam uralkodni könnyeimen, ártatlanságom teljes tudatában. De amikor nagyapa egyetlenegyszer megszidott, mert apánkkal Pista meg én iskolaidőben elutaztunk anyánkat látogatni Abbáziába, akkor komolyan magamba szálltam.

– Majd beszélek az apád fejével is – mondta komoran nagyapa –, milyen nevelés az, kötelességmulasztásra szoktatni benneteket?

Kiszámíthatatlan, neurotikus apám és a kis termetű, nagy fejű nagyapám egész életemre megszabták párkereső ízlésemet. Mindig az alacsony, csendes emberkéhez vonzódtam, én a nagy patapuff. Csak hozzájuk volt bizalmam. Csak az ápolt külsejű férfiakat becsültem (nagyapa is mindig jó megjelenésű volt, naponta váltott fehér ingével). Valami hasonló érzés élt talán Özsiben is; mind a ketten a nagydarab, szép, apánkra emlékeztető férfiembert „tenyészállatnak” hívtuk és kerültük.

Nagyapánk politikai hitvallása ellen nem volt kifogásom, nagyleánykoromban is elfogadtam anyám magyarázatát:

– Bizonyos fokig minden ember szocialista, senki sem akarja, hogy embertársa éhezzen. Persze a fiatalok, mint Gyuri, túlzottak, meg akarják váltani a világot, de az lehetetlen. Később, ha már sokat próbáltak, ezt is megértik. – Igen, gondoltam, nagyapa is ezért 67-es (vagyis az 1867-es kiegyezés híve). És körülöttem minden azt mutatta, hogy így helyes minden.

A későbbi években a nagyapai ebédeken, ahova Zaza néni, anyám húga olykor meghívott, ha jobban odafigyelek, tán meghallom Ernő bácsi szavait is. Ernő bácsi, nagyapa egyik öccse, kisgyermekkorától szinte teljesen süket volt. Beszélni is hatéves korára tanította meg, a maga külön módszerével pici-mama, a dédanyám. Ernő ezek után tovább tanult. A maga erejéből elvégezte a gimnáziumot, az egyetemet, letette ügyvédi vizsgáit, doktorált. Néha levelet váltott Kossuth Lajossal, tudomásom szerint értekezett Madarász Józseffel,

Helfy Ignáccal, és keményen bírálta nagyapa politikai vonalát.

Tizenhat éves koromban már illett volna jobban odafigyelnem a vitákra, de kellemesebb és kényelmesebb volt elfogadni anyánk magyarázatát: – Ernő bácsi testi fogyatékosága miatt kicsit távol él a világtól. Évtizedek óta nagyapánál lakik, ott is étkezik. Drága, kedves öreg agglegény, fogalma sincs az életről. – Így a vitában én is nagyapának adtam igazat. Különben is egész más természetű gondok foglalkoztattak. Egy alkalommal rózsaszín paplanom alá bújva, az éj sötétjében keservesen sírtam arra a gondolatra, hogy sohasem fogok férjhez menni, mert csúnya trampli vagyok, s olyan ember, mint nagyapa, nincs többé, és ha volna is, bizonyára olyan gyönyörű nőt venne csak feleségül, mint gyermekágyban elhunyt nagyanyám.

Tulajdonképpen már hat-hét éves koromra alaposan elcsúfultam. Ekkor már a tágas Pannónia (ma Rajk László) utcai lakásban laktunk, ahol anyám ötödik testvéremnek, egy újabb fiúnak adott életet. Apánk zajosan ünnepelt. Sorban felemelt bennünket, hogy megnézhessük az új öcsikét, Bandit. Nem tudom, miért, apánk bolondul beleszeretett legújabb fiába. Évek során mindig kivételezett vele. Ezzel aztán tökéletesen elrontotta szegény gyereket. A két idősebb fiút számtalanszor megverte, ha Bandit sírni hallotta, mert feltételezte, hogy a „nagyok” bántották. Bandi rendkívül érzékeny gyermek volt, könnyen sírt. Két bátyja pedig, mivel ártatlanul annyit szenvedtek miatta, meggyűlöltek, és ha csak tehették, bántották. Az ilyesmi persze újabb büntetőexpedíciókat szült, engem pedig a szeretet és gyűlölet kavargó infernójába lökött. Gyűlöltem apámat durvaságáért és a sok igazságtalanságáért, amiket főképp a két idősebb fiú ellen elkövetett, és bálványoztam Bandit, akit a világ legszebb babájának tartottam. Ő ha meglátott, ki is nyújtotta felém sovány, szürke karját, és én minden szülői tiltás ellenére: „majd elgörbül a hátad”, „rög-

tön tedd le!” – cipeltem őt másik szobába vagy valami távoli sarokba, védtem a nagy fiúktól. Ők ketten aztán évekig a szememre hányták, hogy én kényeztettem el, tettem nyafogóssá Bandit. Ma már nehéz volna eldönteni, igazuk volt-e, de amikor tizenöt évvel később anya lettem, olykor megkérdeztem magamtól: tudom-e oly szenvedélyesen szeretni a fiamat, mint az öcsémet annak idején. Kislányokban sokszor nagyon erős az anyai ösztön. Unokámnál, Yvette-nél is így láttam, amikor öccsét, Jean-François-t dédelgette.

Gyermekkoromból jól emlékszem, hogyan beszélgettek a konyhán a cselédek apámról. – Szép, derék férfi, különösen, ha nem hagyja el magát. – Dicsérték becsületességét: – Nem nyúl a lányokhoz. Bezzeg a Károlytól (Annának, anyám húgának a férje) nincs nyugta egyetlen szobalánynak sem.

Később is dicsérték, különösen az első világháború idején, amikor egy új ing, szoknya, még a perkál ára is elérhetetlen magasra emelkedett, mert apám mindig gondoskodott egész háza népéről. Gyakran ordítozott velük, és amit még jobban gyűlöltem, káromkodott is (megjegyzem, ma már ezek a szavak majdnem hogy szalonképes kifejezések). A háztartási alkalmazottak viszont ezt kevésbé vették a szívükre. Szegény-paraszti sorból, faluról szakadtak Pestre, rosszabbhoz voltak szokva, nemcsak otthon, hanem előző helyeiken is. Persze, volt olyan is, aki csomagolt és ment, de „vastag Mari”, aki hét évig volt nálunk szakácsnő, keményen szembeszállt apánkkal, jól megmondta a véleményét az egész ház füle hallatára.

Egy alkalommal apa Juliska kisát szidta össze, mert Pista szegény, az örökös bűnbak, fénylő orral jött a vacsorához.

– Úgy látszik, már arra sem jó, hogy a gyerekekre vigyázzon! – kiáltotta apa Juliskának, aki alig látszott ki a munkából. Reggelenként mind a négyünket derékig lemosdatott, ellenőrizte a reggelit, a „nagyokat” elkísérte a Sze-

mere utcai iskolába, utána hazaloholt, kiszellőztette, bevetette az ágyakat, a kicsiknek tizórait adott, majd odaült anyánk mellé az ablakhoz harisnyát stoppolni, fehérneműt javítani. Délben sietett ismét az iskolába Özsiért és Gyuriért. Délután olykor szennyes ruhát segített számolni anyánkknak (mekkora halom szennyest produkált egy akkori háztartás), aztán sétálni mentünk, és este megint hazahozta a „nagyokat”. Vacsora után, egymás után sorban, tetőtől talpig lemosdatt bennünket. Számomra a minden esti hideg lemosás kínját enyhítette, hogy Juliska kisa mosdatás közben verseket mondott, Aranyt, Petőfit, Kiss Józsefet . . . Én meg sorra megtanultam és elszavaltam őket. Talán a versekkel kárpótolt a sors azért, mert botfülűnek születtem.

Juliska kisa munkanapja még ekkor sem ért véget. Anyánkkal együtt odaálltak a nagy kék gyerekszobaasztal elé, és sorban megvizsgálták minden levetett ruhadarabunkat. Tűjűk, fonaluk alá került minden meglazult gomb, szakadt fehérnemű, lyukas harisnya. Mindezen kívül hetenként egyszer meleg vízben fürdetett bennünket, legmósta a hajunkat, rendben tartotta a szekrényünket, játékpalcunkat, megragasztotta tört játékaikat, a szövet és plüssállatokat tisztította, javította.

Juliska kisát joggal vérig sértette apám fenti szemrehányása. Kirohant az ebédlőből, és pakolt. Anyám még nyugodtan ott maradt néhány percig az asztalnál, aztán kiment kisához.

– Ne csináljon olyan nagy ügyet ebből az incidensből.

– Nem, nem bírom tovább – sírt Juliska.

– Tudhatja, hogy a férjem hirtelen haragú – folytatta anyám, kissé halkabban –, de valójában jó ember. És hova akar menni, sötét este?

– A nővéremhez.

– Kérdés, megengedik-e, hogy nála húzza meg magát.

Juliska lassanként megnyugodott, kissé színpogva visszaült az asztalhoz.

Apám szó nélkül végigette a vacsorát.

Ha csak ennyi baj lett volna apánkkal! Nem volt tanult mestersége. Régen ezt nem vették olyan szigorúan. Ha valaki kellő vagyonnal rendelkezett, gazdálkodhatott, vagy valami vállalkozásba kezdett. Szüleim már az emancipáció idején cseperedtek fel. De a zsidók egyenjogúsága még mindig névleges volt, nem tárták szélesre előttük az érvényesülés útját. Az államvasutak, a hajózás, a posta továbbra is zárt terület maradt. A törvény alapján bárki lehetett katonatiszt vagy állami hivatalnok is. De ki bírta volna elviselni az örökös lenézés és az előléptetés kilátástalanságát. A legtöbb tudományos pályától szintén elriasztotta őket a burkolt megvetés. Ezért mentek sokan ügyvédi és orvosi pályára, bár általában a legismertebb, nagy tudású zsidó orvosok sem érhatték el az egyetemi rendes tanári fokozatot. Nyitva állt még előttük a pedagógusi pálya – sovány kenyérrel –, de a tanítóságot már kiképzése idején megszűrte, illetve felekezeti pályára szorította az a tény, hogy a legtöbb pedagógusképző iskola egyházi (katolikus, protestáns és zsidó) kézben volt.

Apám hazulról „jól volt eleresztve”. Gabonakereskedő nagyapám hatszázhatvan holdas termőföldű birtokán gazdálkodott, gondosan, derűsen, hozzáértéssel. Apámat egész életén át húzta a föld. Amikor anyámat feleségül vette, a Balaton mellett, Kenesén bérelt birtokot. Három év elég volt ahhoz, hogy mindenféle kísérletezéssel mindenét elveszítse. Fűnek-fának kölcsönzött, parasztokkal próbált szövetkezni, tele volt ötletekkel. 1896-ban a millenniumi kiállításon két népviseletbe öltözött szép parasztlány egy cifra sátor előtt az apám által feltalált szerszámmal – apám költségén – egész nap kukoricát morzsolt. Papa szerint József főherceg is megbámulta találmányát, de mert a főúr nem szokott kukoricát morzsolni, a festett vasherkentyűk apám nyakán maradtak.

A föld utáni újabb próbálkozásokkal újabb pénzeket vesztett, majd egy németországi út után megszületett „zseniális”

vállalkozása: a tűz ellen impregnáló vállalat. Ez megint költséges apai agyrémnek bizonyult. Még valami kiállítással, bemutatóval is kísérletezett a Városligetben. Meghívott vendégek előtt felgyújtottak egy tűz ellen impregnált bódét, néhány impregnált bútorral, szőnyeggel. Az utóbbi teljesen elégett, a bútor parázslott, apánk keze is megpörköldött, az impregnálás az ördögnek sem kellett.

Szerencsére apám valami szárító szabadalmat is hozott Németországból. Tulajdonképpen ezzel a vállalkozással nevelt fel bennünket. A szabadalom lényege az volt, hogy különleges formájú vaskályha segítségével épülő házakat lehetett kiszárítani. Abban az időben még téglából, nedves malterrel építkeztek, ezért az elkészült nagy bérházaknak még három hónapig száradni kellett. A tisztiorvos nem adott addig beköltözési engedélyt, amíg a falak nedvesek voltak. Apám különleges vaskályhái sokkal tökéletesebben szárítottak, mint az addig használt nyitott vaskosarak. Azokban az évtizedekben épült Lipótváros meg Kelenföld egy része, apámnak mind a két keze tele volt munkával, a zsebei tele voltak pénzzel. Minket úgy kényeztetett, mintha a rossz időkben sohasem kiáltotta volna: „zabálni tudtok!” A nagy jólét idején mi, gyermekek talán több cukrozott gyümölcsöt ettünk, mint kenyeret.

Apám valószínűleg sohasem hallott a kapitalizmus ciklikus válságairól, de azért azok rajta is érvényesültek. A kövér tehének esztendei után eljöttek a soványaké. Apánk erre nem volt felkészülve. Megszűntek az építkezések, a különleges kályhák dologtalanul álltak, apám kénytelen volt hazaküldeni embereit. Ez valószínűleg nagyon bántotta. Elemében volt, ha munkásaival kiabált, káromkodott, de felelősnek érezte magát jólétükért. Most küldje haza ezeket a parasztembereket a semmibe?!

Apám éjszakákon át fejvesztetten szaladgált fel-le a lakásban, míg anyám orvos fivéréhez, Béla bácsihoz fordult. Ő

beszélt nagyapával, s apát szanatóriumba küldték a Pomáz melletti Margitligetre. A szanatórium külsőleg valóságos kastélynak hatott. (Talán ez ihlette meg Balázs Bélát, aki néhány évvel később különleges grófi fészeknek festette le, álmodó, felhőkben járó arisztokratákkal, szerelmi csalódásba sülyedt szépséges színésznőkkel.) Holott inkább csődbe jutott gyárosoknak, bankároknak volt a búvóhelye. Utóbb, ha valaki egy kis szerelemből túlságosan nagy hűhót csapott, azt mondtuk: „elment a lelke után Pomázra”.

Míg apámat gyógyították, ügyeivel anyánk és Róna bácsi, a vállalatvezető, bajlódott.

A gazdasági válság, úgy látszik, rövid életű volt, apám hamarosan visszanyerte egészségét, sőt jókedvét. Ismét több cukrozott gyümölcsöt ettünk, mint kenyeret. Róna bácsi többször feljött az alagsori vállalati helyiségből, ha anyám egyedül volt, és vele tanácskozott.

– Már megint szórja a pénzt, ebből nagy baj lesz – jósolta a bácsi.

Azt hiszem, mindketten látták a fenyegető vészt, de nem tudták elhárítani. Anyám soha nem kért ékszer, legfeljebb egyetlen szép kosztümöt csináltatott, és boldog mosollyal vette át a nagy ezüstróka garnitúrát. Hallgatagon tűrte apám sokféle bogarát: egy időben valami újságot pénzelt, majd két nyafka vénkisasszonynak zöldség-gyümölcs boltot rendezett be. De, amikor azt követelte tőlük, hogy dolgozzanak is valamit a boltjukban, egyszerűen kidobták apát. Mindez semmi sem lett volna, ha apámat nem húzza a föld.

Most már anyám is könyörgött: gondolkozzék, számoljon. De vele nem lehetett beszélni. Meg akarta váltani testvéreitől a nagyapától maradt hatszázhatvan holdas Szolnok megyei birtokot. Ám a pozsonyi Hugó bácsi megköötötte magát, s a maga részét nem engedte át. Erre apa bosszúból vett egy még nagyobb birtokot, Gömörsidet. Anyám vitázott, könyörgött – mindhiába. Ekkor árulta el apa örökös nyugtalansága ru-

góit: – Igenis milliomos leszek – kiáltotta –, és akkor az egész tisztelt Mezei család csúszni-mászni fog előttem! – Csakhogy ahhoz több is kellett, mint egy millió. A Mezeiek annál sokkal többre tartották magukat.

Dédszüleim akkor költöztek Pestre, amikor élete virágjában meghalt nagyanyám. Pici-mama vezette a háztartást, az elárvult három kislány pedig dadák, majd csacsogó, vidám francia bonne-ok keze alá került. Édesanyám akkor ötéves volt. Amikor a lányok már folyékonyabban beszéltek franciául, mint magyarul, egy Benda nevű csúf német söprűnyél váltotta fel a francia kisasszonyokat. Benda porosz drillt, a Nagy Frigyes-i fegyelem teljes arzenálját honosította meg a Mezei házban. Még serdülő koromban is gyakran hallottam anyám és húgai szájából: „Benda így mondta, így tanította.” A lányoknak percnyi pontosan kellett felkelniük, előírás szerint tisztálkodni, öltözni, reggelizni. Ha hosszabban elbeszélgettek a szobalánnyal, azért már büntetés, esetleg pofon járt. Nagyapa néha egész híres ügyvédi ravaszságát összeszedte, hogy lányait mentesítse a túlságosan felgyúlt büntetési feladatok alól. Amnesztiát hirdetett, mert karácsony vagy Szent István nap volt, vagy valamelyik lány születésnapja. Benda ilyenkor dúlt-fúlt, de nem szólhatott, a családfő jogát nem kerülhette meg.

A porosz fegyelem után angol nevelőnők korlátoltsága vidította fel a lányok szobáját. Ugyanakkor fejlett testápolást, ifjú hölgyekhez illő viselkedést tanultak. Megjelent a lány-szobában végre a magyartanár is, magyar nyelvtant és irodalmat oktatott.

Anyám neveltetése húszéves korában fejeződött be. Férjhez menés előtt azonban még két boldog nyarat élt meg. Nagyapa tágas villát bérelt a Wörthi-tó partján. Saját gyermekein kívül itt nyaraltak a különböző korú unokanővérek és unokafivérek is, dédszüleim felügyelete alatt. Mama sokat

mesélt nekem arról a két boldog nyárról, amikor annyit nevettek, ugratták egymást, rengeteg turpisságot eszeltek ki. Ezután nagyapának és a nem éppen a legjobb akaratú nagynéniknek megfelelő vőlegényt kellett találni anyám számára.

Anyám legnagyobb baja talán nagyapa pénze volt. Ha szegény lánynak születik, kénytelen pénzt keresni, s a zárt leányszobából kikerül a mindennapi életbe. Bizonyára találkozott volna hozzáillő fiúval, aki olyannak ismerte volna meg, amilyen valójában volt: szelíd, bájos teremtség, ugyanakkor szilárd, egyenes jellem. De anyám egyedül soha nem léphetett ki az utcára, nem kellett kenyér után járnia. A fényesen kivilágított báltermekben kellett volna vőlegényt találnia. Ez pedig nála nem ment. Így hát a család hozta létre a házasságot. Akkori szokás szerint az előre kialakított hozomány mellett gondoskodtak az életre szóló dús kelengyéről. Anyám négy szoba bútort kapott, nagy és kis perzsaszőnyegeket, herendi étkészletet, nehéz ezüst evőeszközöket, tálakat, kosarakat, korsókat stb. stb. Azután „véletlenül”, egy színielőadás szünetében bemutattak neki egy fiatalembert. Ekkor anyám elkövette élete egyetlen bűnét: hazudott. Megjátszotta, hogy szerelmes a vőlegényébe. Egy egész életen át fizetett ezért az egyetlen hazugságáért, és fizettetett velünk is, a gyermekeivel. Megjátszotta a boldog asszonyt, aki felnéz a férjére, akire rábízhatja magát. Holott anyánk műveltebb volt apánál, s nagyobb ereje, kitartása volt a bajok idején.

Miért alázkodott meg hát? Miért nem menekült vissza az apai házba, amikor még mi, a gyermekei nem lógtunk a nyakán? Miért tűrte, hogy apánk elpazarolja kettőjük vagyonát? Éveken át újra és újra segítséget kellett kérnie nagyapától, vagy havi apanázst Pali bátyjától vagy Laci öccsétől. A mi nagyon is labilis egzisztenciánk, és mellette a gyermekek növekvő száma nem emelte szüleim tekintélyét családjá körében. Pali bácsi például állandóan ugratta anyánkat:

– Klára, azt hallottam, hogy tisztelt férjed, a *Pesti Hír*-

lap karácsonyi számával véletlenül kidobta Emilkét (nem is volt Emilke nevű testvérem). És mi van azzal a kisfiúval, akit négy titokban tartott gyerkőcötök közül Fülöpnek neveztetek el, mert már születése pillanatában látni lehetett, hogy óriási, elálló fülei vannak?

Az ilyen élcelődésen mindenki nevetett Zaza néni kis rózsaszín szalonjában. Csak anyánk bosszankodott: – Okos ember létedre hogy tudsz ennyi ostobaságot beszélni?

Fivérei élcelődése és hűgai „jó tanácsai” végképp elbátortalanították anyánkat. Szinte minden régebbi kapcsolatát megszakította. Csak vasárnap esténként ment el nagyapához a családi vacsorára. (Dédanya halála óta legfiatalabb lánya, Zaza vezette nagyapa háztartását.) Hozzánk is kevesen jártak. Azokban az években, amikor apánk tele volt pénzzel, mama szívesen látta vendégül apánk rokonságát. Olyankor lehúzták a huzatokat a szalon foteljeiről, a herendi szervizzel terítették, és az ételeket nagyapa szakácsnője készítette el.

Egyébként anyánk csak a háztartásnak, apánk kiszolgálásának és a mi nevelésünknek élt. Úgy is mondhatnám, hogy a három háztartási alkalmazott, állandó varrónő, házitanító mellett egész nap robotolt. Varrt, harisnyát stoppolt, száröltéssel mintákat hímzett a konyharuhákba, a portörülőkbe, és rengeteget mesélt. Mesélt, ha hideg vízzel edzetek minket, ha betegek voltunk, ha a körmünket vágta, ha a hajunkat fésülte, ha csukamájolajat kellett nyelnünk, minden gyermeki megpróbáltatáson mesélve segített át bennünket. Sokszor játszott velünk olyan játékokat, amelyek intelligenciánk fokozását szolgálták, például találós kérdésekkel tettünk szert földrajzi ismeretekre. Boldog gyermekkorunk lehetett volna mellette, ha nem szolgált ki apánk kiszámíthatatlan brutalitásának, sértéseinek. Nem tudom, miért nem állt a sarkára, miért nem védett meg bennünket. Apánknak keményebb aszszonyra lett volna szüksége, aki erősen kézben tartja, nem engedi elhatalmasodni rossz szokásait, féktelenségét.

Bandi után megszületett Erzsike. Édes barna baba, akit nagyon korán elvesztettünk, nagyon megsirattunk. Erzsike után következett Miklós, majd Lacika. Mintha minden egyes testvérem valami más égőv alatt született volna, aszerint, milyen volt akkor családunk gazdasági helyzete. Erzsikét apám megtúrta, Miklóst zajosan szerette, Laci születését megelőzően hangosan követelte anyánktól, hogy vétesse el a magzatot. Anyánk ellenállt. Papa, dühösen gúnyolni kezdte. Ekkor mama kitört:

– Elhiszem, hogy nem vagyok megfelelő feleség számodra! Neked olyan asszony kellene, aki csak magára, a maga élvezetére gondol, nem egy ilyen igavonó, mint én. Olyan asszony illene hozzád, aki minden héten legalább kétszer megcsal!

Apát teljesen megzavarta anyám szokatlanul hangos, szenvedélyes kitörése.

– Az istenért, Klára, ne kiabálj! Meghallják a gyerekek, a cselédek!

– Bánom is én, azok úgyis mindent tudnak! Kiabálni, másokat gyötörni úgy hiszed, csak neked van jogod! Ha cifrálnak és csálnálak, akkor meghunyászkodnál!

Apám tovább könyörgött, végre anya is elhallgatott.

Gyűlöltem apámat, mert így bánt anyánkkal, és azért is, amiért olyan „illetlenül” sokan voltunk. A rokonok, ismerősök körében családonként legfeljebb két vagy három gyermek volt, vagy csak „egyke”.

Megkérdeztem egyszer Pista öcsémet, hogyan látja ő a gyermekkorát, ő, az örökös bűnbak, akivel szemben még anyánk is türelmetlen volt. Akit annyit büntettek, vertek, hogy teljesen befelé fordult, magának mesélgetve játszott építőkockáival a gyermekszoba szőnyegén, csodálatos szigetekre vetődött emberekről regélve. Amikor egyszer Gyuri meghalott a öccse monológját, rákiáltott:

– Te számár, egy embernek nem születhet hat gyereke, ha nincsen felesége!

– Jó – felelte sztoikus nyugalommal Pista –, akkor a feleségével együtt vetődött a szigetre, nem egyedül, mint Robinson.

Ám a sztoikus nyugalom nem tartott Pistánál sokáig, ha megsértették vagy megalázták, toporzékolt, rúgott, a földhöz vágta magát.

Egy réges-régi kínos jelenet különösen élénken maradt meg az emlékezetemben. Egy reggel apám ordítózására ébredtem.

– Elpárolgott?! Elpárolgott?! – üvöltötte, és kezében papucsával kergette Pistát végig a lakáson, ütötte, ahol érte.

– Igen, elpárolgott! – kiáltotta Pista kétségbeesve.

Anyánk ugyanis azzal gyanúsította Pistát, hogy kiengedte a kádból a fürdővizet. Öcsém semmit sem tudott a dologról.

– Hát mit gondolsz – mondta anyám gúnyosan –, az a víz tán elpárolgott?

Pista, aki jól tudta, hogy a felnőtteknek mindig igazuk van, hűségesen ismételte: – Igen, elpárolgott.

Ez kellett csak apáknak, előugrott, hogy igazságot tegyen. Tudhatta volna, hogy Pista nem szokott hazudni, s az meg sem fordult a fejében, hogy egy négy-ötéves gyereknek fogalma sincs arról, mit jelent a párolgás.

Pista kiskorában dadogott, apánk ráordítással kúrálta. Anyánk Béla bátyját faggatta, miért idegesek a gyermekei. „Miért?!“

Miklós volt mindnyájunk közül a legidegesebb, sokszor elájult, dührohamokat kapott. El sem tudtuk volna képzelni, hogy kiszabadulva a szülői ház fojtogató levegőjéből, boldog házasságában milyen kedves, szelíd ember válik majd belőle.

Visszatérve Pistára, végül is nem mondott véleményt apánkról. Amikor a fenti kérdést feltettem, éppen belépett valaki a szobába. Ilyen sötét, fájdalmas problémákról még négyszem-

közt is nagyon ritkán beszéltünk. Pista már nem él. Helyette Bandit faggattam, aki békés, szelíd fiú volt, papa kedvence.

– Hadd ezeket a régi dolgokat, Magda, én már napirendre tértem felettük.

– Jó, de mégis hogyan láttad régen?

– Ha apánk kulcsa megcsörrent az előszobaajtóban, félni kezdtem. Mindig féltem, ha otthon volt, akkor is, ha aludt, ha olvasott, mindig. Csak akkor nyugodtam meg, ha elment hazulról . . .

Tanulóéveim

Annyit neveltek bennünket, anyánk, apánk, dadusok, nevelőnők, nagybácsik, nagynénik – mindenki a saját nevelési elvei szerint –, annyiszor hallottam, hogy így meg úgy hibáztam, hogy állandó kisebbségi érzésemhez valami örökös bűntudat tapadt. Azt hittem, csak mi, a Nádas gyerekek vagyunk ilyen szerencsétlenek.

Először anyus tanított, írni, olvasni, számolni, szóval az első elemi anyagára. Következetes volt és bizonyos fokig szigorú. – Nem szabad az ujjadon számolni, fejből kell tudnod mennyi hét meg öt. – Tehát le kellett tennem két pracklimat az asztalra. De azért kifogtam a mamán: elképzeltem az ujjaimat, nemcsak a kezemen, de a lábamon is, és így sikerült „fejszámolnom”. Titokban ezért a csalásért nagyon szégyelltem magam . . .

Aztán egy napon papa elvitt a Szemere utcai iskolába vizsgára. Minden jól ment, csak a versmondás körül volt némi vitám.

– A „Mátyás anyjára”-t ne szavalj, ahhoz még kicsi vagy – mondta Velösy bácsi, az iskola igazgatója.

– De én azt is tudom – válaszoltam –, és annyi keser-

ves jeges vízben való mosdatás eredményeként elkezdtem: „Szilágyi Erzsébet levelét megírta . . .”

A második elemít már rendes növendékként folytattam. Együtt vittek Gyurival meg Pistával a papa kocsiján (éppen megint volt pénze) az iskolába. Özsi már polgáriba járt, őt kisa kísérte.

Egy napon mama nem engedett iskolába. Béla bácsi elrendelte, hogy otthon kell maradnom két hétig, mert túlságosan ideges vagyok. Mindennap visszaadtam a reggelimet, hol otthon; hol a lépcsőn vagy az iskolában. Aztán valahogy helyre zökkentettek, bár az idegességem sohasem múlt el, csak másképp nyilvánult meg, nem olyan látványosan, mint hétéves koromban. Ma már különben is van mindenféle nyugtató. Gyermekkoromban korpafürdőkkel gyógyítottak.

Az elemi iskola négy osztályát jó eredménnyel végeztem. Könnyen tanultam, de nagyon zárkózott voltam. Osztálytársaimtól távol maradtam, némelyik tanítónő azonban mély benyomást tett rám. Szimély Árpádnéra, első tanítónőmre, ma is úgy gondolok, mint tizennégy éves iskoláztatásom legjobb pedagógusára. (Ezt meg is mondtam hatvan évvel később fiának, akivel a Fővárosi Tanács egyik bizottságában összehozott a sors.) A harmadik osztályban egy szerencsétlen, csontsovány nő tanított, akinek korábban Özsi volt a kedvence, és most engem nevezett ki az osztály legjobb tanulójának. Tiszta kitűnő lettem, amit apánk zajosan ünnepelt az udvarra néző gyermekszoba nyitott ablaka előtt. Legszívesebben végigjárta volna a ház mind a három emeletét, mind a nyolc lakásban megmutatta volna a kiskönyvemet. Én meg ott álltam mellette, és könyörögtem, ne kiabáljon. Szégyelltem magam, tudtam, nem érdemeltem meg a kitűnő bizonyítványt. Szimély néni bizonyára kettést adott volna írásból és külalakból, mert ő igazságos volt.

A negyedik osztály tanítónőjét megvetettem. Kivételezett velünk, „úri gyerekekkel”, s pálcával verte a proli gyerekeket

– sok járt abban az időben a Szemere utcai iskolába. Hogyan is lehetett a magas, szép növésű fiatal nő olyan kegyetlen a rossz ruhájú kislányokkal. Jelenlétében szinte megbénultam. Továbbra is jól tanultam ugyan, de még csendesebb lettem. Furcsa zárkózottságom félrevezette. Az évváró vizsgán, a szülők és vendégek jelenlétében külön megdicsért, sőt meg is csókolt egy meglehetősen furcsa értékelés kíséretében: – Művelt lelkületű gyermek – mondotta.

Ezt a kijelentést még sokszor viszonthallottam otthon, ha dühösen, tíz karmolásra kész körömmel nekiugrottam valamelyik testvéremnek, mama gúnyosan félrehúzta vékony ajkát. – Te „művelt lelkületű gyermek”.

A „művelt lelkületet” két nagyobb testvérem is szajkózta, újabb verekedésre ingerelve.

Jó iskolai eredményeimnek köszönhetem, hogy gimnáziumba adtak. Azt hiszem, anyám régi vágya teljesült ezzel. Kicsi gyermekkorom óta mindig azt hallottam: „orvoskisasszony leszel”. Anyám sok reményt fűzött hozzám. Azt hiszem, a mi iskoláztatásunkkal lázadt a saját sorsa ellen. „A lányaim álljanak meg a maguk lábán” – ismételte. Évek múltán kétségbeesve látta egyre gyengülő bizonyítványaimat, s fogadta elhatározásom, hogy hat osztály után, két évvel az érettségi előtt, otthagynom a gimnáziumot. Épp így keserítette Özsi nővérem viselkedése. Egyszerűen „úrilány” módjára járt a rajziskolába, helyett, hogy gyors, ügyes ceruzájával felsőbb kép-zést, esetleg tanári diplomát szerezne.

Gimnáziumi tanulásom hanyatlásának több oka volt. Mindenekelőtt az, hogy képtelen voltam idegen nyelveket elsajátítani. A német nyelvtannal gyűlt meg leginkább a bajom, ezzel máig sem birkóztam meg, csak a szókincsem bővült. A francia nyelv, amely nem volt kötelező tárgy, már könnyebben ment, nyolcéves korom óta tanultam odahaza, külön nyelvtanárnőtől. Később a latinnal ugyanúgy kudarcot vallottam, mint a némettel. A nyelvtanárok rossz véleménye ha-

mar átterjedt a többi tanárra is. Azt mondták, figyelmetlen, haszontalan vagyok, ami végképp elkésérített. A legkényelmesebb módon reagáltam ítéletükre: nem tanultam, ellógtam az órákról, állandóan késtem, semmi sem vonzott az iskolához. A legkevésbé Baby unokanővérem, akivel egy osztályba jártunk. Különös, rosszakaratú gyermek volt, talán nem is egészen normális. Tudtam, hogy mindenfélét pletykál rólunk a többi lánynak, főképp a gazdagoknak. Iskolánkban, a Veres Pálné utcai gimnázium ötven fős osztályaiban a társadalom majd minden rétege képviselve volt a jobbára ösztöndíjas, olcsó ruhás szegényektől a milliomos tőzsdebizománysok, bankigazgatók és magas állású állami hivatalnokok gyermekeiig. A gazdagokat nevelő nő kísérte, kétlovas hintón, esetleg autón, ami akkor nagyon nagy luxusnak számított. A gyermekek baráti köre főképp anyagi helyzetük szerint alakult ki, de a valláskülönbség is megbontotta az osztályt. Először találkoztam az antiszemitizmussal, ugyancsak megviselt.

Még kisiskolás voltam, mama és Jolán kisa Ferenc József császárról és királyról, „jó királyunkról” beszélgettek (az aradi akasztófák bűne a gonosz tanácsadókat terhelte), megütődve kérdeztem: „hogyan, a király nem zsidó?”

Vidám kacagás volt a válasz. Meg is sértődtem, amiért ki-nevettek.

Üvegházi szemlélettel kerültem a gimnáziumba, és megijedtem, amikor a rideg valóságba ütköztem. Tizennégy éves lehettem, ötödik gimnazista, jártak az osztályunkba szerb-horvát nemzetiségű kislányok is, öten vagy hatan. Csendesek és nagyon jó tanulók voltak. Beleszlin Bogdánka egyszer kölcsönadta német szöszedetét, és akkor láttam, hogy a német szavakat előbb szerbül írta, és csak azután magyarul. Nemcsak németül, de magyarul is meg kellett tanulnia. Az ötödikben persze már kifogástalanul tudott magyarul, de egymás közt szívesen beszélgettek az anyanyelvükön. Ebből aztán nagy kalamajka lett. Bogdánka a tízórai szünetben, a fo-

lyosó ablakmélyedésében szerbül beszélt Milicával. Arra mentem V. Irénnel, aki rájuk kiabált:

– Ne merjetek szerbül beszélni!

– Miért ne – mondtam –, jogával él! – Nem tudom, hogyan jutott eszembe ez a kifejezés, de bántott Irén durvasága. Ekkor már többen körénk csoportosultak, és most már kórusban tiltakoztak a szerb beszéd ellen. Én egyre hevesebben védtem Milicáék igazát.

Az eset után a hátam mögött „hazaárulónak” emlegettek, viszont megnőtt a becsületem a szerb-horvát lányok között. Elkezdtek panaszkodni sérelmeiket, voltaképpen a szerb kisebbségét. Az ország egyes szerblakta megyéi számára megígérték a vasutat, csak az indóházakat kellett az érintett lakosságnak megépíteni. Meg is tették, most ott állnak a kisebb-nagyobb kész épületekkel, az elvégzett földmunkával, vasút pedig „egyelőre nem lesz”.

Én meg elcsodálkoztam, ezek a lányok nemcsak azon szomorkodnak, hogy szegények, és este villanyoltás után talán nem is arról álmodoznak, hogy egy grófhoz fognak feleségül menni – bakterházakon, indóházakon, földmunkákon jár az eszüik. Ilyen titkaik vannak. Határozottan imponáltak nekem, de ennél nem jutottam tovább.

– Magda – szólt anyus egyik délután –, remélem tiszta a kék-fehér csíkos vászonruhád. Öltözz gyorsan, meglátogatjuk Pali bácsit.

Pali bácsi – aki mamát azzal ugratta, hogy hét gyermekén kívül még eltitkolt fiai és lányai vannak – súlyos betegsége után lábadozott. Miután özvegy volt, betegsége idején nővérei többet törődtek vele.

– Hányszor mondjam, hogy egy lánynak tükörbe kell néznie, mielőtt elmegy hazulról – korholt mama, miközben megigazította a ruhám. Pali bácsinál a lépcsőházban anyámat megszólította egy férfi: – Nem tetszik engem megismerni? –

És mindjárt bemutatkozott. Anyám felderült, együtt mentünk be Pali bácsihoz, aki megörült a régi barátnak. Mama hamarosan eltűnt a fogadószobából, a konyhában tárgyalt a szakácsnővel, velem senki sem törődött, egy fotelból hallgattam a beszélgetést.

– Tudod – fordult vendégéhez Pali bácsi –, tulajdonképpen csak ilyenkor, betegen, jutok egy kis olvasáshoz. Könyveim között kotorászva, kezembe került a „Kommunista Kiáltvány”. Hát ez igazán reveláció, te, ez a Marx zseni volt, előre látta mindazt, ami bekövetkezett.

Bennem megragadt a különös név és a különös cím: „Kommunista Kiáltvány”. Ez bizonyára valami nagyon érdekes könyv, olyan, mint Anatole France-tól a „Pártütő angyalok” vagy más efféle. Elhatároztam, hogy mindenáron elolvasom. Pali bácsi szava, különben is szent volt előttem, hiszen ő volt nagyapa legtudósabb fia és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank jogtanácsosa.

Odahaza kutatni kezdtem Gyuri bátyám polcán. Tudtam, hogy minden este eljár a Galilei-körbe, és érdeklik az ilyen problémák. Meg is találtam, amit kerestem. De micsoda kiábrándulás! Egész kis formátumú kiadvány, sárga papírkötésben, még azt is rányomtatták, hogy súlya két dekagramm. A tartalmából pedig egy kukkot sem értettem. Mi az, hogy „kísértetjárás” meg „osztályharc”? Én csak a gimnázium ötödik osztályát ismertem, s bár abban is dült az osztályharc egy fajtája, valahogy másként magyaráztam meg magamnak az egészet. Nem is bajlódtam sokáig az olvasással.

Viszont, hogy mi az osztályharc és annak százféle megjelenési formája, arra utóbb éppen Pali bácsi adott nekem elég negatív példát. Az akkori bakfis előtt tett kijelentése és egy későbbi vallomása között eltelt néhány esztendő.

Már jól benn jártunk az első világháborúban, már túljutottunk a „megállj, megállj, kutya Szerbián!”, már senki sem hitte, hogy „az őszi levélhulláskor hazatérnek a bakák”, nagy-

nénéim is abbahagyták a honleányi lelkesedést, a sebesült katonák ápolását, peccsenyével, süteménnyel etetését, anya már nem mert vitába bocsátkozni Gyurival, már nem mondta, hogy „igenis, kellett a háború a szerbek megbüntetéséhez”, kezdett hinni az „álmodozó” Gyurinak, hogy „a háborúra csak rá lehet fizetni”. Zaza néni kis rózsaszín szalonjában már nem társalogtak fennkölt érzésekről, hanem a húsákról, a feketepiac elérhető áruiról, meg arról, hogy Bécsben a „jobb emberek” nem beszélnek a fronton szolgáló fiaikról, nehogy kitudódjon, hogy nincsen elég összeköttetésük a felmentésükhöz.

A rózsaszín szalonban új nevek és új szavak röpködtek: Lenin, Trockij meg bolsevik. Igen idegesen, szinte szikrázott tőlük a levegő. No, és akkor ez a buta Pista belekiabálta ebbe a jövőtől rémüldöző levegőbe:

– Persze, hogy nekik van igazuk! Lesz is forradalom!

Erre kitört az égiháború! Úgy látszik mindenki elfelejtkezett a jó modorról. – Csak műveletlen emberek mondanak ilyet – kiáltotta Mariska néni. – Pista, téged nem lehet beengedni egy úriházba! – méltatlankodott Zaza. Károly bácsi pofonokat ígért, sőt kirúgást. Pali bácsi pedig valami magas fejhangon rikácsolta: – Nem akarom, nem engedem! Azt hiszed, odaadom a fiam vagyonát a csőcseléknek?!

Szóval a mérlegnek két serpenyője van. Az egyikben Marx igazsága, a másikban a fiú anyai öröksége, a jól befektetett vagyon és az Andrássy úti kétemeletes villa. És ez a második serpenyő a súlyosabb...

Azért mégis eljött a magyar polgári forradalom, majd a Tanácsköztársaság. Eközben változott meg az életem...

A Tanácsköztársaság megdöntése után nagyon furcsán kezdtek nézni rám a rózsaszín szalonban. Furcsán és többféleképpen. Henrik bácsi megsimogatott: – Jól van, Magda, ne hagyd magad! Zaza úgy bánt velem, mint egy lábadozó beteggel, aki majd visszatalál a régi akolba. Mariska néni, aki-

nek megzavarták arisztokratamajmolását, szidta az „alja bolsevikokat”. No, és Pali bácsi, aki annyit hangoztatta, hogy Marx Károly zseni, az egyik öblös fotel mélyéből panaszkolta kellemetlen új feladatát. A proletárdiktatúra sárba taposása után minden kis kóceráj és minden vállalat vészbírósgót tartott „vörös” munkásai és alkalmazottai felett. Pali bácsinak a Kereskedelmi Bank belső bíróságának vezetése jutott.

– Nagyon kínos! Magyarország megkisebbedik, a Kereskedelmi Bank nem élhet úgy, mint a háború előtt, a húszmillió országban. Csökkenteni kell a létszámot. Aki részt vett a vörös uralom munkájában, azt mind ki kell dobnom. A „vörösök”-nek nem jár sem felmondási idő, sem végkielégítés. Ezért nekem mindenkire rá kell bizonyítanom, hogy „vörös” volt. Újra elhelyezkedni pedig nem tudnak. – És tragikus eseteket sorol fel.

Zaza, az örök gyermek, rögtön szolgál jó tanácsainak egyikével: – Adass nekik valami más pótlékot, valami pénzügyi segílyt vagy más effélét. – Persze kinevetik. Hisz azért kell rájuk bizonyítani a „vörösséget”, hogy a bank ingyen ússza meg a leépítést.

Így kaptam újabb kioktatást az osztályharcról . . .

De térjünk vissza 1912-re.

Egy csodálatos iskola

A hatodik gimnázium elvégzése után egy évig otthon lógtam. Volt osztálytársaim már rég a hetedikbe jártak, amikor én még a két kicsivel és egy dadussal az őszi Gömörsiden rostokoltam. Miklóska a falusi iskolába járt, és többek közt arról fantáziált, milyen jó lenne, ha iskolába menet két kosár pénzt találna. Bizonyára azért álmodozott „két kosár pénzről”, mert szüleim beszélgetéseiben ez a téma volt az uralkodó. Atyám birtokvásárló farsangjának már kezdődött a böjtje.

Bankhitelt törleszteni, kamatot fizetni, a birtok felszerelését bővíteni vagy pótolni, ispánt, béreseket fizetni . . . „Honnan vegyem?” – sóhajtozott apám, és szidta a híres „Mezei flancot”, amelynek a világ pénze sem elég. Anyám hallgatott, és igyekezett legalább a konyhai kiadásokat, a birtok terményei segítségével, a minimálisra csökkenteni . . .

Így aztán örültem, amikor a család visszahurcolkodott Budapestre – a gyerekek iskolakezdésre, anyám az őszi nagytakarításra, apám a szárító stb. hosszú nevű vállalatához –, és engem a két kicsivel Gömörsiden hagytak, hogy folytassam már nyáron vállalt munkámat, a gyümölcsösök betakarítását. Ez nem is volt csekélység. Kinn, Margit-pusztán nem tudni, hány száz gyümölcsfa, főleg alma szórta a termést. Hajnalonként néhány nagyobbacska gyerekkel, fiatal lánnyal kiszekereztünk a tanyára, és addig be sem jöttünk a faluba, amíg a szekér meg nem telt almával. Jó, ha délre haz értünk. Délutánra a gyümölcs szétrakása várt reám. Így ment ez hosszú heteken át.

Novemberben aztán visszatértünk Budapestre. Semmittevessel teltek napjaim, vártam, hogy majd tavasszal elutazom Berlin mellé valami magánkertészeti iskolába. Az már elintézett tény volt, hogy kertész leszek. De akkor Magyarországon még lányok számára ilyen iskola nem létezett. Így hát jobb híján főzni tanultam Zsófinál, nagypapa kitűnő szakácsnőjénél.

Megtanultam, hogy a borjúszeletet kirántás előtt a legkisebb hártától, zsiradéktól meg kell szabadítani, aztán legalább két-három órán át bő tejfürdőben áztatni, és csak utána lisztezni, tojásban, morzsában megforgatni, majd közvetlen tálalás előtt kisütni. Zsófi szakácsnő használat után a lefolyóba öntötte a tejfürdőt, amit már akkor furcsállottam. Anya ugyan figyelmeztetett, hogy nem kell a Podmaniczky, a mai Rudas László utcába járnunk, mert ott a szabadkőművesek páholyháza tájékán mindig nagyon „rossz tömeg” sorakozik,

csak azért is arra mentem. A felnőttek egy darab kenyeret, a kis gyermekek egy pohár tejet és egy zsemlét kaptak. 1912-ben ezt jótékonyáságnak nevezték. A nyomor megdöb-bentett, és gondolkodásra készítetett. Lépten-nyomon, még a jobb városrészekben is, beleütközött az ember kolduló, rongyos ruhájú férfiakba, nőkbe, sőt gyermekekbe. Ványadtak, mezítláb jártak az őszi sárban is... A mai ember számára elképzelhetetlen látvány. Ezzel a batyuval kerültem az én „csodálatos iskolámba”.

Soha ilyen bolond iskolát! Még most, hatvan év múltán is, ha néha összejövünk mi, volt kertészek, elmondhatjuk, hogy háromévi tanulás után imádott iskolánk még egy darab kenyeret sem adott a kezünkbe.

Egy napon megjelent az újságokban egy rövid hír: a jövő év szeptemberében lányok számára hároméves kertészeti-gazdasági tanfolyam nyílik Budapesten, Zuglóban. Nagy volt az öröm, szüleim megszabadultak a drága berlini iskola gondjától és én attól a rejtett félelemtől, hogy idegenek között, még-hozzá németek közt kell majd élnem.

A kertészeti tanfolyamot egy nem mindennapi ember, Zigány Zoltán polgári iskolai igazgató kezdeményezte, és Wildner Ödön, szintén nem mindennapi ember, fővárosi tanácsnok és városatya patronálta. Az elméleti oktatás a zuglói polgári iskola helyiségeiben folyt, gyakorlati ismereteket részben az iskola mellett elterülő, szintén a fővároshoz tartozó zöldség- és virágkertészetben, részben a főváros által kiutalt nagy bekerítetlen, elvadult telken szereztünk. A legkülönösebb az volt, hogy háromévi, napi öt-nyolc órai tanulás után virágkertészetből alig tudtunk többet, mint cserepet mosni és muskátlit dugványozni, a zöldségkertészetből sem többet, mint amennyit egy jó vidéki háziasszony az édesanyjától megtanul. De az elméleti oktatás az csodálatos volt!

Zigány Zoltán gondolkozásra és gondolataink bátor kimondására szoktatott bennünket, és ő maga is mindig meg-

indokolta tetteit. Mint polgári iskolai igazgató túrni kényszerült az iskolában a vallásoktatást, a különféle papokat, de az általa szerkesztett *Új Korszak* című, haladó pedagógiai lapban és más újságokban, kifejezésre juttatta vallásellenes és egyházellenes nézeteit. E kérdés körül nyilvánosan is sokat nyilatkozott, sajtópörök és büntetések közt lavírozva. Állásfoglalásai nem tették könnyebbé családjá életét. Amikor megismertem, öt gyermek apja volt, a legkisebb nyolc-, a legidősebb tizennyolc éves. Felesége bámulatosan fiatalos külsejű, de savanyú asszony. Zigány Zoltán a kertészeti tanfolyamot azért szerette, mert ott szinte minden megkötöttség nélkül választhatott tanerőket, nem kötötték a Ferenc József-i kor iskolaszabályai. Előadásain különböző címek alatt sokat beszélt a szocializmusról, a munkáskérdésről, Jaurèsről, Marxról, a gyarmati és belföldi kizsákmányolásról, és annak következményeiről. Mindezt elég szaggatottan, ötletszerűen. Nem volt marxista, csak egy sokat olvasott baloldali ember.

Engem tökéletesen elragadtatott. Esténként boldogan számoltam be anyának: – Képzeld, anyus, megyünk le Zigánnyal a lépcsőn, szembe velünk kapaszkodik felfelé néhány polgárista kislány, összevissza, minden fegyelem nélkül. Zigány nagyot ordít: „Mi ez, hogy kell a lépcsőn menni? Mondtam, hogy mindig a bal oldalon!” – A kislányok ijedten hallgatnak, és ő sokkal csendesebben folytatja: „Nem azért, mert én szigorú vagyok, hanem mert így elkerülünk minden tolokodásból eredő bajt. Ne feledjék, ebben az iskolában négyszáz növendék van, vigyázniok kell magukra . . . Na, most menjenek tovább, de a bal oldalon.” – Látja anyus, ilyen ő.

Anyám nevet: – Képzeltétek – meséli a vacsoránál –, Magda szerelmes az igazgatójába.

– De anyus, én annál sokkal jobban tisztellem őt – tiltakoztam. Valóban, eszembe sem jutott a hozzám képest idős emberbe belészeretni, de mert mindig egyenrangú társként beszélt velünk, és mert lovagias, udvarias volt akármilyen korú

nővel szemben, teljesen betöltötte számomra az óhajtott apa ideálját. Néha ugyan gyanakodtam – de titkoltam magam előtt is –, hogy családfőként, a saját körében, semmivel sem jobb apánknál.

Kémiatanárunk, Somogyi Mihály, miután megismertetett bennünket a szervetlen és a szerves kémia alapvető fogalmaival, áttért az élelmiszer-kémiára, vegyelemzésekre. Megtanított rá, hogyan lehet az én időmben nagyon is gyakori és sokféle élelmiszer-hamisítást felismerni, meghatározni az egyes élelmiszerek tápértékét és a különböző életmódot folytató emberek különböző kalóriaszükségletét.

Életem folyamán kevés olyan tudománynak vettem annyi hasznát, mint ennek a táplálkozástannak. Későbbi asszonyéletem, nagyon is ingatag gazdasági – magyarán szólva csóró – időszakában valahogy mindig ki tudtam keresni a legolcsóbb és legtáplálóbb élelmiszert. Mindenféle női babona nélkül (mint pl. a gomba táplálóbb, mint a hús) főztem, és aránylag olcsón jóllakattam a családom. Igaz, gyakran nem a legízletesebb falatokkal, de az vesse rám az első követ, aki, ha reggel egy krajcár, őre, Groschen, Pfennig, sou, soldo nélkül ébred, délben mégis ételt fordít ki a fazekából.

Az éghajlattant Sávoly Ferenc meteorológus tanította. Mialatt az izotermákkal, izohiétákkal stb. ismertetett bennünket, és csak úgy mellékesen megjegyezte, hogy a háború (az első világháború második-harmadik évében voltunk) mennyire lehetetlenné teszi a tudományos munkát – a tudományos élet nemzetköziségét sejtette meg velünk.

Aztán ott volt Timkó Imre, a talajismeret tanára, a Földtani Intézet munkatársa, megismertetett a föld legfelső rétegének, a talajnak keletkezésével, a zonális, azonális, ultrazonális talajokkal, a földövek szerint. Rendkívül érdekesen magyarázta a talaj állandó változásait, miképpen hat rá az időjárás, milyen növények települnek meg rajta, a növényzet hogyan hat vissza az időjárásra, majd elporladva a talaj össze-

tételére. Például a hatalmas fenyőfák elhullajtott tűikkel betakarják koronájuk alatt a talajt, az eső és hó kilúgozza a tűszőnyeg erős vastartalmát, a vas lehúzódik a talajba és egyre mélyebbre a földbe, évek, évtizedek alatt vaskövek, majd összefüggő vasréteg alakul ki. Ez fokozatosan megfojtja a fenyők gyökereit, a fenyők senyvednek, kipusztulnak, az erdő talaja már nem barna, hanem lisztszerű fehér homok lesz. Már kevesebb eső hull, mert a párát kilélegző hatalmas erdő nagyjában elpusztult. De még ez a kevesebb csapadék sem tud leszivárogni a talajba, visszaszorítja a vaskőpad. A vidék elmocsarasodik, mohák és sásfélék tanyája lesz. Ezek újfajta élete újfajta talajt, időjárást, növényzetet produkálnak. Így változik a természet hosszú évszázadokon át, mindig újraformálódva.

Timkó Imre nosztalgiával beszélt egy pompás mezőgazdasági tervről, amely a Földtani Intézetben készült, s amely szerint az akkori Magyarországot egységes terv alapján virágzóvá lehetett volna tenni: a Hernád és más folyók vizével locsolni, víztárolókat építeni; a magas hegyvidéki sovány legelőinket meszezéssel lehetne megjavítani. Néhány kísérlet pompás eredményeket hozott. A kaszáló emberek szinte ki sem látszottak a fűből. Milyen állattenyésztésre adnának perspektívát az ilyen legelők. Aztán ott van az Alföld szikes talaja. Már akkor szó esett a Duna-Tisza-csatornáról. De vannak más módszerek, például Ausztráliában már nagyon jó eredményeket értek el olyan fajta bokor és fűvek kitenyésztésével, amelyek bírják a hőséget, megnőnek a szikesen, megfogják a futóhomokot is. Ha egyszer már növényzet borítja a talajt, megkezdődhet annak megjavítása.

Nagy lelkesedéssel töltött el ez a terv. Túl sok éhező embert, nyomorúságos parasztot láttam magam körül, ezért váltam a többtermelés apostolává. Volt egy konkrét tapasztalatom a földdel: az iskolában a sok gyakorlati munka közben megtanultam, hogy a földet nem lehet becsapni. Hitvány

ását hiába takar szép gereblyezés, a termelési eredmény csak gyöngye lehet. Ebben az iskolában szerettem meg a fizikai munkát, és értettem meg, hogy élni – jó.

Tanáraimon kívül édesanyám és Gyuri segítettek akkor eligazodnom az életben. Gyuri az első világháború kitörésekor hadat üzent az én újsütetű honleányságomnak, hósapkát, meleg harisnyát kötő buzgalmamnak. Miután anyánkkal is vitába szállt a „Szerbia megbüntetésének szükségességét” hangoztató elmélettel, szóba került a háború felelősségének kérdése. Ez számomra idegen fogalom volt, Gyuri magyarázta meg a jelentését. Ő több mint egy évvel volt idősebb nálam, de szellemileg legalább tízzel. Tőle tanultam meg, hogy mi a gazdasági háború, miként hajszolta gazdasági terrorjával az Osztrák–Magyar Monarchia ellenségeskedésbe a kis Szerbiát, kirobbantva az első világháborút. Miután mindezt megértettem, jómagam is buzgón magyaráztam a háború okait az iskolai önképzőkörben, amelynek titkára voltam. Érmelegítőket azért továbbra is kötöttem.

Anyámtól ateizmust tanultam. Ő nem tudományos meggyőződésből, hanem racionális szemléleténél fogva nem tudott hinni semmiféle istenben. A bibliát tanították ugyan elemistakoromban, de az életben a fizika törvényei lettek számunkra irányadóak.

– Te Gyuri – szóltam bátyámhoz, úgy nyolcéves koromban –, nem hiszem, hogy van isten az égben. Nem tudná ott fenntartani magát, már régen leesett volna.

– Szamár vagy – válaszolta Gyuri –, ha volna isten, fenn is tudna maradni. De különben sincsen. – Ezzel az istenproblémát el is intéztük.

Egész életemben hálát éreztem szüleim iránt, mert soha, semmiféle vallási szertartást, ceremóniát, babonát nem erőszakoltak ránk. A karácsonyt kivéve semmiféle ünnepet sem tartottunk, nem főztek rituálisan. A zsidó vallás legtöbb rendelkezését anyánk úgy magyarázta, hogy azok nagyon helyes

intézkedések voltak az ókorban, a forró éghajlatú Palesztinában, de semmi értelmük a 20. században Magyarországon, a jégszekrények korában.

Háromféle gyermekünnepet mégis tartottunk. Miklós napján kitehettük cipőnket az ablakba, amelyet aztán telerakott fűgével, datolyával, malagaszőlővel a Mikulás, egy-egy cukorral díszített virgácsot mellékelve hozzá. December 24-e a csodák estéje volt számomra. Nagyapánál várt reánk a földtől mennyezetig érő díszes karácsonyfa, lobogó gyertyákkal, alatta a rengeteg ajándék felhalmozva. Ezen az estén összegyűlt nagyapánál egész családja: fiai, lányai és fivérei családtagjaikkal, távolabbi rokonok is eljöttek. A nagy karácsonyi vacsoraasztalon huszonöt-harminc személynek terítettek, Zza néném már borzadva gondolt arra az időre, amikor majd az unokák felnőve jogot kapnak az ünnepi vacsorához. A hatalmas ebédlőben így is volt némi tumultus. A férfiak szmokingban, a nők estélyi ruhában jelentek meg, s mindenki kedveskedett valami ízléses, esetleg drága ajándékkal a háziaknak és egymásnak. Mi is kaptunk mindenkitől játékot, egész évre valót.

Húsvétkor megint ünnepeltünk, a fiúk meglocsolták a lányokat, sőt – talán anyám női egyenlőségét kívánó vágyából adódóan –, húsvét keddjén mi lányok meg a fiúkat locsoltuk meg. Mindenesetre egyformán kaptunk díszes tojásokat, még „benézőst” is.

Ahogy nőtem és tudatosodtam, a karácsony is megkeseredett számomra: apám annyira kirítt anyám családjából, ócska elnyűtt frakkjával; vagyona állapota szerint, hol túl hangos, hol komor viselkedésével. Mindig féltem, hogy valami olyat tesz vagy mond, amiért kinevetik, kifigurázzák. Mert csúfondárosság, kajánság bőven termelt anyám családjában.

Apámnak végül is sikerült eladnia mind a két birtokát, és talán még valami pénzt is magáénak mondhatott, miután

kifizette összes adósságát. Ily módon fosztott meg attól a teremtőtől, hogy az iskola befejezése után kertészetet létesítsek Siden. Bántam is, nem is. Elvégre ekkor már tizennyolc-tizenkilenc éves voltam. Nagydarab, sötétszőke hajú, barna szemű lány, aki sértett göggel utasított vissza minden utcai tolakodást, és egész napja elromlott, ha senkinek sem jutott eszébe „tolakodni”. Így a vidéki elzárkózás nem túlságosan vonzott.

Az elhelyezkedés nagy gondot okozott. A fővárosi iskola-kertek gondozása révén szert tettem ugyan valami keresetre, de ez alig volt több egy szép zsebpénznél. Semmi esetre sem lett volna elegendő ahhoz, hogy elhagyjam a nem szeretett otthont. Többfelé próbálkoztam, sikertelenül. Közben rendszeresen foglalkoztam két kisöcsémmel, sétáltattam, fürdettem őket. Ekkor találtam fel a vidám, sírás nélküli fejmosást, amelyet későbbi életem során is sikeresen alkalmaztam.

Ebben az időben sokat olvastam. Az olvasás szeretete már gyermekkorunkban belénk ivódott. Rendes ifjúsági könyvtárunk volt. Erről gondoskodtak a nagybácsik és a nagynénik. Emlékszem, valamelyik karácsonyra szép aranykötésű könyvet kaptam, címe: „A párizsi gyűjtogatók”. A Kommünt ismertette, nem részletezem, milyen szemszögből. Így fejlődtem, vagy jobban mondva hányódtam ellentétes nézetek között.

Egy napon rábukkantam Carlyle angol történetírónak a francia forradalomról szóló művére. A nagy polgári forradalmat megelőző viszonyok ismertetésében sok analógiát láttam az 1916-os év magyar viszonyaival: a tömegek éhezése, az áruk eltűnése, a feketepiac, éjszakai sorok a pékségek előtt . . . De hisz forradalom elé megyünk! – megdermesztett a gondolat.

Erről a félelemről beszéltem Aranyossi Pálnak, akit Özsi vőlegénye hozott fel hozzánk azon vidám összejövedelek egyi-

kén, amelyeket nálam százszor gyakorlatiasabb nővérem apám távolléte alatt rendezett.

– Miért fél a forradalomtól?

– Hát az zűrzavar, meg más efféle. – De nem mertem tovább kérdezősködni. Inkább Gyurihoz fordultam. Előtte nem szégyelltem tudatlanságomat.

– Szóval forradalom nélkül nem megy? – faggattam Gyurit. – Vagy mégis? Általános sztrájkkal?

Némileg „kiművelve” tértem vissza Palihoz. Vitatkoztunk a különféle lehetőségekről. A vitába azután Gyuri is bekapcsolódott. Anarchoszindikalistának vallotta magát, Pali a forradalom pártján volt. Mama meg azon volt, hogy ne sértálgassak kettesben Aranyossal.

Szegény anyus! Azt hitte, hogy mindent lát és mindent hall. Fogalma sem volt arról, hogy már túl voltam két „őrült nagy szerelmen”. Az első, a tizenhat éves lányé, az igazán tiszta, nagy szerelem volt. Olyan – természetesen csúnya és nálam jóval idősebb – férfinak szólt, aki biztosan észrevette az én lángolásom, és nagyon jót mulatott rajta. Nem titkolta rólam alkotott véleményét, s mert értett a grafológiához is, engem rendkívül logikusnak és ijesztően logikátlannak, nyíltak, de őszintétlennek tartott.

Jellemzése óta hiszek a grafológiában.

Másik szerelmem végződhetett volna házassággal is, ha nem féltem volna apámtól. A nagy műveltségű, nálam jóval idősebb úr egy alkalommal megkérdezte, meglátogathatná-e szüleimet és engem Gömörsiden a nyár folyamán. Megborzadtam arra a gondolatra, hogy ezt a finom, gyöngéd lelkületű embert összehozzam apámmal, és bepillantson a sidi birtok ebek harmincadjára jutott gazdálkodásába. Hallgatásomból valószínűen többet értett, mint szerettem volna, mert azután szóba sem hozta esetleges látogatását. Azért továbbra is találkoztunk, beszélgettünk. Egy házasulandó, szerény, de biztos, tudományos egzisztenciájú kérőnek 1915-ben, a háború

második évében nem kellett kétségbeesni amiatt, hogy félig-meddig kosarat kapott. A háború ezer nyomorúsága közepette még a pártában maradás is fenyegette a lányokat. Így megmaradtunk jó barátoknak, s néhány év múlva, ha véletlenül összekerültünk, kölcsönösen kicseréltük tapasztalatainkat a gyermektápszerekről és a gyermekkocsikról . . .

De térjünk vissza Carlyle-re. Az a megállapítása, hogy a történelemben minden hazugság megbosszulja magát, lehet, hogy nem azon, aki elkövette, hanem másokon, ártatlanokon, nagyon elgondolkoztatott. Az ilyesmit megint csak Aranyossi Palival kellett megbeszélnem . . .

Persze, ha egy tizenkilenc éves leány és egy harmincéves fiatalember óraszámra együtt sétál a budai hegyekben vagy az esti Duna-parton, ott sok egyébről is szó esik.

Így hát anyukám tovább berzenkedett. Szerelem még csak lehetséges volt, de házasság annál kevésbé, a háború kellős közepén, amikor mindketten kereset nélkül álltunk. Pali ugyanis katona volt, hősiecs harcot folytatott a frontra vezérlés ellen. Sikerral!

És ekkor következett a mentő fordulat. Zigány Zoltán levelet írt: volna-e kedvem gyakornoki álláshoz, bennlakással, teljes ellátással és havi százhusz korona fizetéssel? Minden problémámat megoldva láttam. Repültem Zigányhoz a válasszal. De komoly képpel mondtam, hogy csak abban az esetben foglalkozhatok el az állást, ha a vőlegényem (először ejtettem ki ezt a szót) meglátogathat. Ebbe Zigány Zoltán természetesen beleegyezett. Ő volt az első, akinek Palit, mint jövőd férjemet bemutatam. A gyakornoki állással ő indított el az életbe, megteremtette számomra a függetlenséget.

Bár „az életbe való kilépést” meg kell kérdőjeleznem. Szerintem az ember születése pillanatában, tehát amikor belép az életbe, bár mindennel ellátják, önálló életet kezd. A gyermekkort ma sem tartom a boldog felelőtlenség korának. So-

hasem éreztem olyan kiszolgáltatottnak magam, mint gyermekkoromban.

Zigány komoly munkát bízott rám. Zöldségeskertet kellett létesítenem a város által az iskolának kiutalt telken. A földmunkákhoz katonákat vezényeltek ki, s mivel civilben parasztemberek voltak, még tanultam is egyet-mást tőlük a telek planírozása közben. A többi munkát napszámosasszonyok végezték. Közvetlenül hallhattam háborús nyomorokról.

Zuglóban az utakat mindenütt hatalmas akácfák szegélyezték. Viráguk illatának azonban nem sokáig örülhettem, idő előtt elsárgultak mindenütt az Angol utcán, a Szugló utcán, a Kövér Lajos utcán, az Egressy úton végig. Amikor közelebbről megvizsgáltam őket, láttam, hogy lehántották a kér-güket. Kiderült, hogy a környék lakói vitték el éjjelenként tüzelőnek. A következő télen a haldokló fákra került a sor, 1917 végén már a gyökerekre. A háború minden ízében betört életünkbe.

Az iskola növendékei, tizennégy-tizennyolc éves lányok, akiknek gyakorlati munkáját nekem kellett ellenőriznem, s akikkel mint régi iskolatársakkal, tegeződő, pajtási viszonyban voltam, sokat panaszkodtak az iskolai ellátás romlásáról. Engem ez kevésbé érintett, szerettem volna karcsúbb lenni, azonkívül Pali, aki esténként meglátogatott, mindig hozott magával valami édességet. Jellemző a háborús közellátásra, hogy egy alkalommal munkaidőben berobogott egy barnára sült kiflivel.

– Edd meg gyorsan, még meleg – mondta lihegve.

A nagybeteg Zigány Zoltán, mintha elvesztette volna józan ítélőképességét, megtiltotta, hogy a vidéki bennlakó lányok csomagot kapjanak. – Hogyne, majd disznóólakat csinálnak a hálószobákból. Ki kell jönni a fejadagokból – jelentette ki.

A koszt tovább romlott, a lányok lázongtak. Zigány elpanaszolta nekem:

– Azt állították, méghozzá a legjobb tanulók, a legmeg-

bízhatóbbak, hogy szakácsnőm az intézeti készletekből javítja fel az én konyhám!

– Ez így igaz! – szaladt ki a számon, felejtve a beteg iránt kötelező óvatosságot, mint mindig, ha elönt a pulykaméreg.

Zigány, aki már nem az a daliás, javakorabeli szép férfi, amilyennek megismertem, szavaimra fehérré váltan csak ennyit mondott: – Jól van, kisasszony, most ne beszéljünk erről többet.

Számomra nem volt folytatása a dolognak. Zigány, halálraítélt szívével is hű marad a saját maga felállította normához: „ne hazudjunk”. Hallgatott talán a feleségére meg a szakácsnőjére, akiket kérdőre vont, és mégis engedélyezte a vidéki csomagokat. Horváth igazgatóhelyettes pedig útnak indult fellelhető élelmiszerek után. A koszt és ezzel együtt a hangulat is javult valamelyest.

A telepen lassan megkezdődik a termelés, paradicsom meg káposzta, eladásra is jut. De a tavaszi zöldborsóból jóformán semmit sem szüretelhettünk. A bekerítetlen telken, a közút mellé vetett borsót a gyermekek még világos nappal is, hason csúszva megközelítik, kitépik a tele bokrokat, és elrohannak velük.

– Csibészek! – dühöngök.

– Inkább éhesek – csitít Simó Böske, s elkap egyet a „csibészek” közül, felfogadja gyomlálásra. A „csibész” másnap hozza magával három pajtását. Így lettünk a gyermekmunka kizsákmányolói. Vagy mégsem? A gyerkőcök semmi-be sem veszik utasításainkat, hancúroznak, birkóznak, és összetapossák az ágyásokat. Én dühöngök, Böske meg nevet és munkaversenyt rendez köztük egykoronás díjakkal. Nem is a koronáért, de a dicsőségért a gyerekek megtisztítják káposztás ágyásainkat a nagy zöld hernyóktól, maguk ellenőrzik egymás munkáját, és megmentik káposztatermésünket.

A ragyogó fekete szemű, fekete hajú, vidám Simó Böske

jobban ért az emberekhez, kicsikhez és nagyokhoz, mint én. Közönyös én sem voltam, csak ügyetlen, például az árvaházi lányok esetében. Amikor a kertészeti iskola megnyílt, a nőegylet is elküldte négy leányárvaházi növendékét. A furcsa, álmos, közönyös kislányokat messziről meg lehetett ismerni, ódivatú pepita ruhájukról, kabátpótló pelerinjükről és borzalmas kötényükről, kalapjukról. A mi iskolánk a bátor, kezdeményező gyerekeket szerette, akik versenyeznek a munkában, tanulásban. Az „árvaháziai” (egymás közt így neveztük őket) közönyükkel sokszor hátráltatták kíváncsi sikereinket. Sokat szidtuk őket. Aztán egy-egy elejtett szóból, gesztusból kezdtem megérteni, hogy ezek megnyomorított gyermekek. Gyöngédebb lettem hozzájuk, elbeszélgettem velük. Érdekes, éppen a legtehetségesebb közülük, B. Rózsi, talán mert valódi jellem volt, nem akart nyilatkozni. De a többiek alaposan kipakoltak. Kiskorukban kopaszra nyírják őket, csak tízéves koruktól növeszthetik a hajukat, azután csakis kontyba vagy koszorúba tűzve hordhatják. A divatos csonthajtűket viszont kisedik a tanítónők a kislányok hajából, nekik az „nem jár”, érék be dróthajtűvel. A ruhájukat maguk varrják szigorú előírás szerint. Egyszer megpróbálták, hogy húzott szoknya helyett berakottat csináljanak. De az egyik patrónus hölgy – ezek a jótékony tündérek gyakran látogatták az árvaházat – észrevette a berakást, s fel kellett fejteni a kész szoknyát.

A legrosszabb a folytonos figyelmeztetés, milyen hálásnak kell lenniök: „Hol volnátok, ha mi be nem fogadtunk volna titeket?” – ezt hallgatják hattól tizenhat éves korukig a nap minden órájában. Rendes tízórait azonban nem adnak velük, az üres kenyeret meg szégyellik a többi lány vajas kenyere, tojása vagy sonkája mellett. Az árvaházi lányoknak nincsen zsebpénzüik sem, fogalmuk sincs az életről, elmaradottabbak, mint a többi gyermek.

Milyen könnyen lehetne ezen változtatni, gondolom, és már tele vagyok mindenféle ötlettel. Zigány Zoltán bátorít:

menjek fel az árvaház igazgatónőjéhez, mondjam el tapasztalataimat, és ismertessem meg javító elképzeléseimmel.

Most ott ülök az igazgatónő, a híres Katalin „mama” irodájában. Csúnya, bicegő vénkisasszony, nem olyan, amilyennek egy neves író róla szóló ifjúsági regényében és egy ugyancsak neves költő verses kisregényében jellemezte. Hozzám nagyon kedves. Elvégre jó, belvárosi szalonban készült kosztüm van rajtam. Kalapom, cipőm sem olyan ormótlan, mint az árvaházi növendékeké.

Két órán át vitázunk. Divatos ruhaanyagokat kérek védenek számára, három-négy félét, amelyek közül tetszésük szerint válogathatnak.

– De hát hova tűnik akkor az árvaházi jelleg? – méltatlankodik. Hiszen ő direkt kiutazott Svájcba, és ott rendelte meg ezt a speciális pepitát. Miért mondom, hogy az árvaházi viselet megbélyegzi, megalázza őket? Legyenek büszkék arra, hogy árvaháziai, hogy jótékonyságból élnek! Ezt igenis meg kell látni rajtuk!

Kedvem volna megkérdezni, hogy vajon ő büszke-e görbe hátára, de türtőztetem magam, és tovább vitázom. Ahelyett, hogy megértene, kifakad:

– Persze, panaszkodnak a hálátlanok.

Ez ellen tiltakozom, mire nagy ravaszul – isten tudja, ki vagyok? – gratulál „nagyyszerű svádámhoz”, „a Nőegylet jövődő elnökét látja bennem”, és utamra bocsát.

Dolgavégezetlenül távozom. Meglátogatom drága, öreg nagynénémet, Zazát. Ő sem ment férjhez, de milyen más, mint Katalin „mama”, csupa szívjóság. Ő eszközli ki minden évben, hogy nagyapától drága, új kosztümöt, estélyi ruhát kapjunk. A hatvan felé jár, de még mindig nagyon szép. Egy hasonló korú, nagyon elegáns barátnője van nála, aki feminista, mégis Zazával együtt Katalin „mamának” adnak igazat. Az árvaházat csak abban marasztalják el, hogy „túlsá-

gosan elkényezteteti” a lányokat. Ilyen „elkényeztetetten” hogyan fognak boldogulni az életben?

Este dühösen mesélem az esetet Palinak. – Igenis be fogok lépni a Nőegyletbe, és szétverek köztük.

– Én meg belépek a keresztény férfiak egyletébe – és ki nevet. – Azt hittem, szocialistának érzed magad. – Sajnos, nem magyaráz többet. Pedig nálam nagyon is elkéne . . .

Mindig voltak barátnőim, de igazi jó barátnőm Simó Böske lett. Egyidősek voltunk, bár a kertészetiben két osztállyal lejjebb járt mint én, s már akkor ellátott tanácsaival: hogyan kell bánni a férfakkal. Neki írta a zuglói polgári iskolában tanárkodó Balázs Béla: „Köszönöm, hogy ifjú asszonyösztnével megérezte bennem a férfit!” Egyszer egy jövendőmondó cigányasszony vetődött a telepre. Bös rögtön nyújtotta felé a tenyerét. „Drága kisasszonykám, úgy áll magában a kacérság, mint hordóban a bor, színes színültig.” Engem meggyőzött ennyi emberismeret, és szó nélkül, a kívánt koronával együtt nyújtottam a tenyeremet. „Drága kisasszonykám, magának nevet a szája, de a szeme meg a szíve szomorú.”

Sok mindenben nagyon is eltért a természetünk, de összekötött bennünket humorunk. Böst, kérésemre, Zigány adta mellém. Közös szobánk volt, és rengeteget nevettünk. Mióta a nemszeretem otthontól megszabadultam, vidámabb lettem. benne voltam minden komédiában.

Egy napon Zigány hívat:

– Kisasszony, most telefonált Z. úr (a zöldségtermesztés tanára), nem tudja megtartani az óráját, magának kell helyettesítenie.

– De még sohasem próbáltam – mondom szerénykedve.

Ő átlát alakoskodásomon: – Van még két órája, hogy átgondolja, mit fog mondani.

Másnap az irodájába kéret. – Kisasszony, mit művelt maga a harmadosztályosokkal? – kérdi azon a hangon, amelytől a polgári iskola tanárai és tanárnői ereiben éppúgy meg-

fagy a vér, mint a kertészeti tanfolyam előadóiéban. Aztán elneveti magát: – Azért bíztam meg helyettesítéssel, mert jó eredményre számítottam. De mégsem ilyenre. A növendékek azt kérik, hogy ezentúl maga tartsa az elméleti órát. Azzal érveltem, hogy Z. úr nagy tudós, maga pedig még kezdő, nincs is oklevele. „De Nádasnál nem alszunk” – jelentették ki. Erre már nem tudtam mit válaszolni – nevet Zigány. Így hát azt ajánlom, csapjon fel pedagógusnak. Régen figyelem, jól tud bánni a növendékekkel. Szaktanítónő lehet magából. Ez nem nagy, de biztos kenyeret jelent. Adja be kérelmét a városhoz, én pártolni fogom. Aztán keresse fel Wildnert, kérje az ő segítségét is.

Így lettem Budapest Székesfővárosnál kinevezett szaktanítónő. Fiatalságomból adódó tapasztalatlanságomban és tudatlanságomban ezt természetesnek vettem. Nem így anyám családja, köztük több „városatya”, ők nagyon jól tudták, hogy hány fiatal tanító és tanár várta hiába kinevezését. Hányan maradtak évekig, évtizedekig óradíjasok, nyugdíjjogosultság nélkül . . .

A lázadók

Mialatt én a zöldséges telep létesítésével viaskodtam, Pali szintén megvívta a maga csatáját. Megismerkedésünk idején, 1916 nyarán, már tizenhat hónap frontszolgálat volt mögötte, és szilárdan elhatározta, hogy ő „oda” többé nem megy vissza. Ő is felzárkózott abba a titkos, tagjai számára is ismeretlen hadseregbe, amely nemet mondott a háborúra.

Az első világháború kitörésekor, 1914-ben Magyarországon elenyésző kisebbség ellenezte a háborút. Aki elítélte, az sem merte véleményét nyíltan hangoztatni. A háborús lelkesedés, hejehujázás hamar alábbhagyott, s megkezdődtek az egyéni „mentőakciók”.

Az arisztokrácia és a pénzarisztokrácia fiai ugyan előnyösen feszítettek cifra tisztí uniformisaikban a szalonokban és a korzón, de 1917 tavaszán sohaselátott földbirtokaikon és a bankok vezetőségében a „hadviselés érdekében nélkülözhetetlenek” voltak. Alacsonyabb szinten összeköttetéssel igyekeztek kijátszani a frontra menést. Beférköztek valamelyik hadiüzem vezetésébe, a hadsereg valamelyik front mögötti vagy hátországi hivatalába, szintén összeköttetés vagy sok pénz révén. Ma sem tudom, miként intézte anyám bátyám és öcsém untauglichhá (alkalmatlanná) nyilvánítását. Hiába faggattam Gyurit vagy Pistát, nem voltak hajlandók válaszolni kíváncsi kérdéseimre.

A háborúból való menekülés persze nem szűnt meg a „felsőbb rétegeknél”. A gazdag parasztok fiai szolgabíró, jegyzőt lepénzelve, lekenyerezve a vasútnál, a postánál, útkarbantartásnál pótolták a háborúba hajtott nincsteleneket. A városi és falusi proletárok pedig úgy próbálták menteni magukat, ahogy tudták: szimulálással, öncsonkítással. A hadifogság is biztonságosabbnak látszott, mint a front.

Ilona dada például maga biztatta egyetlen fiát, vakarja el gennyedő fülét, hogy kórházban húzza ki a háború végéig az időt. A fiatal fiú nem is került a frontra. A kórházban halt meg iszonyú kínok közt a gennyesedésből eredő agyvelőgyulladásban.

Pali abba az utolsó kategóriába tartozott, amelynek pénz és nagy összeköttetések nélkül kellett kiutat találnia. Ezt megkönnyítette természetes kedvessége; könnyen nyert magának barátokat és pártolókat. Elsőként Mándoki László – aki később a sógorom lett – sietett segítségére. Mint frontszolgálatot teljesítő fiatal orvos, ő agyalta ki sikeres hátravezénylésük módját: Mándokit „bélvérzéssel”, Palit tbc-vel utalták kórházba. Özsi, elegáns nagy muffjában vitte be naponként a kórházba a friss csirkevért, amellyel sógorom „bélvérzését” produkálta. Anyám, bár nem örült Özsi jegyességé-

nek, igyekezett a friss vért előteremteni. 1917 tavaszán már sokan segítettek a „lógósoknak”, anyám is közéjük tartozott.

Pali „beteg” tüdejét valamilyen méregnek – ami nem volt teljesen veszélytelen – és megfricskázott hőmérőknek köszönhetette. Ez persze nem jelentett életbiztosítást. Megesett vele, hogy amikor békésen, gyanútlanul olvasott a kórház folyosóján, elébe állt egy úr, és szájába dugta a hőmérőt. A betegek ellenőrzésével megbízott úr azután barátságosan leült mellé. Palit meg kirázta a hideg. Az ilyen hirtelen felbukkanó ellenőrökkel szemben nem lehetett védekezni. Ők a hátszágban maradásukat a leleplezett lógósok frontra küldésével biztosították. Ekkor valami csodálatos dolog történt, a hőmérő minden machináció nélkül 37,4 tizedet mutatott, ami tipikus a tüdőbajnál. Ezúttal hát megmenekült. De a váratlan ellenőrzés nagyobb óvatosságra intette. Kezdte komolyan venni Mándoki Laci intelmeit: a háborúból való menekülés sok energiát kívánó, megszakítás nélkül folytatott akció. Körülnézett hát ismerősei, barátai között, ki tudna segíteni rajta. Így találkozott Major Margittal (Somlyó Zoltán szép, elvált feleségével), aki valami hosszú nevű katonai irodán dolgozott, és szintén hallgatólagos tagja volt a lógósokat mentő láthatatlan hadseregnek. Ő aztán addig fondorkodott, amíg Pali mint beteg tiszt bekerült IV. Károly császár és király gödöllői királyi kastélyában berendezett harminc személyes üdülőjébe. Ott aztán nem ismertek háborús koplalást. A konyhát kedvesnővérek (apácák) látták el mindenféle jóval. Ám a gödöllői királyi kastély sem nyújtott teljes biztonságot. Az orvosi ellenőrzés ott is elérte, és frontra küldte a rosszul szimuláló katonát. Ez történt Pali esetében is. Ekkor a kastélyüdülő vezetője, Szegedy-Maszák úr vette pártfogásába. Nem tudom, ez minek köszönhető, de levelet írt Pali ügyében, és újabb felülvizsgálatot követelt. Pali megint ágyba feküdt és lázt „produkált”. Már nem tudom hányadszor, újra megúsza a frontra vezénylést. Ez az utolsó, nehezen meg-

nyert „ütközet” azonban arra figyelmeztette, hogy az ilyen módszerek csak ideig-óráig segítenek.

Pozsonyba utazott, Annus húgához, aki mint a pozsonyi színház primadonnája, egy öreg trottnak, a város katonai parancsnokának kegyeit élvezte és értékesítette.

A tábornok úr nagyon kegyesen fogadta Palit. Ő és Annus olyan feltűnően hasonlítottak egymásra, hogy még csak nem is gyanakodhatott, mint sógornóm többi mentesítendő „unokabátyja” esetében. Így hát Palit egy utolsó felülvizsgálat katonai szolgálatra végképp alkalmatlannak minősítette. Elhagyhatta (fájó szívvel) a gödöllői tuszkulániumot, lemondva a kedvesnővérek finom főztjéről, és rendes pesti polgárként hozzáfogott jövőendő egzisztenciánk megalapozásához.

Palit 1914-ben csak a forró háborús hangulat és a folytonos koplalás hozta vissza Párizsból. Ott újságíróskodott és igyekezett minél jobban megtanulni franciául. 1917-re kórházi hányódásai közben már több francia művet fordított magyarra, amiket barátja, Tevan Andor, a békéscsabai kiadó jelentetett meg.

A háború okozta nagy munkaerőhiányban könnyen elhelyezkedett a *Déli Hírlap*nál. Hamarosan arról lett nevezetes, hogy fennszóval az antanthatalmak győzelmét kívánta, egy szersmind az orosz forradalomnak drukkolta. Szóval elég zavaros volt ő is, de azokban az apokaliptikus időkben, amikor mindenki „politizált”, ez sem volt butább álláspont, mint a többi szociáldemokrata tanításon termett „stratégáé”.

Pali biztos állású újságíró és műfordító, jómagam kinevezett tanítónő – így állt a kettőnk ügye 1917 áprilisában, s akkor egy revolverlövés belecsattant az életembe. Gyuri bátyám huszonegy éves korában, előre megfontolt és soká érlelt szándékkal szíven lőtte magát.

Miért tette?

Ezt kérdezték maguktól és egymástól szüleink, rokonaink és mindazok a közeli és távoli ismerősök, akik 1917. április 21-e után döbbenten kutatták bátyám öngyilkosságának motívumait. Anyám családja úgy vélekedett: a Nádas fiúk mind hajlamosak búskomorságra.

Özsinek és nekem egybehangzóan az volt a véleményünk, hogy Gyuri tettéért apánk a felelős. Amikor évekkel később Mándoki Laci sógorommal erről beszéltem, ő rám támadt: – Micsoda mánia, először Özsi és most már te is apádat vádold. Gyuri halálát egészen más okozta.

Természetesen Laci nem ismerte az előzményeket, amelyek nélkül érthetetlen, mi késztet arra egy szép növésű, szép arcú, tehetséges fiatalembert, hogy a halálba meneküljön.

Gyuri végtelen gyöngéd búcsúlevelet írt anyáknak. Bár a levélben szó sem esik apánkról, több volt ez a levél, mint vád, ítélet volt. Ha végignézek bátyám életén, tudom, mennyi keserűség érte gyermekkorától kezdve. Apánk – bizonyára elégedetlenül önmagával – nagyon is elterjedt apai szokás szerint, azt szerette volna elérni, hogy Gyuriból külön ember váljon, mint amilyen ő. Csakhogy nagyon rosszul fogott fia neveléséhez, már hároméves korában férfiassá akarta nevelni. Ha Gyuri incselkedett Özsivel, apánk eldöngette. A verés után pedig tilos volt a zokogás.

– Egy mukkanást sem akarok hallani – dörögte apánk.

Gyurit hatéves korában beírátták a Szemere utcai iskolába. Egy napon Pistával Juliska kisasszonyba kapaszkodva arra-felé sétáltunk.

– Kinn vannak a gyerekek az udvaron – kiáltja kisa. A Szemere utcai iskolának akkor még az Alkotmány és a Kálmán utcára néző nagy udvara volt. – Gyertek, szaladjunk, talán meglátjuk Gyurit. – Az udvar hemzseg a gyerekektől, kergetőznek, szaladgálnak, birkóznak, csak Gyuri áll

egymagában egy fa alatt, és nagyon szomorú . . . Ekkor még hétéves sincs.

A „férfiasságra nevelés” folyik tovább: hidegvizes lemosások, később már hideg fürdők, katonai nevelés, apánk elképzelése szerint, és Gyuri folyton kikap, mert nem elég katonás. Apa már ekkor azzal fenyegette, hogy ha megnő, a katonaságnál kurtavas és gúzsbakötés várja. De attól még távol van. Egyelőre legszívesebben anyánk mellett üldögél, és keresztöltéssel tálcakendőket hímez. Apánk megtiltja a kézimunkázást, mert az nem férfias.

Apa kitűnő iskolai osztályzatot követel. Napjában tízszer is felhangzik az üvöltés: – Gyuri, tanulj! – Ettől a bizonyítvány nem lesz jobb, sőt a reáliskolában szánalmasnak ígérkezik. Apánk ezért korbácsot hoz a házba, és Gyurin ki is próbálja. Anyám a földön fetrengő fiú láttán, felkeresi Gyuri osztályfőnökét, dr. Földessy Gyulát, beszél vele, majd Tieder (Tiborc) Zsigmonddal tér vissza.

Tieder akkor hetedikes, kitűnő tanuló, vállalja a házitánítóskodást. Határozottan jó befolyással van Gyurira és Pistára is. Bár mások előtt továbbra is zárkózottak, Tiederrel meg tudják beszélni fiatal életük némely problémáját.

Gyuri iskolai magatartása is megváltozott. „Nagyon bátor-talan, rendkívül halkán beszél, pedig van esze” – mondta Földessy Gyula, bátyám osztályfőnöke, Tiedernek. És pár évvel később Gyuri, már jobb bizonyítványokkal a háta megett, így beszélt tizenéves múltjáról: „Haragszom Földessyre, sokáig teljesen magamba zárkóztam, butának hittem magam, és aszerint éltem. És akkor jön ő, azt mondja, van eszem, gondolkodásra és cselekvésre kötelez . . . Nem tudom, jobb-e így nekem?” Persze, volt ebben a vallomásban egy kis póz, természetes. hogy jobban érezte magát.

A javuló bizonyítványok sem szüntették meg az otthoni viharokat. – Csúnya az írásod! – fedtte meg apám Gyurit. Máskor meg azt kifogásolta, miért nem beszél „férfiasabban”.

– Milyen sikerületlen gyerekek vagytok! – ez volt apánk szavajárása.

Ez utóbbi szlogent anyánk is átveszi velem szemben. Csakhogy én nem vagyok Gyuri, összeomlás helyett dühbe gurulok. Haragszom anyára, amiért semmilyen körülmények között sem kel a védelmünkre. – Nemcsak sikerületlen gyermekek vannak – kiáltom –, de sikerületlen szülők is! – Szegény anyám, mit felelhetett volna, szó nélkül kiment a szobából.

Esténként a Galilei-kör miatt tört ki a botrány. Apa azal fenyegetőzik, hogy kizárják Gyurit a gimnáziumból. Eből azonban bátyám nem enged, két osztálytársával, jó barátaival, Ember Lajcsival és Lovas Bandival eljárnak a körbe. A sokszínű, sokfelfogású ki nem alakult irány közül ők Szabó Ervin tanításait vallják a magukénak, így hát a tízes évek elején a kör balszárnáához tartoznak.

Gyuri érettségije kitűnően sikerül, de egy fokkal rosszabb jegyet kap minden tárgyból, mert öt másik fiúnak segített a matematikadolgozatban. Egy hibásan leírt szám felfedte a suskust. Az öt szegény flótás megbukik, csak ő menekül egy rosszabb bizonyítvány árán. De ez már nem számít. Anyánk megajándékozta az előre megvásárolt aranyórával, apánk meg talán két napon át is hallgat.

Gyuri a műszaki egyetemre jár, mérnöknek készül. Egy napon nevetve mondja:

– Mama, ha akarja, el is helyezkedem.

– Hogyan, kisfiam? – kérdi anyánk boldogan. Otthon – ahol megint hiányoznak, ó, nem a koronák, de a húsz- és harmincezrek, amelyekkel apám ügyeit kellene rendezni – nagyon jól jönne mamának, ha rajtam kívül nagyobb gyermekei is eltartanák magukat.

Bátyám elmeséli, hogy abban a kis tejvóban, ahol tejberizses ebédjeit költi, a tulajdonosnő teljesen ingyen panziót, egyetemi tandíjának fedezését, sőt némi zsebpénzt is ígért ne-

ki arra az esetre, ha hajlandó kész mérnökként a lányát feleségül venni. Nálunk persze mindenki mulat az ajánlaton. Pedig abban az időben ez nem volt ritkaság. Sok fiatalember csak ilyen áron tudta elvégezni a főiskolát.

Ezekben az években Gyurka zárkózottsága mintha engedne, vagy csak két jóbarátjának távolléte miatt közeledik hozzám. Bandi valahol, valamelyik harctéren kínlódik, Lajcsi meg orosz hadifogoly, vagy talán már vörös partizánosztagot vezényel. Gyuri hát újra engem oktat. Tőle hallok Zimmerwaldról, a békemozgalomról és az ezzel kapcsolatos rosszul sikerült szerepléséről.

1915-ben azok a kevesek, akik elítélték a háborút és kiutat keresve frontokon túl is észrevették a valóban nemzetközi irányzatok újjáéledését, el szerettek volna jutni a zimmerwaldi konferenciára. Úgy látszott, az akkor húszéves Gyuri mint beteg és katonai szolgálatra alkalmatlan még talán útlevélet is kaphat valamelyik svájci gyógyhelyre. Gyuri hát egész tavaszon át szorgalmasan köhög, és a tüdejére panaszodik. Béla bácsi, bár nem talál semmi elváltozást a tüdőn, nem ellensége egy svájci kúrának. A költségeket persze nagypapa vállalja, utána is néz az útlevélnék. Ekkor kapja a bölcs tanácsot: vigye a fiatalembert a háborús okok miatt lezárt Tátrába, az ő unokájának adnak odautazási engedélyt.

Igy került Gyuri egészségesen egy szinte teljesen üresen álló tátrai szanatóriumba, ahelyett, hogy a magyar háborúellenes mozgalmat képviselte volna a zimmerwaldi konferencián. Bátyámat ez a sikertelenség elkésérítette, újra szótlan-ságba süllyedt. De ez már nem a meggyőződéséért, a Galileikörért minden apai förgeteget szótlanul vállaló gyerekember szótlan-sága volt, ez a magában bizonytalan ember tépelődése lett a lenni vagy nem lenni felett.

Valószínűleg mindent felmért maga körül. Korabeli apró feljegyzései alapján úgy látszik, hosszas tépelődés után fogta magára a fegyvert. Az elhatározás és a tett végrehajtása

közi hosszú időszakot búcsútlan búcsúzásra használta. Szabad idejében sétálni vitte két legfiatalabb öcsémet, beszélgett velük, Pistával komoly emberként vitatkozott, Özsivel eljárt a Galilei-körbe, meglátogatott engem Zuglóban, anyánkhoz pedig végtelenül gyengéd és figyelmes volt. Anyus többször kijelentette: – Ne is csodálkozzatok, ha Gyurit szeretem a legjobban, de ő a legkedvesebb hozzám.

A körben fokozott szenvedéllyel dolgozik. Szombat esténként, amikor hazalátogatok, néha otthon is foglalatoskodik. Valami ifjúsági segélyakciót akarnak létrehozni. A nélkülöző egyetemi hallgatókat szeretnék megmenteni a már veszélyessé váló éhezéstől. Halála után keresik egyszer ebben az ügyben a Székesfővárosi Tanácstól. Ha ez még életében történik, talán új lendületet kap a neki oly drága jövőn való munkálkodása . . . talán megmenekül.

Így múlnak a hónapok . . . Nem, nem könnyű megválni az élettől . . . 1916 nyarán egy szerelem, egy ábránd, . . . aztán annak is vége . . . Ha Lovas Bandi és Ember Lajcsi nem volnának olyan messze, akkor talán még volna visszaút . . .

1917 áprilisában egy séta a Margitszigeten. Onnan már csak egy tüdőlövéses haldoklót hoznak vissza a mentők. Eszméletén van, az orvos figyelmeztetésére, hogy ha csendben marad, megmenthetik, kiabálni kezd, küzd a halálért az utolsó pillanatig.

Házasság két forradalom között

Az 1917-es esztendő számunkra gyászba öltözött. Nagyon nehéz volt leküzdeni a Gyuri halálát követő lelkiismeret-furdalásokat. Miért nem vettük észre mély levertségét? Miért hitünk a bánatát leplező olykor vidám, máskor meg keserű humorának? Anyánk mélyen magába roskadva szenvedett. Anynyira sajnáltam, hogy ha akkor kívánja, szakítottam volna

Palival. De ő megtörtén már nem ellenkezett. Elismert menyasszony lett Özsi is, én is. Ez nagyon fontos volt abban az időben, mert a házasságkötéshez huszonnégy éven aluli korban szülői engedély kellett. És én Gyuri halálakor húszéves voltam.

Ekkoriban az emberek az utcán, a villamoson, otthon, kocsmákban és előadótermekben mind sűrűbben kérdezték egymástól, mikor lesz vége a háborúnak? Később már azt, hogy ki az a Lenin meg az a Trockij. De azt is kérdezték, mit eszünk ma és holnap? A frontokon meg a túlságosan „katonás” tiszt uraknak olyanokat mondanak a bakák, hogy „kaphat az ember hátulról is golyót”! A falvakban paraszt-asszonyok kiáltó tömegei követelik vissza férjeiket, fiaikat és fenyegetik az élelmüket ellopó jegyzőket. A gyárakban, a katonai fegyelem ellenére, a frontra vezénylés rémének tudatában leállnak a munkások és főként a kevésbé fenyegetett munkásnők. „Rohanunk a forradalomba” – idézik Ady Endre versét . . . Békegyűlések, béketüntetések mindenfelé. Én is ébredek, bár elég lassan és komótosan.

Eljárok olykor a Galilei-körbe. Pali is tartott ott egy előadást, „Bevezető a francia irodalomba” címmel, más alkalommal pedig Zigány beszélt az 1848–1849-es szabadságharcról. Zigány beszervez engem és még két tanítónőt az általa alapított Oktatószövetségbe. Megismertet a szövetség programjával amely főként gazdasági követeléseket tartalmaz. Meghív közgyűlésre a régi Városháza üléstermébe. Ott aztán furcsa meglepetés vár rám. Izgatott hangulat, kiabálás között nyitja meg Zigány a közgyűlést. De még beszélni sem kezd, amikor egy általam jól ismert tüzes szemű, fekete hajú ifjú, Czóbel Ernő, áttörve magát a tömegen, odafurakodik hozzám, és talányosan, dühtől fűtve, ennyit mond: „Ez nem nevelőintézet!” És már el is tűnik a tumultusban. Mi meg bámulunk egymásra két kollégámmal.

Zigány képtelen elmondani bevezetőjét. Zaj, ordítás fojt-

ja el minden szavát. Azzal vádolják ellenfelei az Oktatószövetséget, hogy a tanítók ügyét nem viseli szívéen, csak az igazgatók érdekét képviseli. Ez ugyan nem volt igaz, de már tudom, hogy az Oktatószövetség tényleg nem felelt meg az akkori idők követelményeinek. A kor forradalmat, forradalmi változásokat kívánt, a szövetség vezetősége pedig előléptésekről, fizetésemelésről beszélt. Ezek a követelések a torokszorító infláció folytán nevetségesnek látszottak.

Az őrjöngő lármában egyszer csak látom, hogy Zigány elhagyja a szónoki pulpitust. Mintha szűnne a láрма. Új szónokok következnek, hosszú beszédek, nem is az Oktatószövetség feladatáról, többségükben a politikai helyzetről meg a békéről. A szónokok egymás szavába vágnak, a hallgatóság padsoraiból is beleszólnak.

Felcihelődöm helyemről, és a tumultusban megkeresem Czóbel Ernőt: – Milyen nevelőintézetről beszélt az előbb? – kérdezem. – S mi a kifogása ellenem?

Hamarosan tisztázódik a félreértés. Nem tudta, hogy mint kinevezett tanítónő már teljes joggal veszek részt a közgyűlésen. Különben is mit keresek én, Gyuri húga, egy ilyen reformista szövetkezetben, a szocialista mozgalomban a helyem. Ezzel én is egyetértek.

A teremben hirtelen csend támad. Az emelvényen jellegzetes külsejű férfi áll. A nálamnál sokkal jobb helyzet- és emberismerők rögtön látják, hogy detektív.

– Mit keresnek itt az urak? – kérdi joviálisan.

Kis zűrzavar támad, többen a kijáratok felé igyekeznek. Onnan más rendőrségi emberek visszaküldik őket. Majd akkor elmehetünk, ha mindnyájunknak felvették a személyi adatait. Tiltott gyülekezés bűnébe estünk azzal, hogy nem oszlottunk szét, amikor Zigány feloszlatta a gyűlést. Nagy a felzúdulás Zigány ellen: – Ő adott fel bennünket!

Az iskolában Zigány tőlem értesül a rendőri eljárásról. Ő,

miután elhagyta az elnöki posztot, rögtön hazatért, a folytatásról mit sem tudott.

– Hogyan gondolhatták rólam – méltatlankodott –, hogy feladom azt a politikailag zavaros társaságot, csupa pedagógust?

Azóta már megtanultam, hogy milyen könnyű egy becsületes embert félreérteni, sárral bemocskolni.

A rendőri eljárásból végül is nem lett semmi. A pesti rendőrségnek több dolga volt a háborúellenes mozgalommal, mintsem hogy egy csomó éhes tanító belső ügyeit firtassa. A kihallgatás során a rendőrtisztek maguk adták szánkba a vádelejtésre okot adó választ: „Ugye, nem hallották a lármában, hogy a vezetőség feloszlatta a gyűlést?”

Nekem annyi hasznom lett az Oktatószövetség gyűléséből, hogy elkezdtem a szocialista tanítók közé járni, és néhány év-tizeddel később beírhattam a kérdőívek bizonyos rubrikájába: „Rendőrségi eljárás folyt ellenem.”

1917-ben, de még inkább 1918-ban olykor elkocogtam a MÉMOSZ-székházba, amelynek egy hátsó földszintes szobájában gyülekezett, Czóbel Ernő vezetésével, egy kis pedagógus társaság, Szántó Béláné, Varjas Sándor, Lengyel Gyula és mások. A Nagy Októberi Forradalom után, kétfelé orientálódott a társaság. Varjas a bolsevik utat választotta, Lengyel a Károlyi-féle mozgalom felé hajlott. Jómagam bölcs hallgatásommal tűntem ki. Politikai állásfoglalásom még kialakulatlan volt, de inkább Varjas nézeteivel értettem egyet.

Ekkoriban különben is nagyon lefoglaltak saját problémáim. A tervezett házasságom iránti engedékenység 1917 őszére szétfoszlott. Anyám családja és szüleim valószínűleg úgy gondolkoztak, hogy ha már Özsi esküvőjét engedélyezték is, velem szemben előrelátóbbak lesznek. Tehát Laci nagybátyám maga elé citálta Palit, és kérdőre vonta, hogy miből fog eltartani. Kielégítő válasz után Béla bácsi elé utasította. Orvos nagybátyám semmi rendellenességet sem talált nála,

de felkérte, hogy látogassa meg a neves urológust és bőrgyógyászt. Csak ezek után fogadta nagyapa, az egyetlen a családban, akinek az volt a véleménye, hogy minek annyit komédiázni, „ha kéri a lányt, oda kell adni”. S ha nehéz az indulás, segíteni kell a fiatalokat, ezért harmincezer korona hozományt ad nekem állami kötvényekben.

A harmincezer korona hírére apámban is feltámadt a nem-es családfe, közjegyzőhöz cipelt, akinek jelenlétében kijelentette, hogy nem hagyja elkártyázni a hozományomat. Pali ugyan sem azelőtt, sem azután sohasem kártyázott, de ilyen kicsiség apámat igazán nem érdekelte. A közjegyző ennek értelmében szerkesztette meg házassági szerződésünket, amely szerint az a bizonyos, éppen háborús zárlat alatt tartott hozomány kizárólag engem illet. Abban „a nem remélt esetben” viszont, „ha a házasság megszűnik vagy felbomlik”, nem lesz jogom Palitól tartásdíjat követelni, csak „ha a házasság következtében megnyomorodnék” – mondta ki a szerződés.

Ezen az egész mókán jókat nevettünk, és még évtizedek múlva is – amikor az elvesztett háború és a trianoni békeszerződés értelmében hozományom maradékai értéküket veszítették – sokszor mondtam férjemnek: – Ne is reméld, hogy a házasság megszűnik vagy felbomlik, hisz nincs jogom tartásdíjra, mert elfelejtettél nyomorékká verni.

Ehhez még hozzá kell tennem, hogy amikor jövődöbeli anyósom először meglátott, ijedten súgta az alacsony, vékony Palinak: – Te, ez meg fog verni téged!

Csodálkoztam azon a béketűrésen, amivel Pali mindezt a szekatúrát tűrte. – Anyád helyében én is berzenkednék – mondta –, ha egy ismeretlen katona egy napon azzal állna elélem, elveszem a lányát feleségül.

Palit ugyanis sokkal jobban érdekelte, ami kinn a világban történik. Helyeselte, hogy részt vettem a pedagógusok Városháza előtti felvonulásán. Ő a műfordítók között próbált valami összetartozást, szervezetet nyelvbe ütni. Műfordításért

ívenként annyi honoráriumot kívánt, mint amennyit a szedők kapnak egy ív kiszedéséért. A gazdasági követelés révén akarta közelebb vinni a fordítókat a munkássághoz. Amikor a szervezkedés megindult, Kassák magának követte a vezetőst.

1918 januárjában egy napon Pali feldúltan érkezett. A rendőrség bezárta a Galilei-kört, és letartóztatta a vezetőségét. Délutánra a szerkesztőségekbe is eljutott a hír, olyan rendőrségi utasítással, hogy arról írni nem szabad.

E mozgalmas időszak közepette jött el 1918 májusa, amikor végre házasságot köthettünk. Apám még egyszer a „lelkemre beszélt”, kijelentvén, hogy jól gondoljak meg mindent, mert ha bajban leszek, nem számíthatok rá. Az igazság kedvéért meg kell mondanom, hogy a Tanácsköztársaság bukása után ő volt az, aki kinyújtotta felém segítő kezét.

Pali

1918 májusától 1962 szeptemberéig, Pali haláláig, negyvennégy, illetve – ha hozzászámítom azt a kettőt, amikor „együtt jártunk” – negyvenhat évig éltünk együtt. Ez eddigi életem nagyobb felét teszi ki. Milyennek fessek őt le? A párkereső tizennyolc éves lány vagy a fiatalasszony szemével, aki örült megváltozott életének, és párjában látta minden öröme forrását. Később harcostársat, szövetségest, segítőtársat találtam benne, és úgy éreztem, egy napig sem tudnék nélküle tovább élni. Évek múltán, Pali magatartása agyér-elmeszesedése folytán lassan megváltozott, míg orvosai tanácsára szanatóriumba vonult.

Palinak talán sohasem kellett volna megházasodnia. Meg kellett volna maradnia a bájos udvarló szerepében, ráért volna idős korában valami jólelkű, főzni jól tudó, egyszerű aszszonnyal az anyakönyvvezető elé lépni. Nem mintha holmi

poligám „bűnöket” vetek vagy vethetnék a szemére. Évtizedekig én voltam az irigyelt asszony, akit nem csalt meg a férje. Barátnőim ezt szóvá is tették, mire azt feleltem: – Pálinak alaptermészete a hűség. Ő hű volna akkor is, ha véletlenül a boglyakemencét vagy a seprűnyelet vette volna feleségül. Miért tartom hát alkalmatlannak a házasságra? Mert a maga kedves, szelíd módján féktelen volt. Csak a féktelensége nem poligámságban mutatkozott meg. Nem ismerte a pontosságot, és azt sem ismerte el, hogy pontatlan. Belefogott valamilyen munkába, aztán látszólag minden ok nélkül abbahagyta. Egyszerűen képtelen volt valamivel következetesen, felelősen foglalkozni. Ez már nemcsak a kettőnk viszonyában idézett elő morcoskodást, de problémát okozott a kenyérkeresés frontján, sőt olykor a pártmunkában is. Kettőnk viszonyában az enyém-tied szabályt egyoldalúan értelmezte: az én holmimmal úgy bánt, mint a sajátjával. Például „rendet csinált” a kézitáskámban, azaz kidobta belőle a „csúnya” mosó- és tisztítócédulákat. A mosónénivel némi bőkezűséggel könnyű volt szót érteni, a tisztítóstól már csak hosszú magyarázatok és bájosmosolyok után kaptam meg a ruhát. De hogyan térhettem volna napirendre az elhagyott képeken és rajzokon, amelyeket Vértes Marcelltól, Major Henriktől, Ney Lászlótól és más barátoktól, ismerősöktől kaptunk.

Pali rendkívül ötletes volt, de ötletei kivitelezésénél, amikor már valami folyamatos munkát igényelt, hirtelen ellankadt, könnyű volt kivetni a nyeregből. Emiatt sokszor kerülünk bajba anyagilag.

Ilyennek láttam őt a hosszú évek és évtizedek során. De azt csak mostanában kérdelem magamtól, milyennek láthatott ő engem?

Nagyon finom hallása, fejlett zenekultúrája volt, és kis, meleg hangján sokszor énekelgetett, én viszont tökéletesen botfűlű voltam. Parasztos, darabos modorommal, megjelené-

semmel szemben ő előkelő finnyás volt, mindig féltékenyen vigyázott a külsejére. Negyvenhat év alatt ötször sem láttam borotválatlanul. Negyven fokos lázzal is arra kérte Karikás Frigyeszt, hogy szabadítsa meg sörteitől... Ő hajlott a miszticizmus felé, én soha nem tudtam megérteni és élvezni azt, ami nem két lábbal áll a földön. Így folytathatnám száz minden felsorolásával, mennyire ellentétes volt a természetünk. Ulykor azonban szerencsésen kiegyenlítettük egymást. Például a „kisbalta” és a „ki hitte volna?” számos esetében. Pali azzal vádolt engem, hogy a „kisbalta”-szemlélet alapján állok. (Okos Jutka esküvője napján lemegy a pincébe borért. De hiába várja vissza a lakodalmas nép, a menyasszony lenn zokog a pincében. A kisbalta lazuló szögön lóg, és ő arra gondolt, ha egy esztendő múlva kisfia születik, és azt hatéves korában leküldik borért a pincébe, a kisbalta a gyermek fejére eshet.) Na, én sem maradtam adósa a „gyermekien optimista Palinak” (így nevezte és így szerette őt Zuboly – Bányai Elemér –, akinek kezdő újságíró korában tanítványa volt). Ő a világon mindent a maga kívánsága szerint látott: a hegyeket magasabbaknak a valóságosnál, a folyókat tiszta-vízűeknek, az utakat rövideknek, és ehhez szabta volna életünket. Sokszor ellenkeztem, de rendszerint engedtem, csak aztán morogtam, ha valami balul sikerült. Például Párizsban történt a következő eset: Az utolsó metróban ülünk, holtfáradtan, valami éjszakai viharos taggyűlés után. Pali Châtelet állomásnál hirtelen kiugrik a kocsiból, engem is magával sodor. – Mi jutott eszedbe? – kérdem riadtan, arra gondoltam, detektív követ. De nem erről volt szó, a világ legkomolyabb ábrázatával magyarázza, hogy innen gyalog rövidebb az út, mint a földalattival a Jussieu állomásig. Persze, reggel háromkor értünk haza. – Ki hitte volna? – mentegetőzött.

Egyszer Stockholmból Berlinbe utazva útba ejtettük Koppenhágát, ahol még nem jártunk. Behúz egy csodálatos áru-

ház ruházati osztályára, és a legszebb, legdrágább puha, meleg télikabátokat próbáltatja rám. De én egyiket sem tartom megfelelőnek. Az utcán szemrehányóan fordul felém: – Neked nem lehet örömet szerezni, miért nem tetszett egyik sem?

– Mert épp annyi pénzünk van, hogy visszatérjünk Berlinbe, az úti elemózsiánk mindössze egy szelet torta kettőnknek.

– Csak annyi pénzünk van? Ki hitte volna?

Mi kötött mégis össze bennünket? Elsősorban a humorunk. Fél éjszakákon keresztül nevetgeltünk, élveztünk egy-egy oda-mondást, még ha olykor csípős volt is. Fő, hogy a sértett visszadobja. Aztán megint visszakapta a labdát. Játsoztunk a szavakkal. Így például valamikor régen, valamelyik nagyvárosban egy hónapos szoba díványán üldögélve kis gyermekdalt dudolgotok.

– Hiszen ezt egész jól énekelted – mondja Pali.

Felmutatok a felettem függő rézkarcra, amelyen Lohengrin búcsúzik Elzától. – Ha így fejlődöm, meghívnak majd a párizsi nagyoperába, én leszek a Lohengrinben a hattyú.

– Azt nem, inkább a Siegfriedben a sárkány!

– Jó annak, kilenc feje van. Mit kezdel velük?

– Nyolcat Siegfriednek hagyok, azzal az eggyel majd magam is elbánok.

Komoly kötelék volt köztünk egyforma politikai érdeklődésünk. Pali szinte mind az öt világrész fontos politikai és társadalmi változásait nyomon követte. A Szovjetunióban hozott minden intézkedést áttanulmányozott, azokat kritika nélkül helyeselte. Részletkérdésekben ezért sok vita volt köztünk, de egészében véve én is a szovjetrendszer odaadó híve voltam, és ilyen irányban is ügyködtem. Agitációs munkámban Pali mindig készségesen segített. Ma is hálás vagyok érte.

Fiatallány-koromban Pali sokszor beszélt jövőendő életünk „örökös nászútjáról”. Ő már ismeretségünk előtt élt Párizs-

ban, járt Olaszországban, Szicíliában. Szerinte még sok bebarangolni valónk van. Én Budapest mellett érveltem, a Dunával és rajta a csodás ezüstkapsokkal, a hidakkal. A hidakat tartottam szülővárosom legnagyobb ékességének.

A történelem azonban úgy hozta magával, hogy 1920 és 1941 között messzire vetődtünk: Bécsbe, Firenzébe, onnan vissza Bécsbe, majd Stockholmba, aztán Berlinbe, Párizsba, végül a hitleri Németországon át vissza Budapestre. Az út hosszú sikerült, és nem volt „nászút”, több volt annál. Pali felébresztette bennem az élet sokfélesége megismerésének vágyát, az emberek iránti bizalmat. Koldusszegényként mellette mégis gazdagon éltem. Nélküle szürke, magába gubózott ember maradtam volna, kicsinyes, hazug vágyakkal Horthy-Magyarország sötét éjszakájában.

Soha senki ennyi jót nem tett velem.

Gondok és álmok

Az 1918-as esztendő, amely vihart kavart a magyar társadalom állóvizében is, engem teljesen befelé fordított. Új aszszony lettem, új élmények értek, sokasodtak a feladataim és a gondjaim, amiket minden régi fogadkozásom ellenére önként magamra vettem. Később ez indított arra a felismerésre, hogy a nők egyenjogúságának kivívása hosszú és komplikált feladat, és sokszor nagy nőtömegek ellenkezésébe vagy közönyébe ütközik –, hogy a férfiakról ne is beszéljünk!

Mennyit mérgelődtem magamban, mert anyám hűségesen kiszolgálta apámat, aki úgy el volt kényeztetve, hogy nem is tudta az akkor divatos keményített mellű ingeibe berakni az odavaló gombokat... És akkor tessék, az ifjú Aranyossiné megtanulja tisztán tartani a férje borotváját. Miért tettem? Elvégre Pali nem volt nyomorék, rendben tarthatta volna a holmiját. Kicsi ügő, de jellemző.

Hamarosan lakás- és békikelengye-gondjaim lettek. Az első majdnem olyan nehezen megoldható probléma volt, mint napjainkban, a második még annál is nehezebb.

Az elsőt megoldotta a spanyolnátha: egész családokat pusztított el. Ily módon jutottunk egy ócska, de nagyon tágas lakáshoz a mai Néphadsereg utcában. Gyakran elmegyek a ház előtt, az udvarán most is ott áll az ősrégi kút, és volt lakásban talán most is ott van az a rejtett kamra, amit Pali bújtatására képeztünk ki a Tanácsköztársaság leverése után. Gyermekholmit is sikerült szereznem, igaz, sokkal többbe került, mint békeidőben. A tanítás, az új lakás nagytakarítása, a gyermekvárás bajai és a rám szakadó spanyolnátha negyvenfokos lázai közepette az idők változásának hírei csak távolról hatoltak a tudatomig. A magam javára csak annyit mondhatok, hogy nem bőgtem Pali után, ha távol volt, és neki se tettem szemrehányást a „kimaradozásai” miatt. Nem kívántam, hogy mellettem maradjon és ápoljon, hiszen kinn az utcán pezsgett az élet. 1918. október 30-án reggel jött haza, és szinte lázasan számolt be az Astoria előtt lezajlott eseményekről.

Ünnepnek éreztük ezt a napot. Valamennyien besereglettünk a szerkesztőségbe (Pali ekkor a *Világ* munkatársa volt), és mintha csak összebeszéltünk volna, megvártuk a nyomdából kikerülő friss példányokat. A *Világ* szerkesztőségében ismertem meg néhány olyan asszonyt és férfit, akivel tartós kapcsolatom alakult ki, és aki többé-kevésbé meghatározta életem alakulását és egyéniségem formálódását.

A *Világ* szerkesztősége a mai Népköztársaság útján, az Andrássy úton, egy elhanyagolt, tágas nagypolgári lakásban volt. Az utcai fronton tanyázott a főszerkesztő, mellette az újság esze és lelke, Magyar Lajos meg egy érzékeny nagy műveltségű ember, Bölöni György, valamint a tördelőszerkesztő. A hatalmas udvari szobában – amely negyven személyt is

befogadó ebédlőnek készült – vagy hét íróasztal vetette egymásnak a hátát, oldalát. Itt tevékenykedett az értelmes, színes egyéniségű fiatal újságíró, volt iskolatársam, Fodor Erzsi, a hallgatag Várkonyi Titusz; egy még hallgatagabb férfi, valami erdélyi nemesember, aki úgy került az akkori Magyarország leghaladóbb lapja, a *Világ* szerkesztőségébe, hogy felrúgta alispánja karrierjét. (A nevét, sajnos, már elfelejtettem.) Hajnal Jenőre, erre a vidám, mókás emberre viszont jól emlékszem. Fodor Erzsi elmondta róla, hogy halálosan és reménytelenül szerelmes Magyar Lajos szép feleségébe. Most, több mint ötven évvel később, amikor e sorokat írom, ez a reménytelen szerelem még mindig nem múlt el. A következő íróasztal gazdája Barta Lajos volt. Akkoriban őt tartottam a legjobb élő magyar írónak. Gondterhelt arca láttán lebecsiztam (huszonkét éves voltam), meg is haragudott rám, de amikor megtudta, hogy a magyar parasztéletet minden piros-fehér-zöld pántlika és árvalányhaj nélkül festő nagyszerű novelláit szinte betéve tudom, nagyon a szívébe zárt. Pali és Rella Pali tette teljessé a létszámot. A férfiaknál is érdekesebbek voltak számomra az asszonyaik. Ki-be jártak a szerkesztőségbe, beszélgettek, trécseltek, egyszóval otthonosan viselkedtek.

Elsőnek Barta Lajos felesége tűnt fel nekem. Megbotránkoztatott hangos viselkedésével, ahogyan a férjét kommandírozta, per Barta szólította, és azt követelte tőle, hogy készülő színdarabján változtasson. Bartáéknak három vagy négy gyermekük volt, a legidősebb hétesztendő. A feleség láttán megértettem, miért elnyűtt Barta Lajos arca. Máriát rossz, házsártos feleségnek tartottam, haragudtam rá. Évtizedek múltán már másképp láttam őket, a harsány, rendetlen, de melegszívű, tehetséges Máriát megszerettem.

Egy napon begurult a szerkesztőségi nagy szobába egy bájos, gömbölyű asszonyka, ügyetlenül felújított, divatjamúlt ruhát viselt, és kacagva végigcsókolta az újság munkatársait.

Azok nevetve visszacsókolták, csak Relle Pali kiabált, hogy ő nem csókol oda, ahova az a sok férfiember tette a mocskos száját. Nagy handabandák között belecsókolt Bölöniné Itóka nyakába. Megtapsolták. Ekkor ismertem meg Itókát. Bájos keveréke volt a vidéki nagyasszonynak, a jól főző, pletykás kispolgárnőnek és a művelt, nagyvilági dámának. Mihelyt megtudta, hogy Pali felesége vagyok, nagyon kedves lett hozzám. Elbűvölt, tiszta szívből szerettem. Évek múltán, mikor jobban megismertem, már-már igazat adtam P. Margitnak, aki – legnagyobb megütközésemre – egyszer azt állította róla, hogy rosszindulatú. Talán a féltékenység, az irigység, a negédesség csírája mindig is megvolt benne, és az ifjúság és szépség múltán, az idős kor küszöbén „elhatalmasodott” rajta. Fiatalon nevetett a létbizonytalanságon, öregén, Párizsban, remegett tőle. A felszabadulás után, megváltozott anyagi helyzetben, nem tudom, visszatalált-e fiatalkori énjéhez. Akkor már nem volt kapcsolatom vele.

A *Világ* szerkesztőségi nagyszobájában találkoztam Magyar Lajosnéval is. Látásból már ismertem a Vígszínház színpadáról. Az én polgári környezetem gondolatvilága szerint ha egy színésznő tehetséges és hozzá gyönyörű, akkor egy mágnás vagy bankelnök kitartottja. Csodás toalettjei, autója, villája stb. ebből a kapcsolatból származnak. És akkor ez a szépek szépe csak beállít abba a takarítatlan hodályba, köszön, és leül az egyetlen nagy fotelba, és szép csendesen várja a férjét. Este Pali a szememre vetette, hogy morcosan viselkedtem Péchy Blankával szemben – merthogy ő volt Magyar Lajos felesége.

– De Pali – védekeztem –, dehogyis akartam én morcos lenni. Csak hát szóhoz se jutottam, olyan kába voltam. Péchy Blanka ilyen . . . ilyen tündér, odajár hozzátok, és Magyar Lajos felesége, és még kisfiuk is van . . .

Azt hiszem, a *Világ* szerkesztőségi szobájában ismertem

meg az alkotó nőtípust. Mindhárom asszony kitűnő tollfor-
gató volt, és teljes értékű, érző, gondolkodó ember.

– Így telt házasságom első esztendeje szürke, kis napi
gondokkal és nagy, az emberiséggel foglalkozó álmokkal.

Nevelési elveim

1919. február 24-én megszületett a fiam. Gyöngé kis palánta
volt, én meg ügyefogyott anya.

– Ez jobban hasonlít egy szilvágombócra, mint egy pó-
lyásbabára! – szörnyülködött anyám ügyetlenségem láttán.
Mi tagadás, alig mertem a gyerek lábacsájához nyúlni, be-
leigazgatni a pelenkába, féltem, még eltöröm.

Ami a nevelést illeti, már korántsem voltam ilyen határo-
zatlan, tétova. Régóta kész elveim, terveim voltak. Már lány-
koromban elhatároztam, hogy kiiktatom a fegyelmezés sok
hagyományosan „bevált” eszközét, a világért sem ütöm meg
a kicsit. Nem fogom megkövetelni tőle, hogy alkalmazkodjon
hozzám. Nekem kell megértenem őt, nekem kell figyelembe
venni az ő világának törvényeit, máskülönben sose lesz be-
lőle önálló, szuverén ember. És sohase fogok hazudni neki.

Az elhatározás és a gyakorlat persze nem ugyanaz. A há-
rom-négy éves gyermek akaratos, olykor erőszakos, és bizony
sokszor előfordult, hogy azt mondtam magamban: Öt percre
felfüggesztem a nevelési elveimet, elverlek, aztán folytatjuk
tovább. Mindkettőnk szerencséjére jobbára sikerült az elveim-
nél maradnom.

No de hol voltak még a jellemfejlesztés, a nevelés prob-
lémái? Fiunk, György, Pál, még újszülött. Pali Lenin György-
nek akarta elnevezni, de anyám tiltakozott. – Kedves Pali
fiam – magyarázta –, nagyon helytelen, amikor a szülők
múló divatnevet adnak a gyermeknek, és nem gondolnak ar-

ra, hogy a név, az egy életre szól. Mondja, ki fogja tudni húsz év múlva, ki volt az a Lenin?

Otthon szerzett tapasztalatból tudtam, hogy a kisbabát pontos időközökben etetik, tisztába teszik, fölöslegesen nem babusgatják, nem kapkodják ki az ágyából minden hoppra; ha sír, sírni hagyják. Mi sem természetesebb – gondoltam –, hogy az én gyerekemmel is így lesz.

Gazda nélkül számítottam. Pali a kicsi születése percétől bűvületben élt. Mindenkinek róla beszélt, egy nap háromszor is beszaladt a klinikára, hogy megnézzze, gügyögjön neki. Csörgőt rázott felette, karra vette. Anyám családja fanatikus apának titulálta – teljes joggal.

– Pali – könyörögtem a gyermekágyból –, ne cibáld azt a kis kölköt, ha karra szoktatod, te fogod ringatni, nem én. Előre szóltam!

De Palival nem lehetett beszélni.

– Csak azért vettem fel, mert sírt – nézett rám korholóan.
– Hátha valami fáj neki. Kár volt a szóért, ő csak ringatta, kényeztette a gyermeket.

Kinn az utcán 1919 márciusa zúg, és mi gyermeknevelésen vitatkozunk. Több heti klinikai ápolás után végre hazamehetek. Március 21. van, a Tanácsköztársaság megszületésének napja . . . A történelmet eltakarja előlem a gyermekem, a proletárhatalom gondjairól onnan értesülök, hogy magam is élelmezési bajokkal küzdök. Mindennek tetejébe Pali súlyosan megbetegszik – kétoldali tüdőgyulladás. Amíg lábön volt, a Tanácsköztársaság problémái, küzdelmei szerencsésen eltávolították az otthoni bajoktól. De mikoè már lábadozott, újra visszavedlett fanatikus apává, maga mellé vette az ágyba a kicsit, operaáriákkal szórakoztatta. Sikerült jól elrontania. Felépülése után még pár napra visszavette a politika. A *Vörös Újság* külpolitikai rovatában dolgozott. Ugyanolyan fanatizmussal rajongott a proletárdiktatúráért, mint a fiáért. Minden figyelmeztető, baljós jel ellenére sem hitte,

hogy a Tanácsköztársaságot leverhetik. Én az utolsó hetekben pánikban éltem. A sok kósza rémhírből hozzám is eljutott annyi, hogy megzavarja nyugalmaamat.

A polgári széplelkek sápítoztak: nem olyan a proletárdiktatúra, mint amilyennek képzelték. De volt, ami nekem sem tetszett. A házban, ahol laktunk, az „úri népeken” kívül, az udvari odukban „prolik” is laktak, köztük egy vöröskatona. Odáig vitte a „terrort”, hogy az előkelő Virágék kiskutyáját le akarta dobni az emeletről (nem dobta le), és olyannyira visszaélt a „hatalommal”, hogy a gangon egy hevenyészve összeeszkábált ládában egy „ki tudja, honnan szerzett” libát hizlalt.

– Lépj közbe – nógattam Palit –, adja be a libát valamelyik kórházba. Javítsa a közétkeztetést, ne magát hizlalja ilyen ínséges időkben.

Pali hallani se akart efféle közbelépésről.

– Legalább egyszer ő fog jóllakni – vágott vissza.

Meg voltam botránkozva.

A Tanácsköztársaság idején még egy komoly nézeteltérésem volt a férjemmel, mégpedig a föld állami tulajdonba vétele miatt. Gömörsidi kisasszony koromban szenvedélyesen gyűjtöttem a régi paraszthímezéseket, szötteseket, és „mellékesen” megismertem a béresasszonyok, falubeliek nehéz életét is. A köztünk levő szakadék ellenére megértettem a gondjaikból valamit. Aztán itt volt a szakácsnőnk, a szép Júlia! Amikor Károlyi földet osztott, nagyon tisztelte Palit; amikor aztán a földosztás nem folytatódott, kiábrándult belőlünk, összepakolt és nagy morcosan hazament a falujába. Mindezekből arra következtettem, hogy földet kell osztani. Pali meg védte a hivatalos vonalat. Ez az otthoni vita csak arra volt jó, hogy amikor a történelem igazolta a földosztást, volt mivel dicsekednem.

De ebben a fejezetben nem a Tanácsköztársaságról, hanem nevelési elveimről akarok beszélni. A Tanácsköztársaság

összeomlása után, megkezdődött országról országra kóborlásunk, albérletről albérletre hányódásunk, így aztán elég nehéz volt megvalósítanom nevelési elveimet. Kérés vagy haragos utasítás formájában hányszor kívánták tőlem, hogy hallgattassam már el azt a bőgőmasinát! Nem tehettem egyebet, ölembbe vettem. Csend lett, és a fiam megtanulta, ebben minden gyerek nagyon tanulékony, hogy bőgni kell, ha valamit el akar érni.

Firenzében éltünk, amikor betöltötte első esztendejét. Már járt és egy-két szót is tudott. Sok mindent szinte magától tanult meg, erőszak nélkül bilire kéredzkodett, kifújta az orrát.

1920-ban sok magyar emigráns élt Olaszországban, jó néhányan minket is meglátogattak Firenzében. Ha cigarettáztak, Giorgio (most így hívtuk a gyereket) kapkodott a fényes parázs után. – Nem, nem – mondtam a gyerekeknek –, vigyázz, fájni fog. – Ő persze nem hallgatott rám. Én nem fogtam le a kezét, nem is ütöttem rá, nem mondtam, hogy „jaj, de szófogadatlan vagy!” Hagytam. Aztán ha megégette magát, és sírva mutatta fájós ujját, csak annyit szóltam: „Mama mondta, nem, nem”. Ettől a könnyörtelen, de célravezető neveléstől lettem talán a fiam számára tekintély, és lett ő engedelmes gyermek. A szelídségét valószínűleg az apjától örökölte; azt meg, hogy nagy ritkán elvesztette nyugalma, tőlem.

Ez a „kézmegpörkölős” módszer természetesen nem volt mindenre alkalmazható. Egyszer Bécsben ki akart mászni a negyedik emeleti ablakon – ezt az „élményt” mégsem kockáztathattam meg, hogy kialakuljon a feltételes reflexe. A tilalomból bőgés lett. Hagytam, hadd sírjon, de a penzió tulajdonosa rám üzent: hallgattassam el a gyereket . . . Szóval, hiába tudtam én, mit kell tennem a gyermekért, az elvek önmagukban mit sem érnek, a körülmények nemegyszer erősebbek a szándéknál. És sok-sok minden „beleszólt” a nevelésbe. Elképzelhető például, hogy mit jelentett Zignek (a továbbiakban így fogom nevezni, mert a sok ráragadt név

közül ez volt talán a legállandóbb) a szüntelen vándorlás. Zsig könnyen tanult, tízhónapos korában, amikor elhagytuk Magyarországot, már volt néhány magyar szava. A firenzei penzióban, ahol mindenki kényeztette, hatvan olasz szóra tett szert. Aztán Bécsben másfél éves korában németül gügyögött, majd Stockholmban svédül beszélt, hogy ezt a tudományát feledve, mint egy valódi „berliner Junge” valódi hochdeutschon veszekedjen iskolatársaival. Hétéves volt, amikor Párizsba költöztünk, s végre örökre eljegyezte magát a francia nyelvvel.

Ebben a nyelvdzsungelben nehéz volt eligazodni, de számomra csak az volt a fontos, hogy azt mondja, amit érez és gondol, ne legyenek előttem titkolnivalói. Az őszinteség vadhajítása volt, hogy ha valamit megtiltottam neki, vagy csak nem tettem kedvére, sokszor előfordult, hogy csúnyán lehorodott, sértegetett. Hiszen beleneveltem: ami a szívemen, a számon. Szidalmait óvodában, iskolában felszedett trágár szavak cifrázták.

– Értsd meg – mondtam Palinak, aki felháborodott higadtságomon (ami szerintem közönyösség volt), és büntetést követelt –, ha félni fog, nem mondja meg, hogy mit gondol, de azért mégis azt fogja gondolni. Ha most nem tudod megérteni, ne csodálkozz majd, ha ő sem ért meg téged tizennégy éves korában.

Ennek a nevelési elvemnek diadalát Párizsban éltem meg. Zsig már hetedik évét taposta, és nagyon büszke volt a malomjátékban elért tudására. Sokszor játszott velem is. Általában hagytam, hadd nyerjen. Egyszer aztán úgy gondoltam, ideje, hogy megtanuljon veszteni. Az első veszteséget nem vette komolyan. A másodiknál elkomorult. A harmadiknál fellökte a táblát, és szidalmazni kezdett.

– Sale tricheuse (piszkos csaló) – kiabálta, majd a nyomaték kedvéért magyarul tette hozzá – marha!

– Nem, kicsi fiam – mondtam –, én nem csaltam, és

még csak marha se vagyok, jobban játszottam, és kész, majd ha nagy leszel, te is jobban fogsz játszani.

Beszélhettem, Zig dülva-fúlva elvonult. Fél óra múlva bűntudatosan mosolyogva, ölelésre tárt karral szaladt felém: – Drága Mutikám!

– Dehogy vagyok én drága Mutika – mondtam – én piszkos csaló meg marha vagyok.

– Valamit szeretnék súgni – ölelte át a nyakam. – Tudod, az a piszkos csaló marha, aki neked ilyet mondott.

Ez az önkritika nekem bőven megérte a szidalmaztatást. Sokkal keményebb dió volt a gyermek nemi felvilágosításának kérdése és az a feladat, hogy szociális, politikus embert faragjak belőle.

Ami a nemi felvilágosítást illeti, tapasztalatom szerint nagyon nehéz (és nagyon fontos!) megtalálni a kellő helyzetet és időpontot. Idő előtti „beavatás” csak feleslegesen megrázza a gyermeket; ha meg elkésünk, az idősebb pajtások úgyis megtették a magukét („a te apád egy nagy disznó, az anyád egy nagy disznó” . . .), és a „felvilágosító” szülő, pedagógus nem ér el egyebet, mint hogy nevetségessé válik „tudományos dumájával”. Minden hosszabb disszertáció helyett, hadd mondom el, hogyan jártam el a fiammal.

Hű akartam maradni régi fogadalmamhoz: sohase hazudni! És tessék, kétesztendő korában (Stockholmban éltünk akkor) pici húga fürdetése láttán faggatni kezd minket: milyen a papi? milyen a mami? Mi meg húzódozunk a választól. Egyenes beszédhez, nyílt feleletekhez van szokva, most megsejti hát a zavart, a titkot, és annál inkább kérdez. Hibáztam, nem voltam őszinte – vonom le magamban a következtetést. Néhány nap múlva erőt vettem magamon, és beeresztettem a szobámba, amikor a gumikádamban állva mosdottam. Szótlanul bámult rám, körbejárt, nem kérdezett semmit, se akkor, se később. Gyermekesze megemésztette a láttakat.

Ismét ugrás időben, térben: Berlinben lakunk albérletben egy fasiszta családnál. Szűkpénzüek, kisjövedelműek, a férj gyűlölködő, veri a nála jóval fiatalabb asszonyt. A család reménye a görbe lábú tacsókó kutya. Ha megint hetet ellik, mint tavaly, a fajtiszta utódok pénzt hozhatnak a házhoz. Zig, mint minden gyermek, bolondul a kutyaért, folyton ölbekakarja venni. Az egész ház remeg az értékes Pupiért. Előveszem a fiamat és megmagyarázom neki, hogy nem szabad Pupihoz nyúlni, mert kis kutyák vannak a hasában. Most már Zig is izgul Pupiért. A kiskutyák világra jötte után, újabb kérdésöszön. Én becsülettel válaszolok: – Igen, te az én hasamból jöttél ki.

Zig, nem botránkozik meg, sőt, halálosan büszke. Különösen, ha világoskék vászonruhámban, fehér bőrkalapban pompázom. Szentül hiszi, hogy az ő Mutikája a legszebb a világon, és elmondja nagy büszkén az óvodában a pajtásoknak, a villamoson a kalauznak, a helyiérdekű vasút zsúfolt szakaszában a botrányra éhes kávénéniknek: „Én ennek a Mutikának a hasából jöttem ki”. Háziasszonyom figyelmeztet: „Nahát, hogy ez a Zig milyen romlott!” Nem merem bevalani, hogy „én rontottam” el.

Párizsban lakunk, Zig hét-nyolc éves. Nagyon szeret bennünket. Gyakran felmászik az apja ölébe, átöleli a nyakát, a halántékát simogatja. – Ha nagy leszek, ilyen szeretnék lenni, mint a papi – duruzsolja –, itt oldalt szürke, a fejem tején meg szép sima.

Szóval kopasz, mint Pali. Na, ez a vágya nagyon korán teljesült, igaz, akkor már nem okozott örömet neki. De hát ez más história.

A fiamat most új kérdés izgatja. És Zig kíváncsiságát nehéz kielégíteni. Egyrészt azért, mert – minden fogadalom ellenére – nem vagyunk elég bátrak, másrészt, mert ritkán vagyunk együtt vele. Ő ugyanis átmenetileg nem velünk lakik, egy kacifántos francia törvény tiltja, hogy kis területű

hónapos szobában két személynél több éljen, második szobára meg nincs pénzünk. Arról nem is beszélve, hogy annyi a kenyérkereső és mozgalmi munkám, hogy a gyerek ellátását nehezen tudnám megoldani. Zig tehát Malabryban talált ideiglenes otthonra egy derék öreg kommunárnál és feleségénél, a grand-mère-nél. (Malabry akkor, a húszas években még vidék volt: erdő és mező, falusi házak és magas falak közé bújtatott úri birtokok.)

Végre sikerül egy kis időt szakítanom, egy hétig fenn nyaralok Malabryban egy polgári villa csinos manzárdszobájában. Grand-mère-nél étkezem. Egész nap a fiammal vagyok, sétálunk, beszélgetünk, játszunk a ház három macskájával. Egy reggelen Zig eltorzult arccal szalad elém: – Mama, Blancblan nagyon beteg.

A gyerek háta mögül grande-mère int felém. – Ne törődj vele, a kandúrral van.

Na, hála az égnek, gondolom, talán sikerül egy égető kérdésére választ adnom. És elmegyek Ziggel megvizitálni a beteg cicát.

Az eset számomra is tanulságos. Blancblan a szomszédék drótkerítésén túl, egy füves folton csábvonaglást rendez Blandine számára. A kandúr egy kövön ül, látszólag nagyon közönyösen viselkedik. A fiam ezt a csábvonaglást nézi betegségnek, és zokog.

– Kisfiam – nyugtatom –, Blancblan nem beteg, azért viselkedik ilyen furcsán, mert szeretne kis cicákat kapni.

– A hasába?

– Igen, a hasába.

– Akkor is beteg, nagyon beteg! Szegény olyan fájdalmasan nyivákol!

– Tudod, Zig, virág is csak akkor nő, ha magot teszel a földbe. Nahát, ahhoz, hogy kiscicák nőjjenek Blancblanban, neki is magot kell kapnia. És magot csak Blandine adhat neki.

Kérdések, kérdések, majd újabb sírás, mert „Blandine gonosz, csak nézi Blancblan szenvedését, és nem segít”. Kis idő múlva:

– Látod, mégis beteg. Már kapott magot és még mindig vonaglik.

– Mert több kiscicát szeretne kapni Blandine-től – mondom.

– Mama, ha nagy leszek én is fogok adni magot a néniknek?

– Hát persze.

A nagy, igaz ígéreték átszellemültsége sugárzik kis, sovány arcáról: – Mama, én ígérem neked, ha nagy leszek, minden néninek annyi magot fogok adni, amennyit csak akar.

Egy szó mint száz, Zig végre tudja, mi végre van a papa . . .

A gyermeknek a társadalomhoz, a politikához való kapcsolódását szerintem az otthon és az iskola határozza meg. Napjainkban nem kevés gyermek kerül ellentétes befolyás alá. Ezért vagyok az óvoda, az iskola és főleg a napközi otthon megnövekedett szerepének, fejlesztésének híve. (Természetesen, nem a mai napközi otthonra gondolok, amely tanítás után újra csak az iskolapad kalodájába zárja a gyermeket, hanem újszerű, átgondolt, a gyermek adottságait fejlesztő, szórakoztató sportra, olvasásra, barkácsolásra stb. nevelő napközire.) A pedagógusi kart, azt hiszem, könnyebb meggyőzni a szocialista nevelés fontosságáról, mint egyenként a családokat. (Vallásos nevelés, hazugságra nevelés, a gyermek meg nem értése vagy túlkényeztetése, korlátoltság, babona, mind-mind szembeállítja a gyermeket a kollektivitás érzésével.)

Ziget kishúga hirtelen halála az egykék közé taszította, meg kellett vívnia az egykeség minden veszélyével. Berlinben a gyermek négy és hét éve között kellett őt megtanítanunk az enyém-tied fogalmára, tiszteletére, a szegény és gazdag fogalmára és hozzá a szociális emberségre.

Az enyém-tied kérdése volt a könnyebb. Egy szép napon észrevettem, hogy hiányzik az erszényemből húsz márka. Senki más nem vehette ki, csak Zig.

– Kisfiam – fordulok hozzá –, hová tetted a pénzt, amit kivettél a táskámból?

– Ide – mutatja ő, és húzódozás nélkül rácsos ágyához vezet, felemeli a párnáját.

– Miért vetted ki?

– Sok pénzt akartam gyűjteni. Ha sok lesz, majd veszek egy „Selbstfahrer” (pedálos gyermekautó). Nektek nincs pénzetek, hát tőletek nem is kérem.

Elmagyaráztam neki, hogy ha elveszi a pénzem, mi mindenre nem marad, és egy új határozat: Zig zsebpénzt kap, abból takarékoskodhat Selbstfaherre.

Első zsebpénzét azon melegében elherdálta. Mézeskiflit vásárolt, és odaajándékozta az első gyereknek, akivel az utcán találkozott.

Tőlem soha többet nem lopott – saját magától annál inkább. Nem akart gazdag lenni, „amikor olyan sok szegény van!”

A szegény és gazdag fogalmát éppúgy nem tudtam Ziggel megértetni, mint ötven és hetven közt járó nagynénéimmel, akik olykor feltűntek, és vitába szálltak velem Berlinben. Az ötéves Zig értetlenségének persze gyökeresen más okai voltak. Az ő számára mindenki szegény volt, aki rossz ruhában járt, és mindenki gazdag, aki jóban. Bennünket némi hamissággal gyanúsított: jó ruhában jártunk, és mégis sok kívánságát azzal utasítottuk vissza, hogy nincs pénzünk. Ezért aztán, ha valamiért dühös lett rám, azzal fenyegetett, hogy ha „vadonatúj” (alig ötéves) kosztümömben kilépek az utcára, ő bizony szét fogja kürtölni, hogy csak gazdagnak látszom, de igazából szegény vagyok.

Ez a fenyegetés nem rémisztett minket halálra; sokkal zavarosabb helyzetet teremtett azonban viszonya a társadalom-

hoz. Berlinben azokban az időkben nagyon szép, nagy lakásokat (is) építettek. Lakáskultuszuk nagyon fejlett volt; a jó háziasszonyok már-már nem is a lakásban, hanem a lakásért éltek. Az egész család életvitelét a lakásállag-megőrzés fennkölt elve határozta meg: még a hétszobás lakásokban sem maradt hely a gyermekek számára. „Menjetek az utcára játszani!” – harsant a parancsszó a szőnyegek, bútorok védelmében. A gyerekek meg szívesen mentek, kis bandákba verődve játszottak a kevésbé forgalmas utcák kocsiútjain. A gyalogjárón csak a kutyákat túrték a boltosok, a gyermekeket nem. Ziget nem lehetett visszatartani, kicsikarta, kibőgte az engedélyt, és rohant az utcára. Kedvenc foglalatossága a jó-tékonykodás volt, aminek csak tápot adott a német anyai előrelátás: ha gyermekeiket vasárnapra vagy valami ünnepségre kis hercegnek öltöztették is, hétköznapi, utcai játszásra agyonviselt rongyokat adtak rájuk. A fiam minden gyereket istápolni való szegénynek látott hát, és ingóságait, leginkább a játékait, odaajándékozta nekik.

Berlinben a magyar emigránsok (frakciós beállítottságuk szerint) nagyon összetartottak. Így egy-egy karácsonyi ünnepség után Zig dúsgazdag játéktulajdonos lett. Talán két napig, mert kincseivel rögtön leszaladt az utcára, és elkezdődött a nagy osztzkodás. A vitorlás hajóról egyenként leszerelte a matrózokat, és az utca minden odasereglő gyermekének adott egyet.

– Mama, mindent elosztottam, csak az öntözőkannát nem lehetett.

– Jól van, de megmondtam, ha aztán nincs játszod, ne sírj.

Persze, hogy két nap múlva bőgött, de én kőszívű maradtam. A maga kárán kellett megtanulnia, hogy viselje tettei következményeit.

Zig „primitív kommunista” korszakára esik az a felismerésem, hogy fiam férfiéletében én csak másodrangú szerepet

fogok játszani. Egymás után két Nő lépett az életébe. Az első, a Nürnberg téri nő. Lehetett vagy nyolc-kilenc éves. Kese hajú, savószínű szemű, tejfehér bőrű, már kicsiny korában rideg vonású teremtes volt. Hamarosan kipuhította fiam gyöngé oldalát, és mindent kisírt tőle, amire csak kedve szotytyant. Zig elpanaszolta nekem, milyen szomorú sorsa van kis barátnőjének; felnőtt nővérét elhagyta a barátja, most van új barátja, de az rosszul fizet. Őszinteségért Zig őszinteséggel fizetett. Felfedte féltve őrzött titkait, meggyőnta, hogy nemcsak Georgnak, hanem Paulchennek is hívják, és jobb szeretné, ha Paulchennek szólítanák. A barátnő hajlamos volt erre, ha fiam nekiadja a nagy fehér nyuszt, amit apai nagynénjétől, Annustól kapott. Miután már mindent elhordott hazulról, a nyuszi volt az utolsó kincse. Megígérte, hogy ezt már igazán megőrzi, és nem fog bőgni új játék után. De mit ér az anyának tett fogadalom a Nő csábításával szemben. Zig kicsempészte a nyuszt a házból. Rajtakaptam és keserű szemrehányásokkal illettem.

– De Mutikám – védte az igazát –, ő szegény, azért kell neki.

– Most meg te vagy szegény, próbáld meg, hogy visszaadja-e egyetlen holmidat is... Kitiltottam barátnőjét a lakásunkból, és mivel Zignek több játéka már nem volt, ha remegve is, de újra engedélyeztem az utcai játszást.

Néhány nap múlva levelet kaptam a kislánytól. Írta, hogy nagyon szereti fiamat, és nagyon boldog volt, amikor nálunk játszhatott; hadd jöhessen megint. Én, számár, jobban szerettem, ha Zig otthon játszik, mintha az utcán csavarog – hát persze, hogy engedélyeztem. Vajszívűségem addig tartott, amíg a kislány lábán meg nem pillantottam fiam harisnyáját. Hát ezért voltak néma csendben a másik szobában! És mitől lett ilyen vaskos ez a kislány? A magyarázatot hamar megtaláltam – fehérnemű, mellényke formájában – a ruhája alatt. Zig tulajdona visszakerül a fiókba; a barátnő szó nél-

kül elpucol, Zig rám támadt: – „Te gonosz burzsuj! Ő szegény, mi meg gazdagok vagyunk!”

Állok tehetetlenül. Hogyan magyarázzam meg az ötéves gyermeknek, ki a „burzsuj”. Magyarázok neki mindenfélét, hogy a holmija úgyszólván egy kisebb gyerek tulajdonába jut, de ahhoz, hogy ő újat kapjon a kinőtt helyett, papinak sokat kell dolgoznia, meg hogy milyen nehéz a pénzt megtakarítani stb. Talán megértett valamit, de az is lehet, hogy csak belefáradt a Nő körüli örökös hadakozásba. A viszony hamarosan úgyszólván véget ért, mert elköltöztünk a Spichern Strasséről a Detmolder Strasséra, egy tágas műteremlakásba. A Nő persze itt is feltűnt – ezúttal politikai síkon.

Németországi tartózkodásunk utolsó esztendeiben Pali a szovjet-országi kereskedelmi kirendeltségen dolgozott. A kirendeltség klubot tartott fenn munkatársai számára. A klub keretében működött az úttörőcsapat és az „oktobristák csoportja”, azaz az olyan apró emberkéik közössége, akik a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után születtek. Mintha csak a hatéves Zig testére szabták volna ezt a gyermekcsoportot. Lelkesedéssel vett részt kézmosó és fogmosó akcióikban, és hűségesen ünnepelte vezetőjüket, Vandát, egy tizennégy év körüli, fekete hajú úttörő lánykát.

– Mama, Vanda olyan szép, mint te vagy. Olyan piros az arca, meg itt is olyan púpos, ő még nálad is púposabb – és a mellemre mutatott.

Mindez rendben is volna, nem lehetett semmi kifogásom az új szerelem ellen. De aztán árnyék borult Vandával való kapcsolatomra. A dolog úgy kezdődött, hogy Lantos Borbála barátnőm öreg, szürke kabátjából másik barátnőm, Elli Steinitz kioperálta a nagyon kopott részeket, és a maradékból csoda elegáns öltönyt varrt a fiamnak. Vanda ez időtől fogva, „én szürke egérkémnek” nevezte Zigit. Megígérte neki, hogy november hetedikén, amikor az úttörők és az oktobristák a Nollendorf téri színházban az egész szovjet kolónia

előtt felvonulnak, ő, a legkisebb, szürke ruhájában, négykézláb fogja kísélni a menetet. Magyarázhattam én, hogy Vanda csak tréfált, ecsetelhettem a tisztára mosott fehér „kisdobos” ing és a kék nyakkendő „eleganciáját” – fiam szilárdan kitartott elhatározása és a szürke öltöny mellett. A végén rátámadtam Vandára, ostobaságra vall egy kisgyerekből bolondot csinálni. És Zig, a feleség és anyós összeütközései között vergődő férfi gyötrődésével sovány kis arcán, felém fordulva így szólt:

– Mama, Vanda nem buta, talán te vagy egy kicsit ideges.

A helyzetet végül Elli Steinitz mentette meg. Hóna alatt a kisdobosinget, kendőt és sötétkék nadrágot rejtő csomaggal Zig után eredt. A Nollendorf színház öltözőjében, Vanda segítségével, már könnyű volt átöltöztetni a fiút.

Gyerekes, kicsi dolog, de ma tudom, hogy már előre jelezte a jövődő férfi útját. Számomra akkor csak egy volt fontos. A gyerekek ne legyen titka előttem. Őszinteségét velünk szemben még soká megtartotta. Beszámolt arról, amikor először volt lánynál, és első szerelmi bánatát az én vállamon sírta el. Őszintesége volt egyik alkotóeleme annak az évekig tartó örömteli életnek, amelyről akkoriban úgy éreztem, hogy egy napig sem élhetnék tovább, ha fiamat vagy férjemet elveszteném. Azóta megtanultam, hogy sok mindent el lehet veszíteni, és mégis tovább lehet élni. Azóta egyre faggatom magam: igazán az én fiam tett így? Nem azzal, hogy disszidált. Ez csak butaság volt. Elvégre a világ legnormálisabb módján, útlevéllal, esetleg megbízatással is visszamehetett volna imádott Párizsába, ahol az asszony élt, akit szeretett, ahol gyermekei felnőtté lettek, és ahol unokái növekedtek. Nem a disszidáláson, de annak módján, nem tudom túltenni magam. És csak én tudom, milyen mély a csalódásom, és hogy mennyit szenvedek . . .

A bukás

Egyelőre azonban fiam ványadt kis purdé, akinek szoptatása háromóránként egy órát vesz igénybe. A fennmaradt időben sorban állok élelmiszerért, a tejet szinte minden fáradság nélkül megkapom, mert szoptatós anya vagyok. A fiatal anyaság rangja adja meg nekem a helyet a sorban állásnál a „rövid sorban”. (Anyák, betegek, rokkantak. A Tanácsköztársaság, amit tehetett, megtett értünk). Ha a fiam és az élelem beszerzése között még ki tudtam hasítani magamnak két szabad órát, nyargaltam fel abba a svábhegyi kórházba, ahol Palit ápolták. Kétoldali tüdőgyulladásra volt. Amikor elhagyhatta a kórházat, a kerületi tanács két hónapra kiutalt nekünk egy magányos villát a Széchenyi-hegyen. Ott ért bennünket a tanácskormány összeomlása. Még mielőtt a tragédia megtörtént, Pali barátságot kötött a hegy párttitkárával és Hetényivel, az erdésszel, aki a közelünkben lakott. Esténként munkából jövet meglátogatta őket, megtárgyalták a politikai helyzetet, és terveket szőttek, milyen is lesz majd az élet a hegyen.

Az összeomlás körüli napokban teljesen tanácstalanok voltunk. Én el sem tudtam képzelni, hogy olyan véres bosszú következze, annyi becsületes akarás után. Pláne „úriemberek”, katonatisztek részéről! Pali meg az ő páratlan optimizmusával szentül hitte, hogy még minden jóra fordul. Csak ki kell várni. Mindennap bejárt a *Vörös Újság* egyre jobban elnéptelendő szerkesztőségébe. Még megírta Szamuely Tibor nekrológját, a nyomdászok még ki is szedték és ki is nyomták. Aztán egyedül maradva az üres helyiségben, szépen behúzta maga mögött az ajtót, és feljött a hegyre. Ott már román katonák cirkáltak. Befutott Hetényi:

Az istenért, hát mire várnak? Tegnap hurcolták el véres reverendában, vérző állkapoccsal azt a fiatal papot, aki a tanácskormány igaza mellett prédikált... Pali rögtön tűn-

jön el! A párttitkár szintén most szökik, a Duna mellé, valami ismerős faluba. De rögtön, mert visszakozásnak itt nincs helye.

Szép, derűs alkonyat volt. Pali a kijárat mellől csak oda-intett nekem: – Eltűnök! Ne maradj egyedül a házban! –, és Hetényivel együtt már ott sem voltak.

Egyedül maradtam a gyermekkel a magányos házban. Aztán nyílt újra a kertajtó. Összeszorult a szívem, de nem volt rá okom. Hetényi jött vissza Pali üzenetével: „Menjek a szüleimhez. Majd hírt ad magáról, mihelyt lehet.” Hetényi megkérdezte, van-e a házban valami olyan irat, jelvény vagy másféle, ami bajt hozhat rám.

– Nincs semmi, legfeljebb ezek a kiadványok.

– De hiszen ezek miatt becsukhatják! – Rávettem, hogy rögtön tűnjek el. Ő majd holnap reggel, ha még nem késő, elviszi magához a holmikat. Tájára se menjek ennek a háznak és a temérdek kiadványnak!

Közben sötét este lett, talán kijárási tilalom is volt. Már nem tudom. Mindenesetre félttem nekivágni a hosszú útnak. Nem messze tőlünk lakott a szüleivel az egyik volt iskolatársnőm, Stuchlik Irénke. Hozzájuk igyekeztem. Mielőtt kiléptem a kertkapun, egy nagy bukszus sűrű ágai közé benyomtam a szakszervezeti könyvemet.

Így ért véget számomra a proletárdiktatúra, amelyben nem vettem részt. (Később sokszor szemrehányást is tettem magamnak a „kibicség” miatt.)

Egy éjszakát töltöttem barátnőmnél. Nem nagyon örültek nekem, de befogadtak. Aztán szüleimhez mentem. Elég szűkösen voltak, mert a Tanácsköztársaság idején hat szobájukból hármat elvettek, egy hatgyermekes prolicsalád számára.

Apám, aki Pistát szemrehányásokkal halmozta el valami házgyűlésen tett „vörös” kijelentésért, most harcba szállt az ő proletárjaiért. Házmesterrel, háziúrral pörlekedett: „A hat-szobás lakást én bérelem! Azt, hogy ki lakik a másik három

szobában, én döntöm el! Nem mehetnek vissza a pincébe! Itt maradnak, punktum!” Végre azok a szegény prolik maguk döntötték el a kérdést, kínosan érezték magukat az éledző ellenforradalmi terror hangulatát árasztó Pannónia utcai polgári házban. Elköltöztek.

A terror! Lefogások, elhurcolások, gyilkosságok . . . És hozzá valami, számomra teljesen ismeretlen szemlélet megnyilvánulása. „Valláserkölcsi nevelésről” hallottam lépten-nyomon. Felülvizsgálták, ki milyen magatartást tanúsított a Tanácsköztársaság idején. Az álmatlan, sötét éjszakákba néha beledörrent egy-egy puska. És közben nem tudom, mi van a férjemmel, él-e, hal-e? Reggel pedig igyekszem faarcot vágni, és kimegyek a zuglói iskolába.

Mi lett az én „csodálatos iskolából”? Zigány Zoltánt – bár fennállása alatt kritizálta a Kommünt – felfüggesztették állásából, helyettesét szintúgy. Az új igazgató tartózkodóan udvarias. Belém kötni nehéz, hiszen szültem, kollégáim talán sajnálnak: a szoptatástól sovány, az eseményektől riadt vagyok. Egyik-másikukon új szervezetek jelvényei tűnnek fel, a szavuk édeskés és mégis szúr: „végre rend van!”

Legnagyobb elkeseredésem közepette megjelenik Pali. Ott, abban a Duna menti faluban, ahol menedéket véltek találni, szépen előbújtak a volt urak, jegyző stb., és nagyon elkezdtek őket nézegetni. Pest viszonylag biztonságosabbnak látszott. Én meg könyörgök neki: – Tűnj el! – Mintha az olyan könnyű volna!

Pali sokkal nyugodtabb és tárgyilagosabb, mint én. Körülnéz, puhatolózik. Itt van Habár Mihály, az Újságírószövetség főtitkára. Hozzá fordul, ő a szárnyai alá vesz minket. A „törvényes rendtől” egyelőre nem kell tartanunk, azok most nagyobb vadakat hajszolnak. – Persze, a különítmények . . . azt nem lehet tudni . . .

Habár Mihály bejár a rendőrségre, előszobázik, magyaráz a „szabadon” bujkáló és már lefogott újságírók (köztük Gá-

bor Andor, Barta Lajos) érdekében. Számomra ő, Habár Mihály is – csakúgy, mint Hetényi, az erdész – láncszeme annak a hosszú sorsnak, amely olyan emberekből alakult, akik nem féltek a maguk biztonságát kockáztatni azért, hogy ismert és ismeretlen embereket mentsenek. Ez a sor hányatott életem folyamán nagyon hosszúra nyúlt. Megtanított bízni az emberekben.

Habár biztatására, no meg nem is volt hova mennünk, visszaköltöztünk Nádor utcai lakásunkba. Nem mondhatom, hogy nyugodt szívvel – de hát melyik magunkfajta járt nyugodt szívvel abban az időben? Aztán nagyon bízunk abban a rejtett zúgban, amely valamikor egy hátultöltős kályhát szolgált, most a szívet tartottuk benne és egy alacsony szekrényke beállításával bejáratát láthatatlanná tettem. Nem is nyitottunk ajtót addig senkinek, amíg Pali el nem foglalta rejtekét. Ha meg nem volt otthon, az egyik szoba spalettájának állása mutatta a hazatérőnek, tiszta-e a levegő.

Teljes létbizonytalanságban éltünk. Pali kapott ugyan fordítási munkákat szolidaritásból, de erről a szolidaritásról sohasem tudhattuk, hogy mikor teszük lehetetlenné a különböző felülvizsgálatok, ítéletek és új meg új rendeletek.

Közben szállingóznak a hírek, a dunántúli, a váci, a kecskeméti gyilkosságokról, börtönből elhurcoltak kivégzéséről. Mind erősebb bennünk a vágy: eltűnni ebből az országból! Már engem sem tartanak vissza az „ezüstkapsok”, hisz alattuk öngyilkosok és legyilkoltak hulláit sodorja a Duna vize. 1919–1920 tele az éhezés, a tüzelő nélküli fagyoskodás, a munkanélküliség és a rémület évszaka az egész ország számára.

Mit kellene tenni, hova meneküljünk és hogyan – ezen tanakodtunk barátainkkal és ismerőseinkkel, akiket rab-ság fenyegetett, vagy akik meg is kóztolták a börtönkenyeret, csak csodával határos módon kiszabadultak a pribékek kezéből.

Ekkor merült fel Taszmánia neve. Azelőtt azt sem tudtuk, hogy létezik. De közülünk valaki valahol olvasott róla valamit. Taszmánia sziget Ausztrália déli partjai közelében fekszik. Jó éghajlata van, mezőgazdaságra alkalmas, s olcsó ott a föld. Nincsenek vadállatok, csak „három mérges kígyó”. Nosza, a sok talajvesztett ember között kiütött a tasmánláz. Majdnem rosszabb volt, mint egy év előtt a spanyolláz. Egyre szélesedett a Tasmániába vágyódó emberek köre. Pali sem volt kivétel. Persze, volt egy kis bökkenő. Még ha baj nélkül elhagyjuk is Magyarországot, hogy jutunk oda, miből fizetjük a hajójegyet, miként formáljuk ki a földműveléshez mit sem értő emberekből azt a megálmodott termelő kollektívát? Amely még meg sem alakult, ám egységén máris mutatkoztak az első repedések. Itt van például a kis Bán Ferencné. Ő is arra gondol – éppúgy, mint mi meg Barta Lajosék –, hogy a lakásuk eladásából jut pénzhez. (A lakáshiány akkor is ijesztő volt.)

A kis Bánné pedig így beszél: – A pénzből rögtön csináltak magamnak egy nagyon elegáns útikosztümöt (mit is kezdene elegáns útikosztüm nélkül az őserdőben?), és majd nevelek csirkét, kacsát, libát, *magamnak*. (Ó, kollektív álmok!) Barta Lajos, az író, meg azt mondja: – Nekem nem kell irtott föld, én majd irtatlant veszek, a gyerekekkel majd kiássuk a gyökereket. (Mit nekik holmi csip-csup párszáz esztendőös tölgy gyökerestül? Végére is a Barta gyerekek legidősebbje, Lajoska, már megvan vagy nyolcéves!) Én meg: – Mi lesz velem, ha a három mérges kígyó közül az egyik bemászik az ablakunkon, és megmarja Ziget? (Milyen ház, milyen ablakán?) De azért polgári eredetem némi elővigyázatosságot is sugall. „Annyi pénzünknek kell lenni, hogy fedezze az útiköltséget, egy év ott-tartózkodást és bukás esetén, a visszatérést Európába. De hisz ez egész nagyon!”

Ilyen „gondjaink” között rohannak meg a valódi problémák. Egy napon apám kifulladásra toppan be. Pali rögtön tűn-

jön el – lihegi. Detektívek jártak a szüleim lakásán, Palit keresték, a címet Pali nővérétől, Nusitól, a szép Várkonyi Mihálynétól kapták. Mama megadta a Nádor utcai címünket, de volt annyi lélekjelenléte, hogy azonnal telefonált apámnak, értesítsen bennünket.

Pali hát elrohan hazulról, apám is eltűnik. Épp ideje volt, hárman keresik. Én naiv arcot vágok: kiment az édesanyjához Gödöllőre. Adjam meg a címet. Hogy lehet, hogy nem tudom az anyósom címét? Rosszban vagyunk egymással. Adjak egy képet Paliról. Az íróasztalról leveszem halott Gyuri bátyám képét. Azzal távoznak.

Egy óra múlva sírós arccal beállít Nusi. Mi van Palival? Mihály nagyon megszidta, mert kiadta a detektíveknek szüleim címét, és mert nem szaladt azonnal hozzánk. De hát ő még fürdés és öltözködés előtt volt... Ezért csak most ért ide... Hát miatta éppen elvihették volna a testvérbátyját.

Palival Habár Mihályhoz szaladtunk. A főtitkár szerint a helyzet súlyos. Ne csak Pali tűnjön el, én is. Mert ha másodszor sem találják otthon, engem visznek el helyette. Ez a bevált gyakorlat.

Gyorsan kell cselekednünk. A gyereket Özsi nővérem vállalja. Én magam kiszaladok Zuglóba Simó Böske barátnőmhöz. Ő is, szülei is nagyon kedvesek hozzám. Kapok egy fél díványt (a másik fele Böskée) és egy mesét az egész zuglói ház és környéke számára. Most választom el a gyereket, más-képp nem bírunk vele... Náluk töltöm 1919 karácsonyát, valami ultra-buta szomszédok társaságában, akik dicsőítik Horthyt és a nagy keresztény ébredést. Ezt bizony túrnöm kell, mint ahogy túrik Simóék is, mert nem tehetnek más-képp. Kivált, hogy én is ott vagyok.

No és Pali? Őt egy Szolcsányi Károly nevezetű ember karolta föl. Szolcsányi furcsa szerzet. Vidéki dzsentriként már nem tud élni, dolgozóként pedig nem akar. Férjemmel első párizsi útján ismerkedett meg. Nem is tudom, hogy a legjobb

hatással volt-e rá. Kávéházakban ücsörögni, újságokban böngészni, Apollinaire-ről vagy az impresszionistákról vitatkozni – de semmit sem alkotni, semmivel komolyan nem törődni . . . Miből élt, hova tartozott ez a külsejére oly ápolt ember? Senki sem tudta. Talán volt valami földje, birtoka vagy egy öreg anyja, aki siratta Magyarországon, és utolsó pénzét küldözte neki? A háború őt is hazahozta. Pali lelkesen fogadta, elárasztotta egyre mélyülő hitével. Ő meg hallgatott, majd egy nap újra megjelent nálunk, közölte, hogy ez a sok politika őt hidegen hagyja, majd hosszú hónapokra eltűnt körünkől. Meg is feledkeztünk róla . . . És akkor, 1919 sötét novemberében újra beállít. Mire van szükségünk? Mi lesz Palival? . . . És már kész a terve. Útlevelet vált a saját nevére, valami bennfentes fotós úgy fényképezze le, hogy Palihoz is hasonlítson, így Pali minden nagyobb veszély nélkül elmenekülhet, addig is a saját lakásában, egy fűtetlen, ámde biztonságos hűvösvölgyi zugban helyezi el.

Pali persze továbbra is bejárt Pestre. Több és többféle utcai, villamoson történt igazoltatás után meg kellett győződnie a teljes eltűnés szükségességéről. Miért nincs a katonakönyvében valamelyik hivatal vagy különítmény igazolása? Mit csinált a proletárdiktatúra idején? Hátha álnéven bujkáló zsidó, nyissa ki a nadrágját! A különítmények kedvenc igazolási módszere, amely után sok hamis papírokkal magát mentő ember került a Duna fenekére.

Pali végül is karácsony táján – nem minden kaland híján – megérkezett Bécsbe.

Megmenekülésének hírére, gyorsan és mindenféle hivatalos rendelet megkerülésével, elkótyavetyéltem lakásomat, a szép berendezést, és lánynevemre szóló útlevéllel, fiammal a karomon, én is nekivágtam a vakvilágnak.

Az első próbálkozások

Bécs tele volt magyar emigránssal. Üldözött munkások, kispolgárok és értelmiségiek, olyanok, akik valami részt vállaltak a proletárdiktatúrából. Mellettük iparlovagok és kalandorok meg az ellenforradalom kémei és emberrablói, gyilkosai. Munkaalkalom pedig sehol. A befogadó Ausztria és maga Bécs is, belerokkant az elvesztett háborúba. Csodálatos, hogy még volt néhány gesztusuk a menekültek számára (barakklakás, olcsó étkezés).

Átcsempészett pénzünk minket megmentett a legrosszabbtól. De az már nyilvánvaló volt, hogy Pali jó nyelvtudása ellenére sem tud majd elhelyezkedni. Egyre gyakrabban vetődött fel közöttünk egy olaszországi próbálkozás gondolata. Mindaz, amit Itáliáról hallottunk, egyre csalogatóbbnak tűnt. Egy kora februári napon összepakoltunk, fogtuk a gyereket, és elindultunk Firenze felé. Az ilyen utazás – és általában a mi utazásaink – csak „történelmi távlatból” látszanak kedélyes „átruccanásnak”. Harmadosztály, nyűglódó kisgyerek az ölünkben, átvirrasztott éjszakák. Vagy szerencsés esetben szállodában töltött éjszaka, spirituszfőzőn kotyvasztott étel a pici számára, és titkos gyors pelenkamosások és szárítások, hogy a személyzet észre ne vegye, ne legyen belőle csetepaté. Volt persze bennünk dac is: mi azért sem csupán menekülünk, igenis, hogy utazunk. Efféle dacból láttam Velencét.

Palinak sohasem volt kifogása a feleslegesen pénzt fogyasztó kalandok ellen. Minden józan ész ellenére utaztunk Ve-

lencébe. Mestréből persze hajón és gondolán (mafla turisták számára fenntartva), „hódítottuk” meg a várost, mígnem kötöttünk egy jó szálloda előtt, a Canal Grandén.

Tengerre néző szép szobát kaptunk, Ziguek ezüsttálkákban szervírozták a húslevest és a burgonyapürét. Velence megbámulása nem volt számunkra zavartalan, egyikünknek – a dolgok természeténél fogva leggyakrabban nekem – a gyereket kellett pesztrálnia. Ha aztán valami nagy élmény együtt csábított el bennünket, és megszöktünk az alvó Zigtól, biztos, hogy hazatérve ijedt bőgés fogadott.

Az első olasz mondat, amit megtanultam, mi is lehetett volna egyéb: „A gyermek sír” – ezzel fogadott a szálloda-portás, ezt mondta az ebédünket felszolgáló éttermi pincér, ezt vetette a szemünkre az a terebélyes asszonyosság, aki a fehérneműs szobába magához telepítette az üvöltöző Ziget. Az a Velencében töltött néhány nap tehát nem volt felhőtlen, a mi helyzetünkben nem is dukált nekünk, és mégis, ma is boldogsággal tölt el Velence ezerszer megénekelt csodája, és meg nem énekelt csodás csendje.

Később sem volt az utunk zavartalan, valamelyik átszállóhelyen elvesztettem Palit pénzünkkel és útleveleinkkel együtt. A hordár meg sodort magával, csak másodpercek voltak az indulásig. A háború után leszerelt, boldogan danászó és kiabáló katonák között lökött fel a vonatra, mikor beért Pali. „Csak megreggelizett.” Ezért mondtam, hogy sohasem lett volna szabad megházasodnia, nem volt olyan alkat.

Firenze aztán feledtette az intermezzo miatti rosszkedvet. Ilyen építkezést, ilyen képeket, ilyen kincseket el sem tudtam mindaddig képzelni. Hanem a sok kő mégis kielégítőenül hagyott.

– Miért hívják ezt a várost a „virágok városának?” – berzenkedtem. – Hisz itt még egy kutyatej sem tud kinőni a kövek között. A köveken még meg sem száradt a guelfek és a ghibellinek vére. Kő, kő és kő!

Bizonyára ezzel az emlékekkel hagytam volna el a várost, ha a sors nem lett volna kegyes hozzánk, és nem engedélyez nekünk öt firenzei hónapot. Így aztán megértem a március–áprilisi hónapokat, a tavaszt Firenzében. Százados falak mellett, kövekből előbújó, alig észrevehető korhatag törzsek hirtelen kivirultak, millió rózsa árasztotta el a tereket, az apró kerteket... a fák leveleve szürke álruhájukat, hirtelen lila akáccá változtak, két-három emeletes magasságban lugassá varázsolvá ősi erkélyeket, vagy lila hegyük alá bújtatva a fiesolei villákat... És a bougenvilliák! Leánykori kertészeti ismereteim szerint valami unalmas zöldes virágocskák, itt a kék és a bíbor minden árnyalatában tobzódtak.

Mégis, mi volt a képek, a kövek és a virágok élménye az emberek adta élményhez képest. 1920 tavaszán az itáliai dolgozók többsége a forradalmat várta, sztrájkok, gyárfoglalások követték egymást. Ebben a hangulatban a magyar proletárforradalmat a szívükbe zárták. Olasz hófokon. Ha megsejtették, hogy a fehérterror elől menekülő magyarok vagyunk, a karjaikba zártak minket. A kis borbély ingyen borotválta Palit, a cipőm talpalásáért nem fogadtak el pénzt. A mester biztosított bennünket, hogy ő csak a talpbőrt adta ingyen, a munkáért a legénye nem fogad el pénzt, se tőlünk, se tőle. – Lakásgondjainkban is firenzei elvtársak segítettek. Előbb egy rosszul fűtött, alig-alig takarított, de jónevű családi penzióban laktunk. (Címét hazai polgári körünkől hoztam.) „Jó nevét” alighanem azzal érdemelte ki, hogy tulajdonosai és lakói adtak az erkölcsösségre: egy ízben valóságos botrány támadt abból, hogy egyeztetendő fiamat meztelenül tettem ki a közös teraszra.

Pali megérkezésünk után nyomban megkereste a helyi párt-szervezetet. Több elvtárssal kötöttünk ismeretséget. Közöttük már csak egynek a nevére emlékszem, Verdarónak hívták. Férjem az ő segítségével kezdte olaszra fordítani a Tanácsköztársaság legfontosabb rendeleteit, amelyek nagyon érdekelték a proletárforradalmat megismerni vágyókat.

Az olasz elvtársak szétágazó mozgalmának köszönhattük, hogy leveleinknek legalább egy része a cenzúra megkerülésével jutott el hozzánk. Ők ajánlottak az „erkölcsös”, de meg lehetőszen szutykos penzió helyett egy egyszerűbbet, de elvtársiasat is, amelynek tulajdonosa olykor beült hozzánk, és Palit a Magyar Tanácsköztársaságról faggatta.

Aztán egy napon fancsali arccal állított be: a rendőrség nagyon érdeklődik irántunk. Talán ha elköltözzünk, még ki-húzhatjuk egy ideig.

Áttelepített egy bájos, városszéli kertes penzióba, amelyet három szép fiatal leány vezetett. Pali onnan Rómába utazott, abban a reményben, hogy ott valamiképpen rendezheti tartózkodási engedélyünket, és ugyancsak furcsa helyzetünket: papíron ő Szolcsányi Károly úr, én szemérmetlen leányanya vagyok. A gyermek meg egyikünk papírjaiban sem szerepel. Pedig hogy létezik, ahhoz nem fért kétség, már elmúlt egy-esztendő, totyogott, az egész ház kényeztette, ki-be bandukolt egyik szobából a másikba vagy a konyhába, és hatvan olasz szavával mulattatta a penzió vendégeit.

Palira várva ismertem meg az olasz éjszaka csodáját. A penzió kis kertjében üldögéltem, ezer és ezer kis lámpás között. A szentjánosbogarak ülték nászukat. Repültek a fák és bokrok között, világítottak a fűből, lebegtek a levegőben, csodálatos volt tűzijátékuk. Tündérmesébe illő tűzijáték volt, és mégis realisabb, mint a mi elképzelésünk, hogy megragadhatunk Olaszországban. Mikor Pali Rómába utazott, abban az értesülésben reménykedett, hogy a háború utáni, államok közti zűrzavarban rendezheti ügyünket. Ugyanis a háború alatt az Olaszországban rekedt magyar állampolgárok ügyét a spanyol követség képviselte, és még mindig el lehetett érni náluk valamit. Így érkezett vissza egy spanyol nyelvű okirattal, amely felhatalmazta őt arra, hogy Olaszország területén szabadon közlekedhessen.

– És velem mi lesz? – kérdeztem.

– Benne vagy a papírban – felelte, és rábökött egy szóra. – Itt azt írták spanyolul, hogy nős vagyok, azaz „cacado”. Szóval ennyi lettem, „cacado”.

Ennek a papírnak a birtokában, vagy talán enélkül is, mi nagyon biztosan éreztük magunkat Olaszországban. Palinak már munkája is volt. Betűöntő lett egy szimpatizáns ósdi kis nyomdájában. Éjjel kettőkor kellett kelnie, hogy háromkor nyakába akaszthassa a forró ólomtól védő nagy bőrkötényt. Közben én valami szemrontó kézimunkán ügyeskedtem, abban a hiszemben, hogy pénzt fogok kapni érte.

Ilyen szép tervek között éltünk, amikor egy hajnalon megjelent hat detektív. Palit munkába menet, a ház kapujában kapták el. Aztán feljöttek a szobánkba, minden fiókunkat kiforgatták, és elvitték Pali egész levelezését, még „A babiloni hercegnő” levonatait is. Férjem egyik utolsó, még Pesten készült fordítását, amelyet korrigálás végett küldött utána a pesti kiadó.

Nem tehetünk mást, tudomásul vettük, hogy kiutasítottak bennünket. Összeszedtük a motyónkat, és népes kíséretünkkel kivonultunk a vasútállomásra. Csak jellemzésül az akkori olasz mentalitásra: már nem volt pénzünk, hogy az utolsó koszt-kvártély számlánkat kifizessük. Az egyik tulajdonosnő csak intett, hogy nem baj. Aztán még utánunk szaladtak egy üveg tejjel, a gyerek számára. Nem az ő hibájuk volt, hogy a nyári forróságban a tej megsavanyodott. Ez aztán módot adott nekem, hogy hiányos, gyerekektől tanult olasz tudásomat összeszedve szidalmazzam az olasz miniszterelnöktől (azt hiszem, Nitti volt) lefelé az egész államapparátust, egészen az olasz rendőrségig. A detektívek végre megunták, egyikük félrehívta Palit és arra kérte, mondja meg nekem, hogy ők teljesen egyetértenek velem, nagyon csúnya mesterség az övék, ki is vándorolnak még az őszön mind a hatan Dél-Amerikába. Aztán megpróbáltak valami ételt szerezni a gyerekeknek. Apró rántott halat hoztak, majd valamelyik állomá-

son mégiscsak kerítettek friss tejet, és én a vasúti fülkében az elmaradhatatlan gyorsforralón tejbedarát főztem a fiamnak.

Utunk hosszúra nyúlt, mert nem kísérhettek bennünket Udine felé. Ott a vasutasok sztrájkoltak. Így hát a Brenneren keresztül vittek, és útközben meg is háltunk – természetesen az olasz állam költségén. Pali arra gondolt, mi volna, ha értesítené a vasutasokat, a kedvünkért talán még le is állítanák a vonatot. Aztán arra gondolt, hogy mint veszélyes kommunistákat, az olasz–osztrák határon esetleg átadnak bennünket az osztrák rendőrségnek, az meg képes, és továbbvisz minket egész a magyar határig. Mindezt végiggondolván jobbnak látta, ha csendben marad.

Egyszer csak ott álltunk az osztrák határon, és jegyet váltottunk Salzburgig. Addig futotta a pénzünk. A vonatra nemcsak mi szálltunk fel, a határőrség tagjai is. Útleveleinket kérték. Pali felmutatta a spanyol menlevelet. A határőr vizsgálta, forgatta, valószínűleg először volt kezében spanyol irat. Végre megkérdezte, és hol szerepel az asszony az íráson? Pali nagy bölcsen rábökött a „cacadó”-ra. A határőr ezt is tudomásul vette. Aztán fejcsóválva pecsétet ütött a papírra. És nekünk nyitva állt az utunk Bécs felé.

– Most már csak az amuletttem segíthet – mondta Salzburgban Pali, és leoldotta a nyakáról azt az apró szarvasbőr csomagot, melyet az édesanyjától kapott 1915-ben, amikor a frontra indult. Akkor meg kellett ígérnie, hogy nem válik meg tőle, csak ha hadifogságba kerül. Most a teljes pénztelenség fogságában voltunk. Én csak attól féltem, nehogy egy fületlen gomb vagy Pali első tejfoga legyen az amulettben. Szerencsére tévedtem, de tévedett Pali is, aki valami kis aranymedáliában reménykedett. Két tízkoronás aranyat rejtett a szarvasbőr.

Bécsi tartózkodásunk ismertetését egy kínos vallomással kezdem. Apám, hazairt levelem után, azonnal Bécsben termett. Telve segítő szándékkal és egy nem mindennapos erkölcsi prédikációval. A gyerek társaságában talált rám a szállodai szobában. Pali valahol a dolgaink ügyében futkosott, az is lehet, hogy valamelyik, emigránsokkal zsúfolt kávéházban időzött.

Apám hát megmagyarázta nekem, hogy a szakadék szélén tántorgok, és még mélyebbre fogok süllyedni. Ezt bizonyítja kevéske útipoggyászunk is. Más se kellett nekem! Az apám iránt táplált bosszúvágy is sarkallt; egy szót se szóltam, kabátot húztam Zigre, és köszönés nélkül méltóságteljesen távoztam. Így hagytam ott apámat, aki hat hónap óta nem látott se engem, se az unokáját. Őt, szegényt, a hazatérő Pali találta meg. Keservesen panaszkodott neki, és átadta azt a kétezer koronáról szóló takarékkönyvet (szép pénz volt abban az időben), melyet nekem szánt. Búcsúzáskor drámai jelenetet rendezett, Palit okolta, mint aki „elfordította tőle gyermeke szívét”. Úgy utazott vissza Pestre, hogy nem is találkoztunk. Gögösen kijelentettem, hogy az apám pénze nekem nem kell. Pali nagy szelíden ebbe is beleegyezett. Máson járt az esze.

Firenzében „búcsúzóul” elkobozták minden írását, még a noteszát is. Most azon törte a fejét, hogy mi lehet az a stockholmi svéd cím, amelyen barátjával, Gutman Henrikkel levelezett. Arra kérte őt, hogy nézzen körül ott fenn északon, hátha akadna számára valami munka és megélhetés... Addig gondolkozott, míg eszébe nem jutott. Írt is azonnal, értesítette Gutmant helyzetünk megváltozásáról és kérte, legyen a segítségére, ha lehet.

Ez persze csak egy próbálkozás volt a sok közül, így hát legvérmesebb reményeinket is felülmúlta az eredmény: néhány

nap múlva Pali sürgönyileg pénzt kapott Stockholmból, s kisvártatva egy levelet, jöjjön, amint tud, megvan az állás a svéd baloldali szocialista (a későbbi kommunista) pártnál. Pali hát nekifogott az úti előkészületeknek. Ez nem volt egyszerű, a spanyol papír tengeri átkeléssel „súlyosbított” hosszú utazásra igazán nem volt alkalmas.

Aztán egyszer csak azt halljuk, hogy Gutman Henrik Bécsben van. Nosza, találkozzunk vele, tudjuk meg a részleteket! Meghívjuk, el is jön hozzánk a jó Henrik, és nagyon csodálkozik. Ő ugyan nem levelezett Palival, a háború kitörése óta nem is járt Stockholmban. De hát akkor ki küldött pénzt, ki ígért állást, ki az a Tomson? Nem Gutman álneve az?

Tanakodunk, tépelődünk, s Pali megint nyakába veszi a várost. Végre választ kap Hamburger Jenőtől. A Tomson név Telegdi Pált rejti. Fiatal fiú, az elvtársak tudtával utazott Stockholmba. Az ottani párt irányításával emigránsokat gyámolító irodát vagy mit vezet. Ha Pali elszánja magát a svéd útra, az nagyon jó lesz. Elkel ott egy érettebb fej is, Telegdi hebehurgya – magyarázza Hamburger.

Pali hát készülődik. Szerez valami papírt, amellyel eljuthat Berlinig. Hogy onnan hogy megy tovább? – majd elvállik. Hamburger ellátja a minden kommunista párt számára érvényes titkos igazolással. Aztán egy este, amikor a gyerek már alszik, elmegyünk a Greilinger kávéházba, ahol egy csomó emigránssal találkozunk. Némelyiket még Pestről ismerem, a többivel ott barátkozom össze. Pali rájuk bíz, és megígérteti velem, minden este megjelenek a kávéházban, hogy állandóan tudjanak rólam. Egy szép reggel aztán búcsúzik, és csak néhány hónappal később látom újra, Stockholmban.

Az a négy bécsi hónap nagyon változatos volt a számomra. Első „magányos” estémen Zignek hasmenése lett. Egy nap alatt úgy elbánt vele, hogy a különben szobatiszta gyermeket pelenkáznom kellett. Ijedten rohantam a közelben lakó

szalmaözvegy Bölöni Györgyhöz. (Itóka Horthyék börtönében sínylődött.) Segítsen, hozzon orvost.

Gyurka nemsokára jött az orvossal. Hogy aztán a tudós férfiú mit gondolt rólam, azt nem tudom. Talál egy fiatal asszonyt egy több mint gyanús hírű szállodában. A beteg gyerek meg hol Bölöninek, hol a doktor bácsinak kiabálja, hogy papa, papa!, és felváltva ölelni akarja őket.

Zig csak a harmadik napon kezdett nevetni, addig alétan feküdt és nyöszörgött. Reszkettem, hogy elveszítem. Legnagyobb kétségbeesésem közben beállított Mór Zoltán; a Greilinger-beli társaság kérdezteti, mi van velem, miért nem mutatkozom? Aztán, amikor látta, hogy miért szegem meg Pali „utolsó kívánságát”, vigasztalt, nyugtatott, ahogy tudott.

Végre-valahára egyenesbe jöttünk. A gyerek meggyógyult, kialakult szalmaözvegyi életrendem. Főztem a fiamnak, fürdettem, sétálni vittem, és vártam a postást – hiába. Esténként, ha a gyermek már elaludt, lementem a kávéházba. Ott hallottam a politikai eseményekről, ott értesültem a Magyarországot a világtól elzáró blokád híreiről. (A nemzetközi szakszervezeti mozgalom tiltakozásul a fehérterror ellen elzárta a Magyarországra menő és onnan jövő posta és vasúti forgalmat.) Sem férjemről, sem az otthoniakról nem tudtam.

Vagy tíz nap múlva végre sürgönyt kaptam Palitól: „Megérkeztem Luleå-ba”. Elég bambán bámulhattam magam elé. Az a középkorú úr, aki olykor körülöttem settenkedett, rögtön mellém lépett. A sürgönyt a szálloda portásfülkéje előtt olvastam, ez alkalmat adott neki a közeledésre. Tőle értesültem arról, hogy Luleå a Balti-tenger egyik legészakibb kikötője.

Attól fogva naponta érkeztek Pali levelei. Izgatottan olvastam, hogy a Hamburger adta titkos igazolással miként kapott segítséget a cseh–német határátlépésre, majd Németországba. Stettin kikötőjében hogyan hozták össze egy német teherszállító hajó négy fűtőjével. Mind a négyen elvtársak

voltak, és természetesnek vették, hogy a kapitány, a tisztek és a többi matróz tudta nélkül a hajóra csempésszék. Megosz-
szák vele kosztjukat... és ágyukat. Ugyanis könnyen meg-
történhetett volna, hogy valamelyik tiszt benyit a fűtők ka-
binjába és ott találja őt, az idegent, a gyanúsnál is gyanú-
sabb potyautast. Ezért, ha csak lehetett, mindig valamelyik
szolgálatban levő fűtő ágyában kellett feküdnie, a takaró alatt.
Közben kínozza a tengeribetegség. Így „kéjutazott” négy
napon át, amíg a teherhajó el nem érte célját, Luleå-t. Ott
még órákat kellett gubbasztania a rejtekhelyén, amíg segítők
kicsempészhették a szárazföldre. Éjszaka volt, észak-svéd
nyár, tehát a nap fenn ragyogott az égen. Azzal a különös
képességgel, amely valahogyan megszállta bajok idején, Pali
minden kérdezősködés nélkül megtalálta a pártlapnak, a
Stormklockannak a helyi szerkesztőségét. Ott már boldogult
német nyelvismeretével. Legnagyobb csodálkozására a svéd
elvtársak elvitték a rendőrségre. Hiába magyarázta, hogy elő-
ször is éjjel van, ha süt is a nap, másodszor is, ő illegális.

A svéd elvtársak jobban ismerték a helyzetet. A fehér éj-
szakákat ők kihasználták, nyáron jóformán nem is alszanak.
Ami a rendőrséget illeti, a szociáldemokrata Branting a mi-
niszterelnök, és náluk menedékjog van. Igaz, a menekülő
orosz arisztokraták és burzsoák számára hozták, de hát oly-
kor eltűrhetnek egy másfajtabelit is. Így jutott férjem Stock-
holmba.

Míg ő a Balti-tengeren vitorlázott, nekem Bécsben elfogyott
a pénzem. Egy reggel arra ébredtem, hogy fiamat nem vihe-
tem a megszokott úton abba a parkba, ahova mindennap el-
jártunk. A megszokott úton van az a kis cukrászda, ahol pis-
kótát szoktunk vásárolni, és nem kockáztathattam, hogy pénz
nélkül arra menjünk: Zig óriási bögést rendez, ha nem térünk
be „piskótázni”.

A park majdnem kihalt volt. Csak az egyik széken ült egy
fiatalember, papírból zsírt kent a kenyerére – ez volt a reg-

gelije. Milyen gondos anya vagyok én – nevettem magamban –, a fiam zsíros kenyeret fog tízóraizni – és leültem az ismeretlen közelébe. Aztán a zsíros kenyér után kapkodó Ziget intettem: – Nem szabad, kicsim! – Kellemes meglepetés, a fiatalember magyarul szól: – Ugyan, tessék hagyni! – És az ismeretlennel szépen kettesben megtízóraiztak.

Zig vendéglátóját aztán közelebből is megismertem. Göndörnek hívták. Festő, rajzoló és jó elvtárs volt. Ő tette úti-képessé lánynevemre szóló útleveletemet, ő segített abban is, hogy eljussak Stockholmba.

A zsíros kenyér persze csak a piskótát pótolhatta; számba vettem hát vagyontárgyaimat, és a gyereket Ingusz Flórára bízva, lebandukoltam a belvárosba.

A Grabenen zajlott az élet. Bécs háború utáni nyomorának minden rendű és rangú vámszedője ott sétált, hivalkodott gazdagságával, seftelt, árulta magát (nők és férfiak egyaránt), milliókról álmodozott vagy milliókat siratott. A Graben csillogó forgatagában a drága, mosolygó Seidler Stellába ütköztem. Egy házfalnak támaszkodva papírzacskóból szotyós körtét eszik. Nyújtja felém a zacskót: – most adtam el a kis aranyláncomat... Hát te mit csinálsz ilyen ragyogó napsütésben, egy fogantyú nélküli sötétkék ernyővel a kezeden?

– Ó, ezt az ernyőt még a mamám kapta kelengyébe, majd amikor férjhez mentem, nekem ajándékozta – mondom. – A nyele valódi aranysárga teknőc volt. Van itt a Grabenen egy bolt, melyben csakis teknőcöt árulnak. Ott adtam el. – Erre mindketten nevetünk, esszük a szotyós körtét, jó kedvünk van, fiatalok vagyunk.

Persze, az ilyen pénzek az örökös inflációs elértéktelenedésben hamar elúsznak. Megint a parkban ülök a gyerekekkel, de most nem egyedül. Rudas László ül mellettem. Nézi szaladgáló fiamat. Az övé is ennyi idős, de még Pesten van. Beszélgetünk. Ő egyszer csak felpattan:

– Mi az, magát ennyire pénz nélkül hagyta a Pali?

– Hát neki sem volt. Meg aztán nem is számítottunk arra, hogy ennyi időbe telik, amíg svéd vízumot kapok. A gyerekekkel nem utazhatok illegálisan . . .

És ő, akiről azt mesélik, hogy szőrösszívű, kinyitja tárcáját.

– Nézze, ez az egész pénzem, kétszázhatvan korona. Eből megtartok hatvanat, kétszázat tegyen el. Férfiember vagyok, jobban elboldogulok, mint maga.

Pali hagyott nálam egy telefonszámot is, azzal a magyarázattal, hogy ha nagyon megszorulok, vagy valami baj ér, ezt hívjam fel.

A telefonszám útján ismerkedem meg Hauser volt tanácsköztársasági funkcionáriussal. Gazdasági szakember lévén, hamar kiismerte magát a bécsi inflációs világban, alapított is valami gazdasági szervezetet, és azon kevesek közé tartozott, akiknek „jól ment”.

Örül, hogy megismerkedhetett velem, és hogy mindennek dacára tartom magam. Ilyen feleségek kellenek itt Bécsben. Aztán meg sem várja jövedelem okának magyarázatát, megkérdi, mennyi pénzre van szükségem. Kétezer koronára – mondom nagy bátran. A borítékban otthon háromezer koronát találok. Az emigrációban ilyen is volt . . .

Kis pénzek Palitól is jönnek már. Épp ideje, mert végre hozzáfoghatok a stockholmi út át- és beutazó vízumainak megszerzéséhez. Ehhez persze a pénzen kívül az is kellett, hogy Pali a svéd elvtársak révén megszerezze számomra azt a fiktív, jó polgári munkahelyet, amely jogot adott ilyen kérelmek benyújtásához. Ekkor jött segítségemre Ingusz Flóra, némi pénzért vállalta a gyermek felügyeletét. Így szabadon mozoghattam. Lengyel József pedig simára borotválva, kefélt ruhában, tiszta ingben elkísért néhány hivatalba, ha fennakadnának „házilag javított” útlevelemen, legyen valaki mellett.

Anyagi helyzetem jobbra fordultával felcseréltem a szálló-

nak csúfolt találkahelyet egy szerény családi penzióval. Itt már nyugodtabban fogadhattam anyámat és Özsi nővéremet.

Úgy láttam, apámnak megint „megszaladt”. Anyám, mi-
alatt kicsomagolta számomra az újra aktuálissá vált babake-
lengyét, megkérdezte, miként fogom várandósan és gyerek-
kel megmagyarázni lánykori nevemre szóló útleveletem? „Hát
hoggy nagyon naiv voltam” – szemtelenkedtem. De anyus
már kész tervvel jött: magával viszi Ziget. Mindent ígér, kü-
lönoszobát, nevelőnőt a gyermek mellé. Hallani sem akarok
róla, hogy apám indokolatlan kitöréseinek, ütlegeinek vagy
csókjainak, kényeztetésének tegyem ki a fiamat . . . Ma is azt
hiszem, hogy a mi bizonytalanságunkban felnövekedett fiam
boldogabban élte gyermekkorát, mintha szüleimre bízta-
m volna.

Úgy-ahogy elláttam a gyermeket és magamat téli holmival,
és négyhónapi várakozás, hivatalokban ácsorgás, hazudozás
meg néhány kisebb kaland után (például három napig lakás
nélkül voltam, Inguszék vették magukhoz Ziget; egy éjszakát
egy olyan zugszállóban kellett töltenem, ahonnan a Horthy-
pribékek már elraboltak valakit), végre egy hajnalon Ingusz
Rezső kivitt a pályaudvarra. Ekkor láttam utoljára Ingusz
Rezsőt. A bécsi barikádokon esett el az Igazságügyi Palota
ostrománál. Flóráról még ennyit sem tudok.

Végre, terhességem kilencedik hónapjában megérkeztem
Stockholmba.

Stockholm

A várost és lakóit hamarosan szívembe zártam. Palit már
jó néhányan megszerették a központi apparátusban, kedves-
ségüket rám is kiterjesztették. Különösen egy idős házaspár,
Hinke Bergejen és felesége. Hinke – a mozgalomban min-
denki csak keresztnévén szólította – a párt elismert szónoka,

agitátora volt. Még ősz fejjel is járta a hosszú félszigetet, legészakibb pontjáról a legdélibbig. Úgy emlékszem, náluk ismertem meg Ture Nerman író és Zorn ecsetjére méltó szépségű feleségét. Palin keresztül ismertem meg Zeth Höglundot, a párt főtitkárát, aki később „a vallás magánügy” nézete miatt került ellentétbe pártjával és a Kominternnel. A kölcsönös vádaskodások elmérgesítették az ügyet, a végén kizárták Höglundot, aki néhány év után visszatért az általa olyan sokat ostromozott szociáldemokrata pártba.

Még néhány jó elvtársat ismertem meg. A félkarú Samuelson, egy öreg prolit, Hokkansont, és a *Politiken*, majd későbbi nevén *Ny Dag* pártlap szerkesztőjét. Vele és feleségével, Eva Palmerrel sokáig fenntartottuk a barátságot. Évával még néhány éve is találkoztam Budapesten egy nőkongresszuson.

Aztán ott voltak Lundquisték. Lundquist újságíró volt a pártlapnál, a *Folkets Dagblad Politikennél*. Többször voltunk üzlethelyiségben berendezett lakásukon, náluk ismerkedtem a svéd politikai és társadalmi élet gondjaival. Lundquist ugyanis egy nagy képesújság kiadását tervezte, és e célból évek óta gyűjtött képanyagot. Ezeknek a képeknek egyik-másikát magyarázta, értelmezte nekem. Úgy láttam, a svéd baloldali értelmiség lomhasággal, szundikálással vádolja népét, vagy legalábbis annak kormányát.

Én örömmel üdvözöltem ezt a „szundikálást”, ami bizonyos tekintetben lelkiismeretes munkában, alapos tudásban, sok derűben nyilvánult meg. És anyagi biztonságban, ami ránk is „kisugárzott”. A fehérterror, az olasz talajtalanság, Bécs eszeveszett inflációja és terhességgel súlyosbított bizonytalanságom után mintha valami szanatóriumba kerültem volna. Nyugodt kispolgári életbe, melyben nyugodtan számíthattunk Pali havi fizetésére, és nyugodtan készülhettem új anyaságomra.

Stockholm mellett, a mosolygó Rosundában találtunk két-szobás albérletet egy középkorú házaspárnál. Boldog embe-

rek lehettek volna, ha a férfi (magas rangú hivatalnok és elismert író) nem issza és nem pocskolja el egész jövedelmét, nem veri szét családját, feleségére hárítva a háztartás minden gondját, baját. Svea asszony szelíd teremtes volt, Wagner-énekesnői pályáját gyenge szíve és tüdeje miatt kellett feladnia. Amikor mi Stockholmba érkeztünk, már csak templomi kórusokban és temetéseken énekelt. Bizonytalan jövedelméből tartotta fenn még otthon levő két gyermekét, a tizenhét éves fiút és a nyolcéves Gretát. Másfél évig laktunk náluk.

Békességünk egyik oszlopa Falanka, vagyis Frau Lautmann volt. A jó ötvenéves német nő a szovjethatalom elől menekült el a Baltikumból. Amikor hirdetésünk nyomán háztartási alkalmazottnak jelentkezett nálunk, nem mondta el, hogy antikommunista, és mi sem közöltük, hogy mifélénk vagyunk. A fiai, mint később maga beszélte el nagy ártatlanul, aktív ellenforradalmárok voltak, és ezért menekültek Stockholmba. Ő – mint mondta – jól kijött a bolsevikokkal, csak a „kommunisták gonoszságát” nem bírja. Azt hiszem, fölösleges lett volna a bolsevikok és a kommunisták közti különbséget firtatni . . . Falanka (Zig nevezte el így) is hamarosan rájött, hogy mi kommunisták vagyunk. Mint bevallotta, azért gondolt erre, mert nem jártunk templomba, pedig nagyon jó emberek vagyunk. El kellett volna küldenem Falankát? Nem hiszem. A felvilágosító munkának különböző útjai vannak. Akkor azonban nem ilyen meggondolás vezetett. Egyszerűen Svea asszony és Falanka nélkül – anya, testvérek, barátnők híján – nagyon egyedül lettem volna asszonyi és anyai gondjaimmal.

Bucika

Kislányom 1920. november végén született. Csak bámulni tudtam a svéd higiénian és ápolói kedvességen, amit a szülőotthon minden stockholmi kismamának nyújtott. Amikor Pali a gyermek születése után „hálapénzt” akart átnyújtani a főápolónőnek, az egyszerűen nem értette, mit akar.

Ezek a „furcsaságok” nemcsak a kórházra voltak jellemzőek. Már a vonaton Trelleborgtól Stockholmig feltűnt nekem, hogy senki sem vitte be magával a bőröndjét a kupéba, mindenki kint hagyta az erre a célra szolgáló polcon, közvetlenül a felszálló ajtó mellett. – Úgy látszik, a svédek nem ismerik a lopást – mondtam Palinak –, hiszen a rosundaiak az erdőben teregetik ki a mosott ruhát, és a lépcsőházban akasztják fel szellőzni a nagy téli bundákat.

– A háborút sem ismerik Gusztáv Adolf óta. Legfeljebb annyiban, hogy 1914–1917-ben két ellenséges ország, az orosz és a német között ők bonyolították le, mint holmi alkuszok, a kereskedelmet. A svéd tőke ugyancsak megszédte magát mint hadiszállító és mint az orosz és német kapitalisták tiltott ügyleteinek lebonyolítója.

Bizonyára így volt, de a kisemberek, akiket háborús élményeikről faggattam, csak a szűkös élelmiszer-ellátásról beszéltek . . .

Pali éppoly lelkesedéssel fogadta a kis Bucit, mint annak idején Ziget, nem kevés féltékenységet váltva ki a húszhónapos fiúból. Magyarul, olaszul, németül, majd később már svédül is, mindenképpen nagyon kezdetleges formában, igyekezett megmagyarázni a kicsit ringató apjának, hogy „Buci az ágyba való”.

Néhány hónapig nagyon boldogok voltunk két gyermekünkkel. Bucika szépen fejlődött. Minden héten elvittem a csecsemők számára fenntartott orvosi rendelésre. Dr. Höjar – úgy tudom jelenleg egyetemi tanár Lundban – önkéntesen

vagy hivatalos megbízatásból (?) átjött Hagalundból Rosundába. Egy ápolónővel megmérték a gyermekek súlyát, végighallgatták a kismamákat, tanácsot adtak, receptet írtak fel; majd az orvos kiselőadást tartott a mamáknak, kicsit vizsgáztatva is őket. Egy ilyen alkalommal Bucikát vette elő, mutatta fel. Elmondta, hogy kislányom jól fejlődik, nagyon szép az alkata, megfelelő a fejformája. Nem olyan súlyos, mint a svéd babák, de ez ne tévesszen meg senkit. Ő más fajta, finomabb csontozatú. (A finomabb csontokat biztosan nem tölem örökölte, hanem Palitól és családjától.) Nagyon büszke voltam, amiért ilyen szépen megdicsérték kislányomat.

És másnap a gyermek halott volt. Távollétemben történt. Ziget vittem be valamelyik stockholmi klinikára felülvizsgálatra. Öltözködés közben még azt gondoltam, „a kislány egészségesebb, ellenállóbb, mint a nem kevés gondot adó fiú”.

Mikor az alvó fiúval a karomban Rosundába hazaértem, Pali a lépcsőházban fogadott. Ólomszín arcába néztem. – Mi történt? – kiáltottam. – Miért vagy munkaidőben itthon? ... Pistával, Bandival van baj? Lebuktak? (Özsi nővéremtől tudtam, hogy két öcsém Horthy-Magyarországon részt vesz a mozgalomban.)

Pali csak annyit mondott: – Bucika.

A kicsit Falanka találta meg, kis ágyában feküdt, feltűnően sárgán. Felkapta. A gyermek nem mozdult, rázni kezdte, tej csurgott orrából, szájából. Lautmanné ordítani kezdett. Berohant Svea asszony, hiábavaló újabb rázás után a telefonhoz rohant. A legközelebbi orvost hívta, az mondta ki a visszavonhatatlant: „ez a gyermek halott”.

Akkor tanultam meg, hogy a világ legnagyobb fájdalma egy pici koporsó. Hogy nem üres szóvirág a „bánatában majd meghasad a szíve”. Hisz kislánykoromban én nagyon megsirattam Erzsike húgocskámat, már felnőtt fejjel Gyuri bátyámat, de azt az érzést, hogy szívem van, egy darab érző

hús, amelyik nem bírja, jaj, nem bírja tovább! Bár megszakadna! . . . Ezt akkor éreztem először.

A pici halála még újabb bonyodalmakat támasztott. A halált megállapító orvos szívgyörcsöt írt a halotti jelentésbe, dr. Höjer a szívgyörcsöt kétségbe vonta. A halál előtt huszonnégy órával látta a gyermeket, makkegészséges volt. A hatóságok erre boncolást rendeltek el, majd bizonyos félreértések tisztázása után el akartak állni tőle. Most már mi kértük a boncolást. Ha már rajta nem segíthetünk, hát a fiú miatt lássunk tisztán. Nekem volt erre még egy külön okom is, amit Palinak sem mertem megmondani. Mint a kölykét vesztett anyaállat jártam a kis tetem mellett, amíg a lakásban volt. Valami ősi, rég elnyomott ösztön kelt bennem újra. Azt gondoltam, hogy valahogyan vissza kellene venni magamba a kicsit, a szívem alatt újra életre kelne . . . Aztán a boncolásban reménykedtem. Nem tudom, miért.

A boncolás aztán megállapította, hogy a kicsi visszaböfögött egy kis tejet, azt szívta a tüdejére. Ennyi volt: egy kis tej!

A temetés után egyetlen gondolatom volt: munkát találni. Tudtam, csak a munka – akármilyen, de munka legyen – segíthet rajtam. Aztán egyszerre csak ott ültem a Nordiska Compagni egyik igazgatójának szobájában, és munkát kértem a nagy részvénytársaság Haga-parki kertészetében. –

Csak mint kerti munkást alkalmazhatom – hangzott a válasz. Ez nekem elég volt.

Ez időtől fogva a hét hat napján reggel fél hétkor már ott jártam Stockholm legnagyobb erdőparkjában, a Hagaparkban. Hosszú fasorain siettem végig, fűágyakat kerülgettem, mókusok vidám szökellésében gyönyörködtem, aztán eljutottam a nagy kertészethez. Mikor először sétáltam arra – még nem kerti munkásként –, tél volt, minden hó, jég és zúzmara. Svea asszony tanácsára benyitottam a nagy kertészet kiállítócsarnokába. Elállt a szívem verése. Tündérkert-

be jutottam, virágzó bokrok, növények közé, kis fehér márványúton apró szökőkúthoz.

Mi, kerti munkások a földbe süllyesztett üvegházakban vagy a szabadban dolgoztunk, este hatig egyórás ebéddővel. Ebédre a magammal hozott hideg ételt ettem. A többi kertész bennlakó volt, és benn is étkezett. Csak én lógtam ki valahogyan a csoportból. Az alatt a fél év alatt, amíg a Haga-parkban dolgoztam, a magyar gazdálkodás ordításos, káromkodásos rendszeréhez szokott fülem nem tapasztalt semmiféle marakodást a kertészek között és semmiféle uralkodást feletteseink részéről, minden ment a maga békés útján, talán egész Stockholmban vagy az egész országban is. Kivéve szombaton. Szombat a veszekedések és családi csetepaték napja volt. Abban az időben ugyanis Svédországban részleges szesztilalmat rendeltek el. Csak szombaton árultak alkoholt, fejenként egy bizonyos mennyiséget utaltak ki, azt is mindenkinek egy, ezt a célt szolgáló ellenőrző könyvecskére. Ment is nagy kampány az egész országban a részleges alkoholtilalom fenntartása mellett és ellen.

Mindenesetre szombat délutánra egész Stockholm és bűbajos dombos, fenyőerdős környéke elázott. Villamoson jártam munkahelyemre és onnan haza. Eseménytelen út lett volna, csak nekem szomorú, mert mindennap elhaladtam a nagy temető mellett, ahol Bucika pihent... Nos, ez a kis monoton utazás talán egyetlen szombaton sem zajlott le csendben. Az útitársak közül valaki „menetrendszerűen” megtagadta, hogy az előírás szerint, a szakaszhatáron túl, új jegyet váltson. A kalauz követelte a maga jussát, a fickó renitenskedett. A villamos megállt a nyílt pályán, a kalauz felnyalábolta az állampolgári kötelességét megtagadó szesztestvért, és lerakta az édes anyaföldre. Számomra az ilyen incidensekben az volt a különös, hogy az utasok csendben maradtak, véleményt sem nyilvánítottak, sőt a kiakolbólított sem tanúsított semmi ellenállást.

(Ha ma Budapesten az öregasszonyt, aki lettem, valaki meglöki az utcán, és még azt sem mondja: „bocsánat”, lehetetlen nem arra a kis tizennégy év körüli svéd fiúra gondolnom, aki sapkáját levéve elkért tőlem egy nehéz ládát és a lakásomig vitte utánam. És ha valaki „miért nem mozog gyorsabban” szavakkal mordul rám, amikor a villamosról le-kászálódok, akkor azokra a mindkét nembeli svéd fiatalokra kell emlékezmem, akik oly magától értetődően karoltak be egy-egy idősebb nénibe vagy bácsiba, és segítették tovább a város fagytól csúszós utcáin.)

A világ hírei most is Palin keresztül jutottak el hozzám. Azokra a hírekre gondolok, amelyek nem jelentek meg az újságokban. 1920–1921-ben a Szovjetuniót még az imperialista hatalmak blokádjá fojtogatta. Sem posta, sem áru nem juthatott át az orosz határokon. A svéd kommunista párt, a maga nyugodt módján, nagy formátumú motorhajót szerelt fel és minden diplomáciai engedély nélkül töltötte meg gyógyszerrel és postával, majd néhány bátor tengerész átsuhant a Balti-tengeren, kirakta rakományát valamelyik orosz kikötőben, és már fordult is vissza a szovjet postával. Pali számára ezek a „postanapok” nagyon fontosak voltak.

Egy ilyen napon magából kikelve tért haza. A Moszkvában kiadott *Vörös Újság* egyik számát dobta elé: – Nézd, mit mernek írni!

Az a bizonyos újságszám volt, amely előírta minden kommunistának a nyílt hazatérést. Arra a Magyarországra, ahol a törvényes és nem törvényes fehérterror a legkisebb gyanúra is börtönzött és ölt. Pali szíven viselte a magyar emigráció ügyét, és egy kis lelkiismeret-furdalása is volt, hogy mi ilyen nyugodt körülmények között élünk, míg az emigráció más tagjai létbizonytalanságban vergődnek. Mindent megtett hát, hogy legalább segítsen ott, ahol tud: festők képeit árulta, cikkeket helyezett el és fizettetett meg egy általa szerkesztett bulletinen keresztül. Pali most teljesen kiborult. Ő expedálta

a bécsi magyar emigráció postáját, küldött magyar olvasnivalót (még nagy hadifogoly egységek voltak a Szovjetunióban), csomagolt orvosságot stb., és küldte tovább az Oroszországból érkező postát.

– Nem továbbítottam az újságcsomagot Bécsbe! Ezt nem!

Sajnos, a szovjet–magyar postának voltak más útjai is. Az a bizonyos lapszám így is eljutott rendeltetési helyére. A cikket azután a berlini *Vörös Újság* is közölte. Pali ettől kezdve ádáz dühvel szidta Kun Bélát írásban és szóban. Ezzel a fanatikus állásfoglalásával később épp elég bajt hozott ránk, és nem használt vele a mozgalomnak sem.

Pali, ha esténként megtért Rosundába, mindig beszámolt nekem róla, hogyan telt a napja. Egyszer új, de nem ismeretlen név bukkant fel szavai között: Angelica Balabanova, a Nagy Októberi Forradalom legendás hírű asszonyainak egyike. Gyógykezelteti magát Stockholmban. Okvetlenül meg kell ismernem.

Meg is ismertem, Pali bemutatott neki. A penzióban – melynek vezetőnöje érzelmileg nagyon közel állt a baloldali mozgalmakhoz – minden körülötte forgott.

A látogatásból hazatérve, persze megkaptam a magamét. – Már megint úgy viselkedtél, hogy az borzasztó, szinte el-lenségesen!

De ezúttal én sem hagytam magam: – Nem tudom, mit tiszteljek rajta. Úgy mentem hozzá, hogy egy porszemnek fogom érezni magam a jelenlétében. És akkor talállok egy nyafogó, magát kellettő nénit, fehér csipkés pongyolában, aki azon jajgat, hogy a koszt nem elég „egyéni” (pedig neki külön főztek). Aztán fotókat szed elő, melyeken a svéd párt vezéreivel mutatják, és arról faggat, hogy találónak tartom-e a portréit? . . . És ha ő olyan nagyszerű szónok, hozzá négy vagy öt nyelven beszél, mint ahogy mesélted és mesélte ő is, miért nem áll ki Stockholm valamelyik dobogójára, miért nem kér, követel segítséget, élelmet, orvosságot, most, ami-

kor már megszűnt a blokád. Még a mi „ellenforradalmár” Falankánk is odaállt ruhaneműt gyűjteni. Éjfélig varrunk és kötünk a szovjetakció javára. És ő az „egyéniségét” félti! . . .

Helyesen ítélt meg Angelicát? Tapasztalatlanságomban is megéreztem, hogy elhajlik attól az úttól, amelyen évtizedekig járt? Azt hiszem, igazam volt. Csak a magam huszon-négy évével egy dolgot még nem tudtam akkor. Megítélni, felmérni azt az egyéni tragédiát, amikor az ember rájön a maga gyengeségére. Balabanova polgárlány volt, Svájcban csatlakozott a bolsevik mozgalomhoz. Jó szónok, a zimmerwaldi konferencia jegyzője volt. Soha nem vett részt hazájában a forradalmi mozgalomban. Biztosan nem ő volt az egyetlen ilyen elvtársnő, de ő talán érzelmesebb volt a legtöbbjükénél. Ragaszkodott a maga romantikájához. Ezt pedig kár volt várnia a forradalom hősi harcától. Mikor megismertem, már elindult a szovjetellenesség útján, jöllehet akkor talán még maga sem tudta. Még ötvenesztendő is volt. Évek múlva még egyszer összeakadtam vele Berlinben. Sokkal fiatalosabb és aktívabb benyomást keltett; akkor már határozottan szovjetellenes volt.

Csicserin a rapallói szerződéssel megtorpedózta a szovjetellenes blokád, a háborúban megtépázott vagy a háború befejeztével jövedelmi forrását veszített európai kapitalizmus most már rohant az új meghódítandó piac felé. A svéd pártnak már nem volt szüksége a szovjet postát szállító hajójára, Pali tevékenysége is feleslegessé vált. Másik munkáját, a magyarországi fehérterrort leleplező bulletinját „olcsóbb” országban is szerkeszthette. Ez vonatkozott széles körű nemzetközi levelezésére is, amelynek egyik leglényegesebb pontja a Barbusse-szel folytatott levelezés volt. Állítom, hogy Barbusse-nek a magyar és a balkáni fehérterror elleni akcióit nem kis részben az ő folyamatos levelezésük táplálta.

Tudtuk, hogy el kell hagynunk Svédországot, és valahol új életet kell kezdenünk. Pali levelezni, tapogatózni kezdett ez

ügyben. A weimari Németországba való áttelepülés látszott a leginkább kivihetőnek. Feloszlattam hát úgynevezett stockholmi háztartásomat, elbúcsúztam Svea asszonytól és Falankától, és átmenetileg behurcolkodtunk ugyanabba a penzióba, ahol Balabanova tanyázott.

Az egy fedél alatt lakás sem tett elnézőbbé Angelica iránt. Sőt. Mézesmázos volt. Ötvenszer elmondta, hogy én kellenék neki titkárnőnek. Ez a „szilárd meggyőződése” abból fakadt, hogy egy borzalmas papírhalomból kihalásztam a zimmerwaldi konferencia általa vezetett jegyzőkönyvét, és az oldalakat értelmük szerint rendbe raktam. Ő aztán azon minutumban mindent újra összekevert, és bevágta valamelyik kofferjába, harisnyái és bugyogói közé. Hogy képzelhette magáról, hogy alkalmas a nemzetközi kommunista mozgalom vezetésére?

Elutazás előtt még két feladat várt rám. Bizonytalan helyzetünkben nem vállalhattam újabb terhességet. Akkoriban szinte az egész világon tiltották a terhesség megszakítását. Fiatal, vaseszségséges szervezetem folytán elvtárs és szimpatizáns orvosok sem tudtak semmiféle ürüggyel beutalni kórházba. Ezért történhetett, hogy végül is éjnek idején, életveszélyes állapotban szállítottak kórházba. Az elanyátlanodott Ziget a penzió nagyszívú tulajdonosnője és elvtársnők vették gondjaikba.

Az én esetem így is a szerencsések közé tartozott. Sokkal kínosabb és veszélyesebb volt az olyan elvtársnőké, akik magányosan, elszigetelten éltek, valami rossz albérlésben, feljelentésektől fenyegetve, zsarolásnak kitéve.

Évekkel később, egy barátnőm Berlinben arra kért, kísérjem el egy terhesség megszakítására. Előbb azonban még végigjártunk néhány titokban adott címet: bábát és orvost. Volt olyan hely, ahol még végig sem mondtuk jövetelünk okát, már becsapták orrunk előtt az ajtót. Más helyen egy igen előkelő bába azzal utasította vissza barátnőmet, hogy épp egy vidéki kastély úrnőjéhez utazik, szülésre. Majd legközelebb

nagyon szívesen a rendelkezésünkre áll. Végre kaptunk egy új címet. Orvosét. Berlin legelőkelőbb útján, a Kurfürstendammon. Félve csöngettünk be a kapualjból nyíló földszinti lakásba. Mindjárt vissza is hőköltünk. A várt fehérkabátos ápolónő helyett cigarettázó hölgy nyitott ajtót, vállán és nyakán hatalmas élő macska pihent. Kötött „jumperje” alatt szemlátomást nem hordott fehérneműt. Mentegetőzésünkre megnyugtatót: jó helyen járunk, a doktor úr már vár. Barátnőmet bekísérte a rendelőbe, engem a várószobában ültetett le, a „szalon” négy széke egyikére. A székeken kívül még két kis asztalka és egy nagy zongora volt a tágas szoba egész bútorzata. Az egyik asztalkán elsárgult vizű üvegváza állt, valami kókadt növényvel. A szoba padlója takarítás után kiállt. Hamarosan előkerült a barátnőm. Az orvos vállalja a műtétet, dollárért. (Berlin akkor még nem gyógyult ki az első világháború utáni inflációból.) Egy hét azzal telt el, hogy elvtársaktól, barátoktól, üzerektől felkajtottuk a megfelelő dollármennyiséget. A műtetre ismét elkísértem barátnőmet. A „szalonban” most is ott kókadt a növény az üvegvázában, csak a vize lett zöldesebb. A padló sem lett tisztább. Aztán bekísértek a frissen operálthoz.

Kis udvari szobában feküdt, földre terített matracon. Kibört belőlem az indulat. – Az istenért, Irén! – kiáltottam – hiszen te újságpapíron fekszel. – Azon is operáltak – volt a válasz.

A Kurfürstendamm kincsei, hétszobás lakásai, higiéniéje, dollárözöne... és újságpapír! – Barátnőm még egy eszten-deig törlesztette adósságát, pedig jól keresett, igaz, márkában.

A második feladat, amelyet még Stockholmban kellett megoldanom: új útlevelet kellett szereznem. Lánykori nevemre kiállított, gyatrán hamisított, réges-rég lejárt útlevelemmel nem vághattam neki az útnak. Illegális utat sem vállalhattam a hároméves gyermekkel. Így aztán egy szép napon ár-

tatlan képpel beállítottam a magyar konzulátusra. – Nagyságos asszonyom – mondta Leffler, a konzul –, be kell mennie a követségi tanácsos úrhoz. – A „nagyságos asszony” és a „követségi tanácsos úr” hallatán nem lehetett kétséges, hogy rosszul áll a szénám.

A követségi tanácsos ridegen fogad: – Asszonyom, ön hamis néven szerepel Svédországban. Ön Aranyossi Pálnak a felesége.

- Nem vagyunk megesküdvé.
- De igenis, törvényes házasságban élnek.
- Ez is a maguk rendszerének a bűne, hogy ilyen dolgokra kényszerítenek rendes embereket.
- Asszonyom, önt senki sem kényszerítette.
- Talán megvártam volna, míg azt teszik velem, amit Hamburgernéval.

Zavarba jön, elvégre itt, semleges földön nem tagadhatta a fehérterror borzalmait.

- Ugyan kérem, nem mi kezdtük.
  - Nem maguk kezdték? Kedves a beismerés!
- Most már az elegáns követségi tanácsos is elvesztette rideg diplomata modorát.
- Miért jött?
  - Magyar útlevéért, magyar állampolgár vagyok, haza akarok térni.

- Nem adok útlevelet!
- Nem tagadhatja meg!
- Megbeszélem a követ úrral, jöjjön vissza három nap múlva!

Három nap múlva Leffler konzul elkap a követség folyosóján:

- Asszonyom, mit tett, nagyon megharagította a követségi tanácsos urat! A követ úr is nagyon haragszik... Mondja, igazán haza akar menni? Másképp kellett volna viselkednie... A követ úrhoz kell bemennie.

A követ (ha jól emlékszem, Kányának hívták) kertelés nélkül kijelenti:

- Nem kap útlevelet.
- Haza akarok menni, ez jogomban áll!
- Holnapután jöjjön vissza a konzulátusra, kiszolgáltatják a tolonclevelét, azzal hazajut Magyarországra.

... És már kívül is vagyok az ajtón. Ismét a konzulhoz fordulok:

- Nekem nem kell tolonclevél, gyerekekkel így nem utazhatok.

Két nap múlva Leffler útlevelet nyom a markomba:

- Ez kérem tolonclevél ugyan, de mégis útlevél formája van. Csak ennyit tudtam elérni. Egyszeri hazautazásra szól, megállásra nem jogosít. Négy hét múlva lejár. De mondja, igazán haza akar menni?

Mintha védeni akarna valami veszedelemtől. Hiszek is, nem is jóindulatában; nem leplezem le magam. Mégis csak a magyar állam alkalmazottja!

Ezzel az „álcázott” tolonclevéllal Leffler nagy jót tett velem. Magyarul és franciául pontosan beleírták ugyan, hogy csak egy hónapig érvényes, megszakítás nélküli hazautazásra alkalmas, de sem a svéd, sem a német határőrök nem tudtak franciául vagy magyarul. Így hát ezzel a kedves papírral évekig éltem Berlinben. Csak egyszer, évek múltán kérdezte egy lelkiismeretes lankwitzi rendőrhivatalnok, hogy meddig is érvényes az én útlevelem. Megnyugtattam, hogy visszavonásig.

Berlinben

Először is bocsánatot kérek mindazon barátnőimtől és olvasóimtól, akik talán megbotránkoznak majd ennek a fejezetnek olvasásakor, mennyire nem marxista módon, szubjektíven ítélem meg a németeket. De nem tehetek másképp.

Őszinteséget fogadtam a tiszta fehér papírnak, nem tudok leírni semmi hazugságot, nem tudom elhallgatni valódi érzéseimet. Jól tudom: politikai rendszereket el lehet ítélni, a népek egy kalap alá vétele viszont nem „fér bele” a marxista világnézetbe . . . De mit tegyek, ha a Berlinben eltöltött hadakozás négy éve alatt jobbra ellenséges érzések alakultak ki bennem.

Mentségemre elmondom, hogy a legnagyobb szellemek írásaiban is találtam olyan értékelésre, illetve megítélésre, amely menti az én kezdetleges, 1922–1926-ban kialakult – mégoly sommás – véleményemet.

Csak nemrég bukkantam Thomas Mann-nak egy 1940-ben írott levelére (közli a Nagyvilág 1975/2. száma), abból idézek:

„ . . . A lényeges és jellegzetesen nemzeti különbség a francia mű társadalmi szellemisége és a német mű mitikus-ősköltészeti szelleme között mutatkozik . . . Társadalmi és politikai kérdések tekintetében a német szellem lényegében érdektelen; a dolgok mélyén idegen számára ez a szféra. Teljesítményei nem engedik meg, hogy ezt a tényt tisztán negatív módon értékeljük. Mégis valamiféle vákuumról, hiányosságról és valaminek a kimaradásáról kell itt beszélnünk, és igaz az, hogy olyan jellegzetesen társadalmi és politikai időkben, mint a mienk, ez a gyakran oly termékeny kimaradás végzetessé, sőt katasztrofálissá válhat: időszerű problémákkal szemben oly megoldási kísérletekhez vezet, amelyek súlyos félresiklások és a valóban társadalmi helyett mitikus szurrogátumok bélyegét viselik magukon. De ezzel már el is érkeztünk a nemzetiszocializmushoz.”

Nem akarok olyat állítani, hogy Aranyossi Magdának, amikor kiszállt a vonatból és Tihanyi Lajostól meg Moholy-Nagytól kalauzolta (Pali csak néhány héttel később jött utánam, illegálisan) kikötött egy berlini, polgári penzióban, Thomas Mann mélységű vagy ahhoz hasonló gondolatai voltak. Egyszerűen csak tapasztalni kezdett a maga szűk kis világában.

Elsőnek Zig jelzett. A gyerek Stockholmban kedves mosolyokhoz, becéző jóakarathoz szokott. Stockholmban ide-oda szaladgálhatott a járdán, csak a kocsiótra való lelépés előtt fogta meg a kezem, biztonságban érezte magát. Most, Berlinben, ha egy percre elvált tőlem, vagy egy bolt kirakata előtt hagytam, amíg bevásárlásaimat végeztem, máris előugrott valahonnét egy nagy gyerek, akár tízéves is, és lekent a kis mit sem sejtőnek néhány jókora fülest. Ha én nem hagytam szó nélkül az „agressziót”, mosolygó választ kaptam: „de hát az csak játék!” Zig mindenestre megtanulta, hogy az utcán egy percre sem engedheti el a kezem.

Hozzá kell tennem, hogy akkoriban Berlin elegáns, nyugati részében laktunk, a Nürnberger Platz mellett. Ha elmentünk hazulról, tisztos távolságból gyerekcsoportok követtek, mocskos szavakat kiabáltak, esetleg még kavicsokat is dobtak felénk. Nem egyszer vagy kétszer – rendszeresen. Egy alkalommal, egy hideg téli napon szánkázni vittem fiamat a schönebergi városi park egy kis dombjára. Hirtelen gyermekcsapat vett bennünket körül, a szánkóról a hóba fordítottak, nyakunkba havat tömtek, szemünket hóval vakították. Mire felugrottam, elszaladtak, ha visszaültünk a szánkóra, megint ott voltak, újra kezdődött a kínszenvedés. A harmadik vagy negyedik roham után sikerült egy kis támadónkat elkapnom. Le akartam kenni neki egy pofont, de ő olyan technikusan mozgatta fejét, egy centit erre, egyet arra, hogy az egy profi bokszolónak is becsületére vált volna, és én mindig csak a levegőt csapkodtam. Közelemben egy férfi szánkáztatta a kislányát, ránk se hederített. Amikor kízóink megint visszavonultak, megkértem, mentsen meg tőlük. Ő aztán elkapta három-négy támadóm grabancát, bőséges és célba találó pofonokat osztogatva üzte el őket. Ezután tisztos távolból nekünk címzett válogatott disznóságok között, aránylag nyugodtan szánkázhattunk.

Megpróbáltam megideologizálni a történeteket. Nem lehet

könnyű német gyerekek lenni – bölcselekedtem magamban – egy vesztett háború megaláztatása és nyomora utáni időben. A német polgár, kispolgár, a kétkezi dolgozó is nagyon a lelkére veszi (és az infláció miatt a gyomrán is érzi) mitikus önimádatának megsértését. Ellenségesebb a világgal szemben, mint valaha. Pedig talán már nagyon régtől fogva az. Nagy Frigyet – magyaráztam magamnak – bottal verte az apja, ő hát botoztatta a katonáit. A német apa, tisztelet a kivételnek, bottal, korbáccsal veri a gyermekét, és ami talán még rosszabb, állandóan gyanúsítgatja. „A gyermeknek soha nem lehet igaza!” „A gyermeknek nem lehet akarata!” – fiatalkoromban hányszor hozott méregbe ilyesfajta „nevelési elveivel” apám. Németországban értettem meg, honnan ültette át gyermekszobánkba a drillt: őt bajor intézetben nevelték, ez kísértett nevelői gyakorlatában.

A német gyermek tehát visszafojtott indulatok között nő fel, válik gyűlölködővé, aki – azt hiszem, Jerome K. Jerome-nál olvastam – alig várja felnövekedését, hogy majd visszaadja saját gyermekeinek azt, amit szüleitől elszenvedett.

Apáról fiúra száll az a „valamiféle vákuum, hiányosság vagy kimaradás”, amit – társadalmi szellemiséggel nem tudván megtölteni – megtölt gyűlölködéssel, a gyanúsítás szellemével és valami mitikus önimádattal.

Soha annyi polgári pörről nem hallottam, mint Németországban. A feljelentgetés már az iskolában megkezdődik, és egész életén át végigkíséri a német polgárt. Ismerőseim (nem barátaim) körében mindenki a polgári bíróságokat látogatta vádlotti, vádlói vagy tanúi minőségben. Öreg barátnóm, Mutter Cahn gyermekotthont tartott fent, és a villa zárt kertjében öt év alatti védencei meztelenül játszottak a homokozóban. De csak addig, amíg a leselkedő szomszédok fel nem jelentették „durva szeméremsértés” miatt.

Azt hiszem, a korabeli statisztikák segítségével ki lehetne

mutatni állításom valóságát. Össze kellene vetni az 1922 és 1926 között lefolytatott francia vagy az angol és a német polgári perek számát. A teljes képhez persze hozzátartozik, hogy a hosszan tartó infláció segített mindenéből kiforgatni a német polgárság egy részét, főleg a kispolgárságot, a nyugdíjasokat érintette súlyosan. Régi, biztosnak hitt egzisztenciák dőltek romba, sok áldozattal felépített kis otthonok, házacskák kerültek ravasz idegen kezekbe, családi ékszerek, még a jegygyűrűk is spekulánsokhoz vándoroltak, mert a régi jó jövedelemből nem tellett kenyérre; úri nagylakások féltett szobái kerültek albérlők (leginkább külföldiek) elismerő vagy becsmérő ítélete alá. Ami meg a munkásokat illeti, ők azért sztrájkoltak, hogy három napra előre kapják a bérüket, mert ha a hét végét várták volna, még a heti krumplijukat sem tudták volna kifizetni napi 8–10 órai munkájuk fejében.

Az alábbi eset szintén jellemző a németek mentalitására.

Egy napon betértem egy boltba, alsószoknyát kerestem. A kívánt ruhadarabból kettőt tett elém a tulajdonosnő. – Látja – mutatott az egyikre –, ez szebb, jobb kivitelű, de olcsóbb, mert régebben van a boltomban, ez a másik azért drágább, mert csak tegnap kaptam.

Ez az asszony talán húsz-harminc éven át gürcölt szűk, kis üzletében, a maga szigorú erkölcsi kódexe szerint, bizonyára kialakult a vevőköre, és büszke volt, hogy jól látja el feladatát. És egy napon azt kell látnia, hogy minden szorgalma, tisztessége ellenére éhen hal, üzletét elveszíti, nem tud házbért fizetni . . .

Elvértve még a nagy áruházakban is találkoztam hasonló jelenséggel. Például belső vitrineikben elhelyezett, drága és szép darabok árait nem változtatták, úgy adták el, ahogy néhány hét vagy hónap előtt kicédulázták őket, még felárat sem számoltak.

A német márka hihetetlen elértéktelenedése a külföldiek tömegét vonzotta Németországba. Voltak, akik csak egysze-

rűen jól akartak élni, vagy be akartak vásárolni, de szép számmal voltak üzérek, seftelők is. Az ország lakosságának egy részét a szó szoros értelmében kifosztották.

A nagytőke természetesen az inflációs ínségből is hasznot húzott. A gyárak, üzemek, bányák teljes kapacitással működtek, és mivel a munkások éhbérért dolgoztak, a termelt áruk legnagyobb része verhetetlen áraival könnyen elkelt dollárért, forintért, holland forintért, vagy svéd koronáért a világpiacon. A munkáltatók a törvényes előírás szerint minden héten levonták alkalmazottaiktól, munkásaiktól az adójukat. Ezt a pénzt is néhányszor megforgatták, csak aztán fizették be az államkasszába, amikor minden értéküket elvesztették. A saját adójuk befizetésére, „tekintettel a súlyos gazdasági helyzetre”, szintén haladékot kaptak, adózásuk teljesen formális lett.

A munkásság, a maga módján megpróbált védekezni, vagy legalábbis megmenekülni az éhhaláltól. Egyre-másra törtek ki kisebb-nagyobb sztrájkok, nagy politikai megmozdulások, de azok kiharcolt gazdasági eredményeit szinte órák alatt megsemmisítette az infláció. A legbaloldalibbaktól a legreakciósabbakig különböző jelszavak alatt gyülekeztek, tüntettek... és gyűlölködtek. A tőkések ügyesen és nem is minden alap nélkül az idegenek ellen fordították a népharagot. A boltok kirakataiban új feliratok jelentek meg: „Itt idegeneket nem szolgálunk ki!” vagy pedig: „Itt belgákat és franciákat nem szolgálunk ki!” Nem tudom, miért éppen e két nemzet fiaira acsarkodtak, talán azért, mert 1914–1918-ban nem hagyták magukat végképp kirabolni, és visszavágtak?

De hát társadalmi és politikai kérdésekben a német nép nagyon is félrevezethető volt. A „Dolchstoss” legendáját, amellyel az elvesztett háború ódiumát a jobboldal a szocialistákra és a kommunistákra hárította, igen széles néprétegek tették magukévá. Nemcsak vádoltak, de gyilkoltak is ezzel a

váddal. Erdők mélyén, utak árkaiban találták a baloldalisággal vádoltak holttesteit.

A tőke urai nagyon is kihasználták az inflációt, az infláció szülte rabszolgamunkát. Modernizálták üzemeket, bányákat. A német állam értékpapírai semmivé lettek, és ezzel meg is szűntek az ország belső adósságai, . . . de polgárainak egy része így módon koldussá lett.

Amikor az elkeseredés már a polgárháború rémét vetítette előre, amikor éhes tömegek már fényes nappal, nyíltan fosztogatni kezdtek, a nyomor csavara már tovább nem volt „kifizetődő”. Egyik napról a másikra, megszületett az új pénz, a „Renten Mark”. Mindennek normális ára lett, a keresetek, ha szerények voltak is, de legalább biztosították a létminimumot. Németország felsorakozott a háború utáni munkanélküliséggel küzdő országok közé. Normális munkabérek mellett megszűnt különleges helyzete a világpiacon. Az áruk a kisember számára is elérhetőek lettek, aztán újra megfizethetetlenek. Főleg a felnövő fiatalság számára vált tragikussá a helyzet. Az iskolából kilépve azonnal munkanélkülivé lett. A német családot pedig nem a nagy gyöngédség jellemzi. A munka nélküli ifjú érezhette, hogy felesleges kenyérpusztító. Elűzték a családból, vagy önként kiszakadt belőle. A német országutakat elkeseredett gyermekbandák járták. Németország lelkiileg, érzelmileg, értelmileg felkészült a fasizmus befogadására.

Ebben a gyűlölködő és torzuló-torzító Németországban élttem négy évet. Kezdetben nagyon elveszettek voltunk, később azután megtanultam az utcán, piacon, villamoson állandóan kirobbanó veszekedések és sértések ellen védekezni, vagy inkább visszavágni. Természetesen csak akkor, ha személyemet érintették. Mert a többi, állandóan dúló harcról egyszerűen nem vettem tudomást, nem voltam hajlandó tanúskodni.

Csak példaképpen: egyszer Szilágyi Jolán barátnőmmel egy hétig nyaraltunk Rügen szigetén. Hazafelé a Berlinbe tartó vonaton egyedül voltunk a kupében. Majd felszállt egy kö-

zéposztályhoz tartozó házaspár és tizenkét év körüli kislánya. A férfi előbb a teljesen szótlan lánynak ígér pofonokat; ezt a fenyegetést többször megismétli, majd nekünk támad. Útitáskám nagyobb a megengedettnél, föl fog jelenteni a kalauznál. Csakhogy én már nem vagyok kezdő németországi lakos. Azonnal visszavágok: minden utas annyi poggyászt vihet magával, amennyi a feje fölött a hálóban elfér. Jolán meg az én egymásra rakott két lapos bőröndünk még a kettőnknek kiszabott helyet sem foglalja el. Ellenben, hogy merte ő rengeteg motyójukat minden üresen maradt helyre szétdobálni! Majd én teszek panaszt a kalauznál. Az úriember befogja a száját, és hallgat egész Berlinig.

Egy másik eset. Nagyon előkelő házban, albérletben lakunk, egy nemesi névvel dicsekedő vénlánynál. Nem is a legrosszabb fajta, bár az idegeinkre megy, mert örökké leskelődik utánunk. Egy napon ajánlott levelet kapok tőle! Közli: tönkretettem egy fazekát. Márpedig ő azt az anyjától örökölte, ezért neki ez a fazék szent! Kezemben a levéllel rögtön betörök hozzá. Először is, nem tettem tönkre a fazekát, csak odaégettem benne az ételt. A szakácsnéja szépen kisikálta, most is ebben főznek. Kárpótlásul az esetleges kárért rögtön a baleset után egy épp olyan szent fazekat vettem neki. Most tehát két fazeka is van. Mondja meg, melyiket akarja megtartani, mert a másik nekem jár. A kisasszony rögtön elhallgat. A fazekakról nem esik több szó.

És ha már az örökös kritikáknál, rendreutasításoknál tartunk, beszélnem kell egy másik, nem német polgári fajtáról is. Berlinben mi, emigráns magyarok – persze nézeteink, beállítottságunk szerint – nagyon összetartottunk. Látogattuk egymást, kisebb-nagyobb összejöveteleket rendeztünk, közösen moziba jártunk. A mi társaságunk központja Lengyel Gyula volt. Komoly közgazdasági szakértő, nagy szervező, aki vezető állást töltött be a Berlinben működő szovjet kereskedelmi kirendeltségen és magában az egész szovjet kül-

kereskedelemben is. Lengyelék hát jó anyagi körülmények között éltek, még Pestről is elhozatták két szoba bútorukat, és csinosan berendezkedtek a Nollendorf Platz mellett egy vilaházban. Ez a villa, úgy tudom, szintén szovjet tulajdon volt. Az orosz külkereskedelmi alkalmazottak laktak benne.

A Lengyel házaspár nappali szobájának egyik sarkát függönyökkel különválasztotta; ez lett egyetlen gyermekük, a felnövekvő Juci kuckója. A főzést Gizi asszony, két spirituszfőzőn, a hálósobában bonyolította le. Ez a két szoba mindig nyitva volt az éhes elvtársak előtt, Lengyelék nem is szűkölködtek ebéd- vagy vacsoravendégben. Itt tartottak pártmegbeszéléseket is, itt számolt be Lengyel első szovjet útjának tapasztalatairól, és itt fordultak meg olyan mély illegalitásban élő elvtársak, akikről a Lengyel család soha szót sem ejtett.

Ebben a családi környezetben sok magyar elvtársat ismertem meg, köztük azt a nagy morgó medvét is, akire örökös kritikái és rendreutasításai miatt sokáig haragudtam, bár sokat köszönhettem neki. Dr. Hajós Editnek hívták, Balázs Béla elvált felesége volt, nagydarab, elrajzolt vonású, cserzett bőrű nő. Értelmiségi polgári családból, nagy jómódból lépett át, nem mindennapi bátorsággal a munkás- és forradalmi mozgalomba. Élete alakulásában bizonyára nagy szerepet játszott nagyon szép anyja és hasonlóan nagyon szép és elegáns húga. Ő hát tudással, műveltséggel akarta pótolni, amit a természet megtagadott tőle. Eszével, tudásával, politikai műveltségével vonzotta magához munkatársait, a szovjet külkereskedelmi kirendeltség dolgozóit. Munka után olykor összeültek a manzárdszobájában, és egy csésze tea mellett szívesen elvitatkoztak a napi politikáról vagy elvont kérdésekről. Igen ám, de este hétkor mindezek a vitatkozó férfiak felugráltak, és „vár az asszony” kiáltással elviharzottak. Ő meg ott maradt egyedül azzal a tudattal, hogy partnert csak az eszével, „férfiasságával” kaphat. Mindössze harmincéves volt...

Így aztán kritikus, kötözködő érzés uralkodott el benne férfiakkal is, de főként a feleségekkel szemben.

Engem valami szellemileg visszamaradt, „na éppen hogy főzni tud” libának igyekezett beállítani az elvtársak és Pali előtt. Minden szavamba belekötött. Aztán „kiszúrta” leggyengébb oldalam: nem vagyok párttag. Itt aztán hiába mentegettem magam, hogy a gyermek nagyon leköt . . . Pedig volt a védekezésemben sok igazság.

Ziget hároméves korában óvodábaadtuk. Elképzelésünk, hogy ne neveljük túlságosan „egykének”, helyes volt, de nem számoltunk nyápicságával. Ami gyermekbetegséget csak felszedhetett, azt egyre-másra megkapta. Diftéria, skarlát, szamárköhögés, majd kanyaró követték egymást. Ez utóbbi majdnem elvitte. Életét elsősorban a „szentfazék” vénkisasszony háziasszonyunknak köszönhattük. Ő, rendes szokása szerint, kihallgatta, amikor kórházba szállításáról tanakodtunk. Bekopogott hozzánk: vigyük a gyermeket abba a kis magánkórházba, amely valami diakonissza alapítvány gyermekotthona mellett működik. Már telefonált is, intézkedett, ügyködött. Nem is csatlakoztunk ígéreteiben. Virágos kertben, kicsi kórház, összesen három beteg gyermekkel.

Ott tanultam meg a német lelkiismeretességet, egyszerűtettet becsülni. Huszonnégy órai vizsgálat után az orvos minden kertelés nélkül megmondta, hogy a gyermek az éhhalál szélén áll. Addigi kezelőorvosa tévedett, amikor a rossz bélműködés miatt koplaltatta. A gyermeket ő egészséges, tápláló ételekkel etetni fogja. Ekkor két lehetőség van. Ha Zig tuberkulotikus alapon dizentériás, akkor menthetetlen, de ha csak a kanyaró fertőzte meg a beleit, meggyógyul.

Engem ezek az egyenes, kemény szavak megnyugtattak. Nem is alaptalanul. Hiszen a tél folyamán a drága Pór Berciné dr. Bernát Margit már megvizsgáltatta ez ügyben. Büszke is volt Zig, hogy ő jó gyerek, „negatív”.

A három beteg gyermek mellett egyetlen fiatal képzett

ápolónő végzett minden munkát, szelíden, anyásan mosolygva, napi tizenhat órán át. Velem együtt örült a gyermek lassú gyógyulásának. A német jellemnek ez is egy oldala.

Végre hazahozhattuk Ziget, már nem az elegáns Martin Luther utcai lakásba, hanem egy sokkal szerényebb, de kertes házba, Lankwitz elővárosba. A gyerek érdekében hurcolkodtunk jó levegőre. Azt, hogy olyan könnyen és kívánságunknak megfelelően változtathattunk lakhelyet, átmeneti jó gazdasági helyzetünknek köszönhattük. Mi is haszonélvezői voltunk a borzalmas német inflációnak. Pali havi száz svéd korona honorárium fejében, minden este nyolc óra után, telefonon tudósította a svéd pártlapot, a *Folkets Dagblad Politiken* a napi eseményekről. És ebből a havi száz koronából, ami Stockholmban még nyomorgásra se lett volna elég, az inflációs Berlinben úri módon éltünk.

Az úri életnek persze vége szakadt a „Renten Mark” megszületésével. Szinte egyik napról a másikra estünk ki a jó módból. De a pénzgondoknál is erősebben foglalkoztatott bennünket a német politika, és töltött el aggodással saját életünket illetően is. Az infláció által a végletekig emelkedett háborús nyomor, majd a munkanélküliség nagy tüntetésekhez, sztrájkokhoz vezetett, amelyeket a kormány fegyverekkel fojtott el. A kormány seregei törték le a szászországi és türingiai munkáskormányokat, a hamburgi felkelést. Ugyanakkor a német iparmágnások bőkezű támogatásával nőtt az örült mázoló, Hitler befolyása az elkeseredett tömegekre. A Német Kommunista Párt ellenpropagandája és felvilágosító munkája volt az egyetlen erő, amelynek esélye volt arra, hogy elhárítsa a fenyegető tragédiát. Teherautói járták vasárnaponként a vidéket, a német munkásfiatalság legjobbjai magyarázták a falusi népnek a kommunizmus igazát.

– Ahova a mi felvilágosító munkánk eljut – magyarázta nekem Lantos Albert –, ott a parasztok kommunista párttagok lesznek; ahova Hitleréké, ott nácik. Sajnos ők jobban bír-

ják pénzérővel, messzebb, távolibb vidékekre is eljutnak. Ami meg a propagandisták lelkesedését illeti, az megvan mind a két táborban. Nem egy olyan német családot ismerek, amelyikben a felnőtt fiúk szemben állnak egymással.

– Nekem itt igazán jó dolgom van – mondta Lengyel Gizi –, mégis mindig úgy érzem, a falak fognak rám dőlni.

Jómagunk személyre szóló figyelmeztetést is kaptunk. 1923-ban vagy 24-ben lehetett. Elegáns Martin Luther utcai lakásunkba egy kora reggel beállított három detektív. Minden szekrényünket feltúrták, minden fiókunkat kifordították, egyedül a szép régi szekreter középső, nyitott ajtójú rekeszéhez nem nyúltak. Nyilván elnézésből. Mi meg, hanyag népek lévén, ott tartottuk pártkönyveinket. Egyedüli bizonyítékát annak, hogy beavatkozunk Németország belügyeibe. A végén, bizonyíték híján, magukkal vitték Palit.

Első dolgom volt „leadni a drótot”: senki se látogasson hozzánk. Ez elsősorban Fogarasi Bélának szólt, aki ezekben az időkben rendszeres vacsoravendégünk volt. Kimaradása zajos megbotránkozásra készítette nemesi származású lakásadónőnket. Engem meg csudálkozásra. Szentül meg voltam győződve, hogy a detektívjárás meg Pali letartóztatása miatt a hölgy azonnal kidob. De csak annyit kérdezett, hogy „ugye nem valami szennyos ügy miatt tartóztatták le a férjét?” A hangsúly az „ugye” szón volt, telve jóakarattal. Siettem megnyugtani. Ő meg boldogan belemerült vigasztalásomba és Fogarasi Béla szapulásába. „Ki látott olyat, magára hagyni egy hölgyet, amikor bajba kerül?!” Hálás lettem volna neki, ha vigasztalását nem hosszabbította volna meg éjszakára is. Nem volt könnyű dolog letörni lesbikus reményeit, és megtartani jóakarátát. De hát ezekben az időkben egyéb dolgom is volt, mint ferde hajlamú vénlányok vigasztalása. Pali ügyében szaladgáltam és ácsorogtam különböző előszobákban, csomagbeadási és látogatási engedélyért. Ekkor hozott össze

jósorsom a bölcs, vigasztaló dr. Kurt Rosenfeld ügyvéddel, aki vállalta Pali ügyét – minden fizetség nélkül.

Amíg mocskos rendőrségi előszobákban álldogáltam, és hallgattam a tapasztaltabb hozzátartozók tippjeit a viselkedés mikéntjéről, a letartóztatottakkal való érintkezés technikájáról, Ziget Szilágyi Ica őrizte. Nem volt könnyű feladata. A gyereket megzavarta apja letartóztatása. Váltig magyarázta mindenkinek, hogy gonosz bácsik elvitték a papát, Icát is ellenségesen fogadta, nem engedelmeskedett neki, sőt bele is csípett.

Rosenfeld két hét alatt kihozta Palit; minden eljárást megszüntettek ellene. Az egész ügyet úgy tekinthettük volna, mint a mesterséggel járó kellemetlenséget, ha mindez nem a napról napra gyöngülő weimari Németországban történik. Ebben a fenyegetésektől terhes légkörben – más kommunistákhoz hasonlóan – szükségét éreztem, hogy biztonságban tudjam a gyermekemet.

Luise Cahn, a párt régi harcosa, a Berlin melletti Hermsdorffban létesített gyermekotthonra. Hozzá vittük gyermekeinket. Itt növekedtek a Thalheimer család gyermekei, Sas (Aquila) két leánykája és persze Zig is. Mihelyt fiam a gyermekotthonba került, aktívan bekapcsolódtam a munkásmozgalomba. Félelmeimet, fenntartásaimat és a Hajós Edit kialakította gátlásaimat leküzdve már korábban párttag lettem. Ajánlóim Szilágyi Joli és a drága, felejthetetlen Seidler Stella voltak. Társadalmi munkát kértem és kaptam.

A Nemzetközi Munkássegély egyik napközi otthonában, az Alte Jakob Strassén kellett foglalkoznom a gyermekekkel. Igazi kis berlini sűvölvények közé kerültem, rongyos, többé-kevésbé szurtos és mindig éhes lányok és fiúk közé, akikkel kétségbeesett harcokat folytatott egy aranyszívű kis ember, Adolf. (A vezetéknévére már nem emlékszem.) Nehezen boldogult velük. A gyerekek, voltak vagy százan, ordítoztak, kergetőztek, verték a lányokat – talán ezek a kis brutalitá-

sok pótolták a szerelmi vallomásokat. Adolf kiabált velük, és erkölcsi prédikációkat tartott, nagyon csekély eredménnyel. Viszont egyszerű politikai magyarázatait elfogadták. Tiszta szívből megvetették a burzsoáziát.

– Te csak hallgass, te bubifrizurás – fojtották belém a szót. Épp így kifogásolták fehér vászoncipőmet, amit pedig éppen bőrcipőm kímélésére vásároltam. Igaz, hajviseletem nem hasonlított anyáik szigorú kontyához, öltözékem sem emlékeztette őket a kopott rongyokat takargató „egyenkéntényekhez”. A gyerekek csak akkor enyhültek meg irányomban, amikor előszedtem kézügyességet kívánó tudományomat. Hogyan lehet újságpapírból olló nélkül hajót vagy labdát hajtogatni, fiúkat, lányokat elővarázsolni a papírból? No és az árnyékképek! Ki tudja utánam csinálni?

Aztán egy napon Alte Jakob Strasse-i nagy hodályunkban megjelent Martha Grün, osztrák elvtársnő. Nagyszerű történeteket tudott, és nagyszerű dalokat... és ha kellett, jól megmondta a magáét. A gyerekek egy-kettőre szívükbe fogadták, vezetőjüknek ismerték el, s ha levonultunk valamelyik közeli sétatérre, rendesen viselkedtek. Sajnos, pénz híján még csak kirándulni sem vihettük őket. Helyiségünket a VI. kerületi pártszervezettől kaptuk kölcsön (természetesen csak napra), a Munkássegély pedig uzsonnát adott, több védencünknek ez volt a napi kosztja.

Ekkor tapasztaltam, hogy ezek a látszólag elvadult süvölvények egy jó szóért nagyon tudnak szeretni, minden kedvességért hálásak. Délután négy órakor hatalmas üstökben megérkezett az uzsonna, ők szépen felsorakoztak, és én egy öblös merítőkanállal szétosztottam köztük azt a folyadékot, amit ők kakaónak vagy kásának stb. neveztek.

A német konyha ízetlen, ez köztudomású, itt ismertem meg közelebbről. A kakaót felerészt kakaóból, felerészt lisztből kavarták, vízzel hígították, a tejnek szinte csak színező szerepe volt. És még ez volt a jobbik, mert a Breit (kását) liszt-

ből, vízből, tejből és némi cukorból állították össze. A német háziasszonyoknak a húszas években hosszú listáik voltak a cukor megtakarítására szolgáló receptekből. A kávé, pótkávé cukor nélkül itták.

Az ilyen uzsonnák igazságos kiosztása után még mindig maradt a katlan alján valami. – Ezt neked kell meginni! – parancsolták véenceim. Hiába szabadkoztam, hogy otthon nagyon sokat ettem, ők tovább erősködtek. – De ez nagyon jó, majd meglátod – mondták. – A legnagyobb bögrét mertük tele neked. Szókratész nyelhette le ilyen elszántan a méregpohár tartalmát, mint ahogyan én ezt az émelygős pépet felhajtottam. De ők kis szívük egész jóságát adták vele. Vajon mivé nevelte őket a fasiszmus? Megmaradt-e bennük valami a kis Adolf politikai oktatásából? És mit csinált a „nagy” Adolf a szegény kis Adolfból s a kommunista szervezetek, sejtek tagjaiból? Márta Grünt megölték, azt tudom.

Munkánk a napközi otthonban este hét órakor véget ért. Ekkor rohanta meg a „hodályt” Szilágyi Joli és társasága. Könyörtelenül kitették a szűrünket, ők maguk pedig hatalmas ív papírokat és kalikókat feszítettek a falakra, ajtókra, hosszú papírsávokat fektettek a földre, és nekiláttak a transzparensgyártásnak. A Német Kommunista Párt a húszas években engesztelhetetlen harcot folytatott a nácizmust megtűró kormányok ellen. Berlinben csaknem minden hétre jutott egy tömegtüntetés.

E tüntetések felett lebegtek Joli és társai művei. Nagy feliratos transzparensok a munkásság követeléseivel, olykor a kormányt, a nácikat és a reakciót gúnyoló karikatúrákkal. Munkáik nagyon népszerűek voltak a tüntetők körében. Egyszer, amikor egy húzós kiskocsira egy valóságos börtönt sikerítettek, rácsos ablakán kendővel kiintegető rabbal (így jelelve meg a Vörös Segély jelvényét), a tüzesebb elvtársakat alig lehetett visszatartani attól, hogy a „fogházort” meg ne verjék.

Mi, kommunista nők, a Rote Mädchen und Frauen Bund tagjai, vörös fejkendővel és vörös nyakkendővel vonultunk, rendszerint a tüntető menet élén. Képes-feliratos transzparenseinken többek között követeltük a 70. és 71. számú törvényparagrafusok eltörlését, az abortusz jogát. De gúny tárgyává tettük azt is, hogy a kormány nyugdíjat fizet (még hozzá jókora summákat) az egykori királyi, hercegi vezetőknek, olyan időkben, amikor sok proletárnő etetni is alig tudja gyermekét. Német elvtársnőink a tüntetéseken sem tagadták meg nemzeti karakterüket. Szilágyi Jolival sokat mulattunk örökös berzenkedéseiken, rendreutasításaikon.

A Munkássegélynél végzett munkámat az szakította meg, hogy a hermsdorfi gyermekotthonban többen vérhast kaptak. Az egyik gondozónő is megbetegedett. Mutter Cahnnek nem maradt más lehetősége, minthogy hozzánk, anyákhoz forduljon segítségért, máskülönben kénytelen lett volna kórházba szállítani a védenceit. Jelentkeztem, már csak azért is, mert Zig napközidíjával ugyancsak el voltunk maradva. A járványt – nagyon szigorú magunk alkotta egészségügyi szabályainkkal – hamarosan leküzdöttük. Közben én úgy hozzáöttem a kis gyermekotthonhoz, hogy még évekig ott dolgoztam különböző munkakörökben. Voltam gyermekgondozó, olykor átmenetileg a szakácsnőt helyettesítettem, Luise Cahn szabadsága idején meg vezettem a kis intézményt. Azt hiszem kevesebb fantáziával, de több rendszerességgel, mint az igazgatónő.

Aztán a hermsdorfi idillnek is végeszakadt. A legkülönbözőbb próbálkozások sem tudták pótolni azt az űrt, amit a nem fizető gyerekek támasztottak az otthon költségvetésén. Itt nemcsak a fizetésektelen elvtársak gyermekeire gondolok, hanem azokra a szélhámosságokra is, amikor jól öltözött mamák és papák egyszeri fizetés után teljesen eltűntek, Cahn mamára bízva, hogy a szülői szereteten kívül a szülői gondoskodást is a maga erejéből pótolja. Persze az ilyen módon

elhagyott gyermekeket be kellett volna jelenteni és állami gondozásba adni, de Cahn mamát erre nem vitte rá a szíve. Hogy ő odaadja Bennót vagy Willit? Valami menhelyre, ahol rosszul bánnak velük, vagy Kurtot, akinek álmaiban még mindig kísért a részeges apa! Hát hogyan nézzen ő Kurt szemébe, amikor a kisfiú a kezébe kapaszkodva kérdezi: „Ugye nem adsz nekik vissza?”

Újra Budapesten

A hermsdorfi gyermekotthon tehát haldoklott. Végóráit csak részben láthattam. Nagy utazásra, Pestre készültem. Az utamnak különös indítéka, előzménye volt. Garai Karcsi, drága, fiatal elvtársunk többször meglátogatott bennünket abban a hónapos szobában, ahol akkor a Kleist Strassén, egy penzió-félében laktunk. Étkezésünkről – ha nem voltam kinn Hermsdorfban – magam gondoskodtam egy gyorsforraló segítségével. Néha Karcsi is velünk vacsorázott. Olyankor sok mindenről elbeszélgettünk. Egyszer Pali távollétében állított be.

– Mondd, nem volna kedved hazautazni? – szegezte nekem a kérdést.

– Hogyhogy? És miből?

– Most, hogy Lengyel Gyula elhelyezte Palit a külkereskedelmi kirendeltségen, most bírnátok.

– Miért kell utaznom? – kérdeztem.

– Egy levelet kellene magaddal vinned egy később megadott címre. Legjobb, ha széles körben terjeszted, hogy szüleid és főleg nagyapád meglátogatására utazol haza. A gyereket is vidd magaddal, akkor aztán igazán nem lesz feltűnő a dolog. Palinak egyelőre ne szólj, mert még lebeszélne. Magad határozz!

– Nincs útlevelem – mondtam.

A szerző húsz éves korában

Szülei

Anyai nagyszülei
eljegyzési képe

A Nádas testvérek édesanyjával
(balról jobbra: Pista, Ózsi, Bandi, Magda, Gyuri)

Az Egressy úti kertészeti iskola

Somogyi Mihály növendékeivel

– Tudom, erre is gondoltunk – felelte. – A hontalansági papír jó lesz az utazáshoz. Kapsz rá magyar vízumot, legalább azzal is fedezheted magad, hogy az állampolgárságtok ügyét próbálad rendezni Magyarországon.

Így utaztam el 1924 telén a fiammal Magyarországra. Elegáns, nagyapától kapott kis kézibőrröndöm aljába Karcsi beszerelte azt a bizonyos levelet. Ellátott jó tanácsokkal:

– Maradj legalább két hétig! Látogass rokonokat, ismerősöket, csakis jó polgárokat, hogy ha figyelnének, ami nem valószínű, ne találjanak semmi gyanúsat.

A magyar–osztrák határon „sárga papirosom” tiszteletére egy csinos magyar katonatiszt is bejött a kupénkba.

– Miért nincs rendes útlevele?

– Uram, ez Trianon! – válaszoltam mélyet sóhajtván.

„Mély sóhajom” nem is volt indokolatlan, csak nem bizonytalan állampolgárságomnak szólt, hanem a könnyelműségemnek, hogy a fiamat magammal hoztam egy korántsem biztonságos útra. A gyerek ötödik évében járt, még élt benne apja letartóztatásának emléke. És ha az idegen katonatiszt kérdéseinek hallatán „kipakol”? Szerencsére hallgatott, így incidens nélkül érkeztünk Pestre.

Családomat (nemcsak a közvetlent, hanem a szélesebbet is) régi társadalmi helyzetéhez képest „lecsúsztatva” találtam. A „keresztény kurzust” ők is megsínylették, kivéve anyám két unokahúgát. Az ő férjük Horthy uralma alatt is bizonyos elismerésnek örvendett. Ez elsősorban Egry Aurélra vonatkozott, akit ezekben az időkben az ország legnagyobb adófizető ügyvédjeként tartották számon. Ezt a rangját nem jogtudományi felkészültségének, hanem jó spekulációs készségének és gátlástalanságának köszönhette. Ezt a két tulajdonságot állította jószághalkormányzói minőségben egy főherceg és Horthy szolgálatába. A fenséges és főméltóságos urak az ő segítségével gyarapították vagyonukat. Ezekért a szolgálataiért, pénzen kívül, még címekhez és ranghoz is jutott. Már nem a

közönséges nagyságos, hanem a méltóságos megszólítás járt neki. És természetesen a feleségének is, aki illendően kikeresztelkedve, hajnalonként a Bazilikában ájtatoskodott.

Anyám másik unokahúgának, Ilmának eszébe sem jutott ilyesfajta komédiázás, arisztokratamajmolás. Dr. Benedikt Henriknek, a zsidókórház igazgató főorvosának volt a felesége. Magam is ott ültem a rózsaszínű kis szalonban, amikor Henrik bácsi beszámolt a Horthynál tett kötelező köszönő látogatásáról. Keresztény kurzus ide vagy oda, Horthy és bandája megértően kacsingatott a zsidó polgárság felé, ha abból hasznot húzhatott. A numerus clausus és a többi hasonló intézkedés csak a szegény kispolgárság és a proletariátus védtelen rétegét érintette. A jó összeköttetésekkel bíró vagyonszámba zsidó polgárréteg könnyűszerrel kijátszhatta a hátrányos rendelkezéseket. A Horthy-rezsim „igazodásához” tartozott Henrik bácsi kormányzó-főtanácsosi kinevezése. Ezt kellett megköszönnie a különkihallgatáson.

– Micsoda egy nulla – mondta Benedikt. – Azt hittem, az ország egészségügyéről fog beszélni velem, hogy milyen tervei vannak ezen a téren, hogy nekem mi a véleményem . . . De efféléről szó sem esett, csak panaszkodott, hogy túlterhelt, hogy milyen nehéz az élete . . .

– E két „felvirágzástól” eltekintve, társadalmilag, anyagilag nagy visszaesést tapasztaltam mindenfelé. Nagyapó, közelebb a kilencvenhez, mint a nyolcvanhoz, egész nap nagy karosszékében szunyókált. Híres nagy ügyvédi irodája – amelyet mindig közösen vezetett nála vagy tizenöt évvel fiatalabb Sándor öccsével – szintén haldoklott. Anna nagynéném penzióvá alakította hétszobás Duna utcai lakását, az egyik hátsó szobájába vonult vissza, velem egyidős unokanővéremmel. Ami meg közvetlen otthonomat illeti! Hol volt már a régi „fénye”? Anyám igyekezett rendet és rendszert tartani a háztartásban; apám naphosszat csak morgott, akadémkoskodott.

Ezekben az években kezdettépülni az Új-Lipótváros. Munka tehát akadt, de apa azt rendszerint olyan feltételekkel vállalta, hogy a végén ráfizettek. Róna bácsi, a régi üzletvezető már nem élt, így anyám egyedül próbálta felszínen tartani a süllyedő hajót. Ereje fogytán fordult Pista öcsémhez, aki kérésére otthagya vegyész állását, és feladta azt az álmát, hogy vegyészeti kutatásokkal foglalkozzon. De ugyan mikor és ki kérdezte valaha is, hogy Pista mit szeretne? És ugyan mikor tagadta ő meg az áldozatot, ha kérték tőle? Így két legfiatalabb öcsém, Miklós és Laci, nyugodtan járhatott iskolába, jól öltözködött, színházi bérletük volt, Pistának meg egy rendes télikabátja se tellett. Kárpótlásul harcolhatott apámmal a válalat ügyei miatt. Erre a helyzetre anyám családjá is felfigyelt, és apám gondnokság alá helyezését javasolta. Ebbe anyus nem egyezett bele, nem akarta megalázní. Egész életének az volt a vezérelve, hogy a férje minden előtt!

Kéthetes látogatási időm már a végére járt, amikor át kellett volna adnom a Garai Karcsi által rám bízott levelet. Rájöttem, hogy még ezt a semmi feladatot sem tudom segítség nélkül megoldani. A levél kis bőröndöm aljában pihent. Hozzá csak úgy juthattam, ha kívülről lecsavarom a koffer fenekét díszítő nagy sárgaréz csavarok egyikét. Itt aztán csütörtököt mondott a tudományom. Kénytelen voltam segítségül hívní Pistát. Ebből az alkalomból kerültünk közelebb egymáshoz. Elmondta, azért hagyta ott az illegális pártmozgalmat, mert Bécsből olyan akciókat kívántak tőlük, amelyek minden haszon nélkül csak lebukásokhoz vezettek volna. Van azért egy baloldali baráti köre, amely nem tétlenkedik. Jó volt ez a kis beszélgetés Pistával, különben úgy tértem volna vissza Berlinbe, mintha a tenger fenekéről jöttem volna. Számomra idegen célokról és ambíciókról hallottam két álló hétig. A levelet rendben továbbítottam rendeltetési helyére.

A „Lantarg”

Újra Berlinben, újra Kleist Strasse-i hónapos szobánkban, újabb gonddal. Olyan lakást kellett találnunk, ahol a gyereket is magunknál tarthatjuk. Valamiféle önálló, főbérllő nélküli lakásról ábrándoztunk, ahol nem kémkednek állandóan kis életünk szegényes titkai után. Ekkor határoztuk el a Lantos házaspárral (dr. Lantos Albert és dr. Lantos Borbála) és közös barátunkkal Tölgy Péterrel, hogy megpróbálunk együttesen nagy bútorozott, független lakást bérelni. Ez persze csak részben sikerült. Bennünket ellenőrző lakásadónő itt is akadt. Még a telefonbeszélgetéseinket is lehallgatta. Hogy bosszankodott a jó hölgy, amikor Pali esténként svéd nyelven tudósította a lapját. Borbálával jobban meg lehetett elégedve, ő a *Prager Presse*nek, egy csehországi német polgári lapnak volt az egyik tudósítója. A végén ez a tudósítás költöztetett szét bennünket.

Mi, asszonyok, Bori meg én, jól kijöttünk egymással. Tartottuk magunkat ígéretünkhöz: megmondjuk egymásnak ami nem tetszik. Így aztán egy napon azt mondtam barátnőmnek:

– Bori, te kitűnő ember vagy, tehetséges, szép és szorgalmas. Azonkívül szolidáris barátnő vagy, de csak addig, amíg egy férfi be nem lép a lakásba. Mégha az véletlenül a szénfelhordó, sörszagú kocsmatöltelék is. Mi jutott eszedbe az átutazó Karikás Frici és Seidlerék előtt olyat mondani, hogy én piff-puff könyveket meg szentimentális regényeket olvasok. Tudod, hogy egyszerűen képtelen vagyok ilyenekre...

Bori tiszta, erős jellemű ember volt, nem tagadta igazamat. Többé sohasem támadt köztünk hasonló konfliktus.

A konfliktus máshol, politikai síkon tört ki, Bori és Pali közt. Barátnőm naponta többször hívta lapjának prágai szerkesztőségét, hogy a legújabb híreket továbbítsa. Ezek bizony teljesen jó polgári szellemben íródtak, sokszor éles kritikával, sőt rágalommal a német és a nemzetközi kommunista

mozgalommal szemben... Pali dühöngött. Követelte, hogy Bori hagyja abba tudósítói munkáját, vagy változtasson hangot. Bori, a régi galileista, a német kommunista mozgalom aktivája, hogy lehet ilyen kétszínű? Nem tudom, hogy dr. Lantos Albert, akit annak idején vasra verve hoztak vissza az olasz harctérről, és akit csak a Károlyi-forradalom mentett meg a katonai törvényszéktől, miként vélekedett felesége polgári állásfoglalást követelő munkájáról. Bizonyára voltak ellentétek közöttük, de ezt maguk között vitatták meg. Mégis, ha szétválásukra gondolok, elsősorban kétféle világszemléletük jut eszembe.

Lantosék válását megelőzte a „Lantarg” (így neveztük el kis együttesünket) felbomlása. Boriska nem engedett jól jövedelmező keresetéből, Pali a szidalmazásból. Így aztán szétköltöztünk. De még évek múlva is, ha valahol találkoztunk, nagy nosztalgiával emlegettük a mi kis, alapjában derűs együttesünket.

Ezekben az években jelent meg körünkben Kelen Jolán. A Szovjetunióból tért vissza átmenetileg. Egy darabig velünk lakott. Közismert energiájával azonnal hozzáfogott megrendszabályozásunkhoz. Elsősorban Ziget vette elő. Mit pátyolgatom, miért nem íratom iskolába? Hiszen már hatéves elmúlt!

– De iskolakezdés idején még csak öt volt – replikáztam. – Különben is féltem a berlini iskolától. Elég rosszat hallottam róla.

De Jolán nem ismert kegyelmet. Elkezdte maga tanítani a gyereket. Zig meg, a hűtlen, Jolán pártjára állt. Iskolába akart menni. Később, amikor megkóstolta a weimari köztársaság oktatási metódusát, már szívesen visszakozott volna.

Beíratáskor a gyerek vallásoktatás alól való felmentését kértem.

– Kérem, ezt csak az apa teheti meg, és írásban – hangzott a válasz.

Megkapták az apa írásbeli kérését. Ekkor újabb magyarázkodás következett:

– Sajnos, a vallásoktatás az alsó osztályokban olyannyira bele van ágyazva a tananyagba, hogy nemcsak a hittanórákról, de más foglalkozásokról is ki kellene küldeni a gyereket az osztályból.

– Nem baj, küldjék ki.

A kis keménykontyos fiatal tanítónő csak mondta a magáét:

– Rosszul fog esni neki, ha elválasztjuk társaitól.

Továbbra is fenntartottam követelésemet. A tanítónő látta, hogy engem nem tud „megtéríteni”, hát taktikát változtatott, látszólag mindenbe beleegyezett.

De csak látszólag – mint ez később kiderült. Franciaországba utazásunk előtt kivittem Ziget a Spartakus-temetőbe, ahol a német 1918-as kommunista felkelés halottai pihennek. Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht sírjánál beszéltem neki az emberi hősiességről. A gyerek meghatottan figyelt, majd így szólt:

– Most mutasd meg nekem azt a helyet, ahova a mi jó urunkat, Jézus Krisztust temették.

Szóval, igaza volt Kelen Jolánnak, nem lehet a gyermeket üvegházban nevelni.

Ha csak ennyi bajom lett volna a kis keménykontyossal! De akadt közben más is. Egy napon a gyermek arra kért, írjam alá az ellenőrző könyvét. Én megbotránkoztam a tanítónő bejegyzésén: „Tisztelt szülő! Ne csinálja Ön a gyermek helyett az iskolai feladatot.”

– Zig – méltatlankodtam –, mióta hazudsz te? Miért mondtad, hogy én dolgozom helyetted?

– Mert a tanító néni azt mondta, hogy különben levisznek az igazgató bácsihoz, és ott meg fognak verni a legvastagabb nádpálcával.

Rohanok az iskolába. Kérdőre vonom a keménykontyost:

– Miért kergeti fenyegetésekkel a gyereket hazugságba?! Tudtommal a testi fenytést eltörölték a köztársaság iskoláiban. Erre törvény van!

És ekkor mond valamit a keménykontyos, amit amíg élek nem fogok elfelejteni, mert a weimari kettősség egyik kis bizonyítéka:

– A testi fenytés ugyan tilos, de az apai fegyelmezés joga megilleti a tanítót.

Mindezt azért, mert Zig egyik iskolatársa cifra kacskaringókkal ékesítette fel fiam számtandolgozatát. Abban az egyetlen évadban amíg fiam német iskolába járt, többet tanultam a porosz fasiszta nevelésről, mint három szemináriumon.

Megérkezés a bűvös városba

1925 késő telén vagy 1926 kora tavaszán egy szombat estét Lengyeléknél töltöttünk. Gyula hirtelen odafordult Palihoz. Látszott rajta, hogy már előre élvezi a meglepetés hatását. – Mikor utazol Párizsba? – kérdezte.

Férjem a csodálkozástól szinte szóhoz sem jutott.

Lengyel azután megmagyarázta, miről van szó. Gerő Ernő nem győzi egyedül a franciaországi magyar emigráció újságának szerkesztését. Ebben kellene Palinak segítenie. Hivatalosan a párizsi szovjet kereskedelmi képviselőt veszi fel. Ezt ő már elintézte.

A Német Kommunista Párt már többször megbízta Palit francia nyelvű előadások tartásával a Saar-vidéken, de a magyar párt még soha. Mérhetetlenül boldog, hogy újra újságnál dolgozhat.

Egy nálánál tíz évvel fiatalabb polgári újságíró kölcsön adta az útlevelét, azzal utazik Párizsba.

Távollétében élvezem Seidlerék vidám barátságát és Ernő segítségét. Ő gondoskodik a nálam tíz évvel idősebb Stella útlevelének kellő módosításáról, hamis vizumról és Zig adatainak bevezetéséről. Igaz, a gyerek már elmúlt hétéves, de hogy ne kelljen számára külön útleveletről gondoskodni, hatévesnek tüntetjük fel. Kialakul új családunk: Pali huszonnyolc-, én harminckilenc-, a gyerek hatéves. Párizsban természetesen megint „vadházasságban” éltünk. Ezen sokat mulattunk, én még tettetett féltékenységi jeleneteket is rendeztem.

Vagy két héttel később érkeztem Párizsba, mint Pali. A

város és népe azonnal és örökre elbűvölt. A német vizslatások és gyanúsítgatások után elbámultam azon, hogy senki sem botránkozik meg rendezetlen családi életünkön, senki sem faggat. Sem a bejelentőhivatal, sem a szállásadók. Eszükbe sem jutott, hogy másnak a magánéletébe avatkozzanak.

Ekkoriban Párizs ezer autótól, autóbustól, csilingelő, sőt trombitáló villamostól zúgó utcáin és bulvárajain még felhangzott a pásztor tilinkója. Kecskéket terelgetett maga előtt. Síp-szavának hallatára, üveggel vagy bögrével kezükben, papírra vagy hajcsavaróra tekert fürtökkel háziasszonyok jelentek meg a nagy bérházak kapujában. Senki sem ütközött meg azon, hogy a nők így mutatkoztak, és azon sem, hogy a pásztor a legnagyobb forgalom közepette megállítja nyáját, megfeji egyik vagy másik kecskéjét, elszámol vevőjével, aztán hajt tovább. Még néhány évig láttam a pásztort és egyre fogyó nyáját. Utoljára már csak három kecskéje volt. Aztán örökre letörlődtek a város képéről. A városi adminisztráció tiltotta ki őket, éppúgy mint a villamosokat, vagy a rohanó élet gázolt keresztül ezen a megélhetési formán? – nem tudom. Amíg élek, nem felejttem el a tilinkoló pásztort és kecskenyáját az elegáns nagybulvári tömegben.

Tizenöt évig éltem Párizsban. Nem állítom, hogy ez alatt megismertem mind az ezer arcát. Főképp a munkásnegyedekben jártam, de bekukkantottam olykor más szférákba is. Például a magyar származású bankárnak, Mannheimnek az otthonába, és egyszer meglátogattam Napóleon császár leszármazottját, Murat hercegnőt is, vadászkastélyában. De erről majd később.

Először a Párizsba került magyarok mozgalmát ismertem meg. Franciaország az első világháború előtt is otthont és munkát adott külföldi ipari és mezőgazdasági munkásoknak, vagy tízféle nációnak. Csökkenő születési statisztikája, egyre terjeszkedő és fejlődő ipara folytán érthető a külföldiek iránti türelme, jóakarató közönye. Az első világháború után a kül-

földi munkaerő alkalmazása szinte intézményes lett. Egyes országok, amelyek nagy gazdasági válsággal küzdöttek, maguk szorgalmazták a kivándorlást. Lengyelországból egész karavánok érkeztek, papjaik kíséretében. Romániának szerződése volt a francia állammal. Horthyék is túrték az elvándorlást, olcsóbb volt, mint a gazdaságpolitika megváltoztatása.

1926-ban a Franciaországban dolgozó magyarok számát negyven-ötvenezerre becsülték. Egy részük politikai emigráns volt, de túlnyomó többségük gazdasági okokból vándorolt ki. A szakmunkások könnyen elhelyezkedtek, és az ott honinál sokkal jobb körülmények közé kerültek. A két világháború közötti években Franciaország városait olasz munkások építették, szenét lengyelek, magyarok és észak-afrikaiak bányászták, ruhát a csehek varrtak, a mérték szerinti cipőket a magyarok készítették. A Párizsban élő magyar famunkások kezdtek, hazai nevelésük nyomán, szakszervezetbe tömörülni. Hamarosan követték őket a vasasok – legtöbbjük Párizs mellett, a Renault autógyárban dolgozott –, majd felzárkóztak melléjük a cipészek és a szabók is. Franciaország két északi megyéjében, Nord-ban és Pas-de-Calais-ban, valamint a messzi elzász-lotaringiai bányákban magyar vájárok szervezkedtek. A sárvári szövőmunkások Lyonban szőtték a selymet, mások meg Roubaix-ban és Tourcoing-ban a fonodákban és szövődékekben gürcöltek.

A húszas években Franciaországban több szakszervezeti szövetség működött. Leghatalmasabb volt a CGT (Általános Munkaszövetség), amelyből kiszakadt a Francia Kommunista Párt befolyása alatt álló forradalmi szárnya, a CGTU. (Egységes Általános Munkaszövetség). Magyar szervezetünk ehhez kapcsolódott, de számos magyar munkás mint régi, hűséges szociáldemokrata, a CGT hívének vallotta magát. Volt külön magyar nyelvű csoportjuk is. Dúlt is a hovatartozás miatt a harc a különböző magyar csoportokban és településeken.

A jó kereseti lehetőségek, a biztosnak ígérkező jövő ha-

tott a bevándoroltakra is. Sokan hátat fordítottak a munkásmozgalomnak, és igyekeztek jó lapot kapni a magyar horthysta követségen, élvezni annak előnyeit. A követség meg kesztyűs kézzel bánt a munkásokkal és a hozzájuk csapódó értelmiségiekkel; elég kínos lehetett számukra odahaza, a miniszternek beszámolni a franciaországi magyar kommunista mozgalomról.

A franciaországi magyar munkásmozgalom többféle feladattal küzdött. A baloldali szakszervezetbe, illetve a francia pártba szervezte a dolgozókat, szolidaritásra nevelte őket az egész franciaországi munkássággal, ne lehessen belőlük sztrájk törő vagy bérlenyomó. Amikor mi Franciaországba érkezünk ez a harc már javában folyt. Rendkívül sokoldalú, izgalmas munkát követelt, mégis sokan vállalták – közöttük én is – önként, minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül.

A Bölöni-féle bolt

Párizsba érkezésünk után rögtön megpróbáltam valami munkaalkalmat találni. Ez nem volt könnyű, mert nem voltak munkavállalásra jogosító papírjaink, sőt huzamosabb időre szóló tartózkodási engedélyünk sem volt. Pali, aki nagyon hamar kiismerte magát minden ilyen dologban, úgy gondolta, vissza kell vedlenünk törvényes férj-feleséggé. Kölcsönkapott útleveleinket úgyis vissza kellett juttatnunk jogos tulajdonosaiknak. Meg is találta a carte d'identitéhez, a franciaországi tartózkodásra jogosító igazolványhoz vezető utat, csak hát görbe út volt, és rengeteg pénzbe került. Jóformán Pali egész fizetését felemésztette. Mire az értékes papírokat végre megszereztük, eltelt másfél év, Pali már régen munkanélküli volt, én lettem a családfenntartó.

Bölöni Györgynél papírok nélkül is elhelyezkedhettem. Gyurka, a figyelmes lovag, nem túlságosan bízott munkaké-

pességemben, de alkalmazott. Nem bánta meg, legalábbis boltja szempontjából. Bölöni külföldi, magyar, lengyel, cseh, román, olasz, spanyol, belga, svéd lapok terjesztésével foglalkozott. Az újságcsomagokat kora reggel hozták el a postáról vagy a vasútról, azután szétbontottuk, minden egyes példányon feltüntettük francia áraikat, majd új csomagokat készítettünk belőlük a rikkancsok kívánsága szerint. Több mint száz újságos bodéban árulták a „mi lapjainkat”. Reggel hét és fél tíz között el kellett készítenünk mind a száz-egynéhány csomagot, a kísérő számlákkal együtt.

Amikor Bölönihez kerültem, alkalmazottai – magyar fiúk, jobbára párttagok – aranybányának hitték a boltot. Kezdetben talán én is, de 1927-re ugyancsak megváltozott a véleményem. A gazdasági válság előszelét már megérezte a francia nagytőke, mindenhova kiterjedő kapcsolatai működésbe hozták azt a bizonyos „biztonsági szelepet”. A polgári újságokban öles cikkek jelentek meg az anarchista, bolsevik külföldi munkások ellen, akik zavarják a „becsületesen gondolkozó” francia munkást. Felmondások, elbocsátások követték egymást, sok külföldit kiutasítottak az országból. A rendőrség hajtóvadászatot indított a jogtalanul dolgozók és az őket alkalmazók ellen. Elvándorlások kezdődtek. A mi boltunk is megérezte. Az újságok és folyóiratok egy részét a kioszkok nem tudták eladni. Megnőtt a remittendánk és vele együtt az adminisztráció, a jövedelem pedig alaposan csökkent. Elszámolásunk, amit részben én végeztem a különböző országok különböző lapjainak kiadóhivatalaival, kezdett deficites lenni.

Gyurka pedig nem vette észre. És ha észrevette is, mit tehetett volna ellene? Adminisztrációját nem tudta csökkenteni. Üzlethelyisége a rue Champollionban egy kis garázsban volt, amelynek még az ajtaját sem lehetett tisztességesen bezárni, nem lehetett fűteni. Bölöni ugyan vett egy kis büzlő petróleumkályhát, de az csak arra volt jó, hogy melléje húzódva

kiégessem a szoknyámat, a nyirkos hideg helyiséget nem tudta felmelegíteni. Főleg én szenvedtem meg a párizsi telet, mert egy helyben ültem, és a remittendák elszámolása közben ujjaimat kénytelen voltam folyton benedvesíteni. Alaposan meg is fagytak, megdagadtak, felrepedeztek, és folyt belőlük a genny. Azt hittem, sosem lesz többé normális kezem.

Hárman-négyen dolgoztunk a boltban, Bölöni pontosan és jól fizetett, eszébe sem jutott, hogy rajtunk takarékoskodjon. Néha megpróbált valami új munkaerővel úrrá lenni hármunk terrorján, de hamar rájött arra, hogy begyakorolt munkatempónkkal – amit pedig a bolt sajátossága megkövetelt – – egyetlen új ember sem versenyezhet.

Egy ilyen új ember beállításánál kaptam leckét Friedmann Imrétől, Fricsutól. Bölöni néhány hétre elutazott Erdélybe édesanyja látogatására. Ez alatt rávettem a két fiatal kommunista alkalmazottat, hogy hozzuk rendbe a boltot, dolgozzunk fel minden restanciát. Ez meg is történt. Munka közben a nálam nyolc-tíz évvel fiatalabb fiúk diktátorsággal vádoltak, mert azt akartam, hogy az én elgondolásom szerint dolgozzanak. Amikor aztán rájöttek, hogy kétszer annyit végzek, mint ők, szép csöndben átálltak az én szisztémámra. Példás rendben fogadtuk a Szilágyságból hazatérő Bölönit. Ő pedig megkérdezésünk nélkül nyakunkra hozott egy idegent. Mérgebemben foghegyről felelgettem az új alkalmazottnak.

Bölöni és Fricssu délre, mint rendesen, elláták újságokkal a kioszkokat, és visszatértek a rue Champollionba. Ekkor kezdődött az ebédszünet. Egy borzalmas kifőzésbe jártunk ebédelni. Olcsó volta mellett még az is vonzott, hogy közel volt a Szent Mihály útjához és a Luxembourg kerthez. Közös ebédeinket tréfákkal, nevetéssel, egymás ugratásával fűszereztük. A déli szünetben még sétálásra is jutott idő. Ott is folytatódott a móka, a mi drága Fricsunk volt az igazi tréfamester. De most morózus volt, hallgatag. Nem is kérdezte tőlem, rendes szokása szerint: „Mondja, Falu néne (ez volt a

mozgalmi nevem), mért van a nőknek olyan szép kufferjük?” És én nem kiáltok rá: „Fricsu, parázna lélek, tudtommal maga vőlegény!” Máskor elkezdi mesélni a menyasszonyáról, az esküvőre készülő sötétkéek öltönyről, persze magyar szabó csinálja, részletre.

De Fricsu ma morcos, szótlán. Ebéd után Marcit rögtön lerázza magáról, kettesben sétálunk a Luxembourg kert gyönyörű fái alatt. Hirtelen nekem támad:

– Mi jutott eszébe, hogy úgy bánt az új emberrel. Milyen jogon bántja? Tud maga egyáltalán a munkásemberek moráljáról? Miért neki akar fizetni a főnök igaztalanságáért? Nem veszi észre, hogy kicsiben nálunk most éppen az történt, ami a kapitalista termelésben dívik: kijátsszák a munkásrétegeket egymás ellen.

– Jó, jó – morgok –, már megértettem.

Visszaballagunk a boltba, vár a munka.

Az új munkaerő kérdése hamarosan megoldódik. Még szemtelenebb mint Marci vagy Fricsu, ráadásul trehány, lusta, Bölöni elküldi. A bolt helyzete tovább romlik.

Szegény Gyurka! Most már ő is látja a közelgő vészt. Ettől duplán szenved. Egész mivolta könyvek, irodalmi irányzatok feletti szelíd bölcselkedésre predesztinálta, csendes beszélgetésekre képekről, festményekről, s arra, hogy okos könyveket írjon szép régi bútorú, levendulaillatú szobában. Ehelyett mit kellett vállalnia az életben maradásért! Sötét hajnalban kel, sáros utcákon át elballag autójáért. Hét előtt már ott van a bolt előtt, rendszerint ő érkezik először. Felveszi Marcit vagy Fricsut, és már hajt is ki a párizsi zűrzavaron keresztül valamelyik pályaudvarra. Visszatérésük után az újságcsomagokat párban dolgozzuk fel: Fricsu és Marci együtt, Bölöni velem. A huszonévesek kezében repül a munka, nekem a számlázásnál gyakran meg kell állnom, megvárni Bölöni lassú tempóját. Késésben vagyunk. Fricsu ráordít Marcira: – Mit pizmogsz, te teknősbéka, a rikkancsnénék

majd agyonvernek minket! – Mindnyájan tudjuk, hogy a nógatás nem a fürge Marcinak szól. Gyurka nyel egyet, és hallgat. Elvégre a fiú nem rosszakarátú, csak félig gyermek, Bölöni meg túl van a negyvenes éveinek delén. A megoldhatatlan jövő perspektívája előtt ő már nem nevet, mint húsz év előtt tette volna... És otthon Itóka – aki hat vagy nyolc évvel idősebb a férjénél – könnyes szemmel kérdi: „Mi lesz velünk, Gyurkám, ha bedöglük a bolt?”

Egy alkalommal, amikor újabb deficitre figyelmeztetem, felsóhajt:

– Csak egy kis zugot kérek az élettől, valami kis biztonságot. Erre azonban nincs kilátás, húzni kell tovább az ígát. Ilyen hát Bölöni, de tud másmilyen is lenni. Egyszer a nagy acetilén függőlámpából hirtelen lángok törnek ki. Én arcom elé kapom a kezem, Marci áll, mintha sóbálvánnyá vált volna, Fricsu körbeszalad a boltban, valami oltáshoz való rongyot keres; Bölöni pedig felugrik egy székre, onnan az asztalra, és a hirtelen felmarkolt törülközővel elnyomja a lángokat. Aztán megtörli megpörkölt, kormos kezét, és mintha mi sem történt volna, mondja: – Na, folytassuk a munkát.

Egy csúnya napon ránk tör a vég. Nem a csőd, hanem a rendőrség. Egy jó megjelenésű úr állít be hozzánk, éppen délután, amikor teljes létszámban szorgoskodunk. A papírjainkat kéri. Egyikünknek sincs munkavállalási engedélye. Törvénysértés. Bölönit majd ezért megbüntetik, mi pedig kinn vagyunk az utcán. A bolt elszámol a távoli országok kiadóhivatalaival, aztán megszűnik.

Nekem meg bő terem nyílik a magyar mozgalom megismerésére.

A Párisi Munkás

A franciaországi magyar kommunista emigráció lapja, a *Párisi Munkás* 1924-től jelent meg, eleinte havonta kétszer, majd 1927-ben hetenként. Az első években Illés Artúr szerkesztette, akkoriban vette át tőle Gerő Ernő, amikor mi Párizsba érkeztünk. Gerő mellett gépírónösködtem, abban az egyetlen porban fürdő szobában, amely egyszerre volt a magyar pártcsoport és a szakszervezeti mozgalom irodája, adminisztrációs helyisége és a jó ég tudja még mi minden. Így egész közlelről ismertem meg a magyar forradalmi mozgalom életét és ezzel együtt Gerő munkásságát. Rendkívül gyors eszt, határozottságt, nagy politikai érdeklődést, munkabírást . . . és féktelen hiúságt.

Természetesen nem a nyakkendőjére vagy a zakójára volt büszke. Az öltözékét, mint annyi mást, alárendelte a mozgalom érdekének, gondosan, de nem feltűnően öltözött. Saját személyére volt hiú, az eszére. Nem, senki se lépjen eléje! Ebben a szellemben intrikált, féltékenykedett. Bár semmi oka nem volt rá, hiszen elismerték képességeit. Nagy szerencsétlensége volt – és egyidőben az egész magyar mozgalomé is – a felesége. Az egyébként tehetséges és áldozatkész asszony rossz idegzetű, szintén hiú, rendkívül uralkodni vágyó, sértő természetű volt. Egyre-másra támadtak konfliktusai a legkülönbözőbb kérdésekben. Gerő viszont mint a mozgalom teljhatalmú vezetője, mindenkor megvédte. Így aztán sok esetben igazságtalanul ítéltkezt, ami jobban aláásta tekintélyét, mintha hibás politikai vonalat követett volna. Gyenge emberekkel bátyázta körül pozícióját.

A mozgalomról az volt a véleményem, ha a párt hibátlanul működik, az egyes párttagok a legmagasabb kommunista etika alapján állnak, akkor olyan béke honolhat a soraikban, mint egy csodálatosan szép zenemű tökéletes előadása közben a koncertteremben. De nem számoltam azzal, hogy a

pártba különböző motívumoktól vezetett emberek kerültek be. Voltak olyan tiszta, minden áldozatra kész tagjai, mint Hedrich Károly, akit mind családi hagyományai, fivére példája, mind saját etikája rendelt a mozgalom katonájának. De ott volt Szabó Ferenc is, a gazdag paraszt fia, akinek orvossá, ügyvéddé lett bátyjai mellett tehetségtelensége miatt kellett abbahagynia a tanulást. Annyira korlátolt volt, hogy maga dicsekedett el vele, miként ássa alá hazug mesékkel más elvtársak tekintélyét. Emiatt az évek folyamán sokszor összeütköztünk. Gerőt hűségesen kiszolgálta, minden tettét helyeselte, ezzel alapozta meg pozícióját a mozgalomban. Másmilyen volt Tarr Imre, Gerő első számú tisztje. A burzsoázia gyűlölete vezette őt a pártba, bizalmatlan volt mindazokkal az elvtársakkal szemben is, akiknek más véleménye volt egy-egy kérdésről, mint neki. Örökös gyanakvása igaztalanná tette. Gerőnek ez a két tisztje uralta a franciaországi magyar pártmozgalmat még hosszú ideig, akkor is, amikor sok huza-vona után Gerőt már régen visszarendelte a magyar párt központi bizottsága.

De térjünk vissza a *Párisi Munkásra*. A lap technikai előállítása sok gondot okozott. Hibátlan gépírásban kellett átadni a nyomdának a szöveget, mert franciák szedték, tördelték, nyomtatták. Egyetlen gépelési hiba miatt esetleg egész sorokat, bekezdéseket kellett újrasedni. A tördelésnél felmerülő kisebb problémákat, amelyeket egy magyar nyomdász saját hatáskörén belül áthidal, a magyarul nem értő nyomdai munkás nem tud megoldani. Ezért kellett aránylag sok idő a lap előállításához. De megérte, mert ezt az újságot nagyon várták a Franciaország közeli és távoli vidékein élő magyar munkások és parasztok, akik nem beszéltek, még kevésbé olvastak franciául.

Hányszor kopogtam le kis írógépemem, hogy a roubaix-i textilmunkások szombat délután előadást tartanak a „Julge” utcai helyiségükben, míg néhány év múlva magam is mint

„központi” előadó megjelentem Roubaix-ban, és akkor láttam az utcátáblán, hogy „Julge” valójában Jules Guesde. Ilyen torzításoktól hemzsegett a franciaországi magyarok beszéde. Így született például a „smafu” a francia „je m'en fou”-ból.

Hogy mennyire várták a *Párisi Munkást*, ezt akkor tapasztaltam, amikor az a ridegszép szedőasszony, az egyetlen, aki elvállalta, hogy a ritka nehéz, hosszú szavakkal tarkított magyar újságot kiszedi, szabadságra utazott. Abban az időben Pali szerkesztette a lapot. Ő meg bohém könnyelműségében azt hitte, hogy nagyszerűen megoldja a szedőnő nyaralását, ha két hétre leállítja a lap megjelenését. Ezt az újságban előre be is jelentette. Lett ebből ribillió. Azt hittem, Palit megverik a „szerkesztőségbe” benyomuló dühös munkások. – Tessék gondoskodni helyettesről! Biztosan lehet találni! – Csak persze az elvtársak kényelmesek ahhoz, hogy utánajárjanak. – A szemrehányások között már ott bujkált egy kis ellenérzés az értelmiségiekkel szemben. Ki tudja mennyi náluk a munka és mennyi a naplopás?

Pali, aki hat nyelven írt-olvasott, beszélt, aki mindenütt otthon érezte magát, ahová letettük a betyárbútort, nem értette meg a kellő lecke nélkül, hogy mit jelent az a kis magyar, kommunista lap a „szakiknak”. Hogy ez az újság beszélt csak az ő nyelvükön az ő világukról. Ebből tudták meg, hogy mi történik otthon, mit művelnek megint a peyerek, a miakitsok Horthy-Magyarországon, mi van a szakszervezetben. Mert hiába verte ki őket hazájukból az éhség és a csendőrszurony, ők mégis oda tartoznak. És ha Franciaországban fogtak is földet a talpuk alá, a munkások sorsáról csak magyarul beszélgetnek. Magyarul vitatkoznak a proletár hazáról, a még ismeretlen Szovjetunióról. Csak úgy tudnak együttműködni a „szürkéekkel”, ahogyan, nem tudom miért, a francia melósokat elkeresztelték, ha ezek sorsáról is magyarul tájékozódhattak. A *Párisi Munkásból* tudják meg, hogy miben

fondorkodik a magyar követség, mire készülnek a francia munkáltatók és a francia kormány. Ebből értesülnek a készülő sztrájkokról, és ide írhatják meg, ha kijátszotta őket a „tulaj”. Ő az ébren tartó és az *éberen tartó*, amely arra is int: – „vigyázzatok készül a második...” Ebből a lapból tudják meg, hogy mikor lesz magyar nyelvű politikai előadás vagy műsoros esttel összekötött bál.

Ezért a lapért minden áldozatot meghoznak. Ők árulják, terjesztik, és amikor a francia rendőrség üldözni kezdi, vállalják érte a kiutasítást, esetleg börtönt.

Pali hanyatt-homlok rohant el a Montmarte tövében levő Gutenberg-nyomdába, szerezzenek valami helyettest, amíg a szép madame Oberson nyaral. És ha már itt vagyunk a kis nyomdában, erről is ejtenem kell pár szót, mert a francia munkásmozgalom egyik speciális szülötte volt.

Ha a francia munkás sztrájkvezetés, -szervezés stb. okából feketelistára került, igyekezett a régi munkahelyéhez közel valami kis műhelyt, esetleg bisztrót vagy bárt nyitni. Az ilyen kis bárók kávéja rendszerint ihatatlan volt, a boruk már jobb, de mindegyikben volt egy hátsó kis szoba, ahova a zsaruk (a „flikkek”) nem szívesen tették be a lábukat. Ezekben a sötétes kis odokban találkoztak az elvtársak, beszéltek meg a készülő akciókat, itt ülésezett a sejt. Innen nem ment jelentés a rendőrségre mindenféle idegen náció összejöveleiről, s néha ott lehetett hagyni valami olyan csomagot is, amit nem volt tanácsos hazavinni.

Ilyesféleképpen jött létre ez a kis nyomda is a XVIII. kerületben. Két sógoré volt. A földszinten Jolie és fiai látták el a géptermet, az emeleten L'Abbé basáskodott morgolódva egy kéziszedővel és a szép madame Obersonnal, aki a szedőgépet kezelte.

Szóval a nyomda kis családi „résztvénytársaság” volt, de minden kiadványán ott virított a „label”, a pecsét, bizonyítva, hogy a szakszervezettel megkötött szerződés alapján működik,

fizeti munkásait. Jolie és fiai meg L'Abbé, bármilyen morgolódo is volt, minden képviselő-választáson a kerület jelöltjére, a francia kommunista párt elnökére és Marcel Cachin-ra, a *l'Humanité* elnökigazgatójára szavaztak.

Egyszer egy hekus beállított a nyomdába, valami idegen nyelvű újság után kérdezősködött.

– Van házkutatási parancsa!? – kiáltott rá az ifjabb Jolie. – Ha nincs, akkor hordja el magát! – Ez abban az időben így ment Franciaországban.

Szóval ide, a Gutenbergről elnevezett nyomdába rohant Pali segítségért.

– Ugye megmondtam, hogy tanulja ki valaki maguk közül a gépszedést! – mordult fel L'Abbé. – Mi majd alkalmazzuk, ez sem rosszabb mesterség, mint a többi.

A *Párisi Munkás* megjelenését valahogy megoldották. De a magyar gépszedő ügye továbbra is napirenden maradt, míg nagy merészen elvállaltam, hogy kitanulom a mesterséget. Nem mintha túlságosan rátermett lettem volna egy komplikált gép kezelésének megtanulásához, inkább antitalentumnak tartottam magam. A gépszedés tudományának elsajátításához körülbelül egy év és bizonyos összeköttetések kellettek. Engedélyt kellett kérni a szakszervezettől, hogy ezt a kimondottan jól fizetett mesterséget a kötelező négyéves kéziszedői munka nélkül is gyakorolhassam, azután keresni kellett egy olyan nyomdatulajdonost, aki szedőgépet vásárolt, és így joga volt beutalni a gépszedői iskolába egy növendéket. Mindezen feltételeket az egész magyar kommunista emigrációban valószínűleg csak Pali tudta biztosítani.

Ő otthonosan járt-kelt ebben a számomra babiloni városban, régi, háború előtti barátságokat elevenített fel, újakat kötött, szívesen látták a párt és a CGTU irodáiban. Pali talált rá Dimitrire. A régi cári időkből származó, franciává vedlett és a szovjetekkel szimpatizáló, egykori emigráns nyomdatulajdonos szedőgépvásárlás előtt állott. Szívesen vállalta, hogy

bejuttat a szedőiskolába. Azt is megengedte, hogy nyomdájában kitanuljam a kéziszedés és a tördelés minden csínját-bínját, de előre kikötötte, hogy alkalmazni nem fog. Pali vállalta, hogy egy évig, amíg kitanulom a mesterséget, gondoskodik az eltartásomról. Elég talányos kérdés volt, hogy miből. Igaz, 1926-ban, amikor Párizsba érkezett, a szovjet kereskedelmi képviselőt alkalmazta. De lehet valami mulatságosabb dolgot elképzelni, mint Palit kereskedőnek és hivatalnoknak? Tavasszal felvették, ősszel „átrendezés miatt” elbocsátották. Akkor egy időre én lettem a családfenntartó. 1928-ra már én is munka nélkül maradtam. Vállalhattam hát a gépszedés kitanulását . . . Pali majd eltart . . . Hogy miből? Ilyesmin azokban az időkben nem nagyon törtük a fejünket. Ő Párizsból tovább tudósította a svéd pártlapot, az meg hol fizetett, hol nem. A havi száz svéd korona, amely Berlinben az infláció miatt biztosította a megélhetésünket, Párizsban csak száz frankot ért.

Amikor Gerő Ernő értesült anyagi helyzetünkről, felajánlotta szerkesztői állását Palinak, aki amúgy is rendszeresen dolgozott a lapnak. Gerő máshol vállalt valami könyvelői munkát. Mindenhez értett, miért ne értett volna a könyveléshez is. A szerkesztői állás csak félfizetéses volt, ebből kellett megélnünk hármunknak a gyerekekkel, aki valamilyen undok intézetben sínylődött. Vásárnaponként, amikor otthon volt szűk kis hotelszobánkban, hányszor kérte: – Hozz vissza, sohasem fogom mondani, hogy a darásmetélt rossz. – Olyan nehéz volt megmagyarázni szegénykémnek, akinek keze és lába tele lett fagydaganatokkal, hogy nem a darásmetélt miatt, de még egy kicsit várnia kell, amíg újra összeáll a mi vidám hármasunk. Megtanultam ismerni a proli anyák szívét.

Tanidőm nem tartott egy évig. A szedőiskolában hirtelen megürült egy hely, azonnal el kellett foglalnom, és megelégedni egy rövidített kurzussal. Viszont megengedték, hogy néha délután is visszamenjek gyakorolni. Olyankor a déli kétórás

ebédidőben nem mentem haza, ez két metróúttal többet jelentett volna a mi sovány büdzsénkben. Ilyen pazarlást igazán nem engedhettem meg magamnak. A két órát hát elsétálgattam, néha még egy kávéval is megvendégéltem magam. Voltak azonban pénztelen és csúnya esős napok, amikor egy kapu alatt várhattam meg, amíg az iskola délutáni tanfolyamára újra megnyitja kapuit. Így kezdődött gépszedőnői pályám.

Nem nagyon dicsekedhettem vele. Lelkiismeretes voltam, de amint madame Oberson mondotta: nem éreztem a gép lelkét. A legkisebb akadály elhárításához is segítségre volt szükségem. Márpedig nagyon sokat voltam egyedül a nyomdában, ugyanis az én műszakom délután ötkor kezdődött, s egy órával később a nyomda többi alkalmazottjáié befejeződött. Ilyenkor belülről magamra zártam a bejáratí ajtót és egyedül szorgoskodtam. Néha már tízkor elkészültem a munkával, de ha nagyon nehéz kéziratot kaptam, elbajlódtam éjjel tizenegy óráig is. Aztán utazhattam ki a város másik végébe, Saint-Mandéba. Éjfélre csak hazaértem.

Megesett, hogy este kilenckor az én bolond masinám megbokrosodott, és leállt. Keresem a hibát, persze egész máshol, mint ahol kellene. Mit tehetek, lezárom a nyomdát, elballagok a közeli utcába L'Abbéeekhez. Jöjjön a gazda, segítsen rajtam és a gépen, különben nem lesz szombaton újság Pas-de-Calais-ban. L'Abbé jön és morog. Nem rám, hanem a szedőgépekre általában, és különösen a mi öreg masinánkra, mert „olyan szeszélyes, mint egy asszony”. Egy negyedóra múlva már dolgozhatok.

A gép szeszélyessége mintha az újság íróira is átragadt volna, vagy csak egyszerűen kihasználták magyar voltomat. Mernének csak egy mai gépszedőnek olyan kéziratokat csúsztatni a keze alá, mint amilyeneket én kaptam. Hol voltunk még a szabatosan fogalmazott, gondosan legépelt cikkektől! Fényes papíron, ceruzával körmölt, az erős villanyfényben szemrontó sorok. L'Abbé most az én védelmemben patáliázik: odacsap-

ja ezt az egész *canard*-t (magyarul tk. kacsa-t jelent, de én inkább sajt papírnak fordítom), ki mer ilyen munkát kiadni a kezéből?

Hát még ha ismerné a kéziratok tartalmát! Itt vannak például a munkáslevelek. Ezek elírásait, rossz fogalmazását azelőtt gondosan kijavítottuk. Most ömlesztve kapom őket. Vagy ilyen kísérő sorok kíséretében, mint Várkonyi Lacié:

„Drága Falu néne! Ez egy csodálatos levél, minden sorát aranyba kellene foglalni. Egy lengyel bányász írta, lenn a tárna mélyén. Csak nagyon keveset tud magyarul. Nekem nincs idegem hozzá. Kérem szedje ki.”

Nekem persze legyen idegem, amikor a gépszedés közben annyi mindenre kell figyelnem. Aztán itt van egy másik lakonikus parancs: „Ezt rövidítse le!” – Drága férjem *csak* ennyit kér: „Szivőkém, nem érek rá a vezércikk megírására. Kérlek, szedd ki!”

L'Abbé megáll a hátam mögött, figyeli a munkámat: – Tulajdonképpen mit csinál? – kérdezi. – Hisz nincs is maga előtt kézirat!

– Pszt, pszt – intek neki –, a vezércikket szedem.

Előfordul, hogy kilenc órakor lezárom a nyomdát, és nagy dérrrel-durrall a Saint-Michel úton termek, egy kis pincebárban. Zajos a magyar egyetemisták szavától. Átfúrom magam a sokaságon egy zöld szemű, fekete hajú szép leányig:

– Bözsikém, ha istent ismersz, holnap délfelé bemész a nyomdába, mintha levonatokat jönnél javítani. Persze ez nagyon kevés lesz, mert ezek a disznók – és néhány vitatkozó egyetemista felé intek – megint késnek a kézirattal. Nyugtasd meg L'Abbét, hogy nem fogunk azért lemaradni... És vedd fel a zöld ruhádat.

Lelki szemeim előtt már látom a hatvan felé járó L'Abbét, amint akár valami vén kandúr a fehér cicát, körülsettenkedi Bözsit, szépeket mond neki, illegeti magát, és eszébe sem jut a kevés szedés miatt patáliázni. Én meg este ötkor úgy surra-

nok a gépem mögé, mint egy félénk kis eger. Ujjaimat este tizenegy óráig le sem veszem a billentyűkről.

Volt ennek a munkának számomra valami külön haszna: megtanultam könnyen, gyorsan, szabatosan fogalmazni, némi francia beütéssel. Újságírói pályám is innen indult, és itt tört össze sok régi, polgári beidegződésem a munkáslevelek egyszerű bölcsességén.

Hosszú évek során új és új magyar újságok születtek Párizsban, polgáriak, álbaldaliak vagy a horthysta követségtől sugalmazottak. Mindegyik rövid életű volt. Csak a *Párisi Munkás* állta a sarat. Kibírta a gazdasági válságot, a belső viharokat, a követség ellenakcióit, a rendőri üldözést. Kibírta, mert a más a jövővel összekötő tömeg tartotta fenn. A lap előállításában közreműködtek a munkások és a diákok is. Forgó Lajos, Mák (Mérei Ferenc), Sarló Sándor, Tömpe István, Vándor és mások megjelentek kedden és szerdán a szedőterem asztalánál, és nekiültek a levonatok javításának. Közben veszekedtek velem cifra sajtóhibáim miatt. Én sem maradtam adósuk: – Ki volt az a számár, aki összetévesztette Martin Andersen Nexöt Andersennel, a meseíróval? – Persze, hogy átszedtem az egész cikket. – Vagy egy más alkalommal: – Micsoda ötlet volt Iljics mérnökről írni a szovjet villamosítási tervvel kapcsolatban. Azért mert a 100% Lenint Iljics néven emlegeti? A 100% Pesten jelenik meg. Tessék kijavítani a cikket! – A túl elővigyázatos szerző a nyomdában nekiül, és újrakörmöli művét.

Ilyenkor egy kis időre elhallgatnak, de csakhamar fellángol a vita a megjelenő cikkek politikai értékéről. L'Abbé túri egy darabig, aztán kijelenti, hogy odacsapja ezt a canard-t, ki az ördög tud ilyen lármában dolgozni.

Azért csütörtök délutánra mégis elkészül a lap. Jolie már nyomja. Újabb had nyomul a gépterembe, csupa fiatal. Hajtogatják a lapot, külön a csoportosan elküldendőket és külön az előfizetőkét. Estig minden újságot postáznak. Majd ami-

kor a magyar követség örökös panaszai folytán a hatóság megvonja a *Párisi Munkástól* a nyomdai szállítás jogát, és már a vasúti csomagban való szállítás is bizonytalanná válik, az újság akkor is megtalálja a maga útját egész Franciaországban, eljut mindenhova, ahol magyar települések vannak, északra, délre és a távoli Elzászba. Ott van minden szombat délután az elosztóhelyeken. És mindenütt pontosan megjelennek a sajtófelelősök, napsütésben, esőben, hóban, sárban viszik közeli és távoli településekre... Vajon élnek-e még azok a régi lapterjesztők? S vajon megdicsérték-e őket valaha is azért a sok önkéntes munkáért, kitartásukért? Mondta-e nekik valaki: „Segítettétek építeni az új világot!”

A *Párisi Munkást* a francia hatóságok betiltották, így hát kijátszva a rendelkezéseket, mindig más és más néven, de pontosan szombaton ott volt az elosztóhelyen és vasárnap olvasói asztalán.

Amikor mindez az önként hozott áldozat sem elég a lap fenntartásához, előadással összekötött bált hirdet a szakmaközi bizottság, a dalárda vagy a sportegylet. Ezerkétszáz-ezerötszáz résztvevőt toboroznak Párizsban és egyes vidéki helyeken.

Ilyen alkalmakra a lányok és asszonyok új ruhákat varrnak. Sok köztük a szabónő. A háziszerviz színdarabokon dolgoznak, verseket válogatnak, mások színfalat festenek, szerepet tanulnak, a rendező néhány ősz hajszálhoz jut, és jól főző, gömbölyű asszonykák pörköltet és töltött káposztát készítenek. A szakmaközi bizottság kijelöli az ünnepi szóno-
kot. Már megvan a díszes terem, a költségek kalkulációja, helyükön vannak az önkéntes pénztárosok, pincérek, ruhatárosok. Több-kevesebb sikerrel lefut az előadás, elhangzik az ünnepi köszöntő, ízlik a pörkölt és a töltött káposzta, és hajnalig áll a bál.

Másnap az arra kijelölt elvtársak összegezik a bál anyagi

eredményeit, és harmadnap Jolie-nak kifizetik a hátralékos nyomdaszámlát.

A Párisi Munkás él tovább.

1964-ben még egyszer kinn jártam Párizsban. Fölkerestem a régi nyomdát is. A XVIII. kerületnek az a része teljesen megújódott, de az öreg Gutenberg maradt a régi, csak még porosabb, mint amilyen harminc évvel ezelőtt volt, amikor utoljára ott jártam. A helyén állt még az öreg linotype szedőgép is, amely előtt valamikor annyit verejtékeztem. Jolie, L'Abbé és a szép madame Oberson már nem élt. Maurice, az egykori szedő lett a tulajdonos. Mennyi bajból húzott ki valamikor! A nyomda kis irodájának a falán még látszott a falragasz, amely tanúsítja, hogy a német megszállás alatt ott nyomták az ellenállás első újságját, a *France d'abord*-t. Maurice ezért hosszú évek német koncentrációs táborával fizetett. Hogy élte túl ez a negyvennyolc kilós emberke? Milyen titkos fizikai és szellemi erők élnek ebben a megingathatatlan francia proletariátusban, parasztságban... Hány kis nyomda és hány szürke kis nyomdász állt csatasorba a fasiszmus ellen!

Utólag bocsánatot kell kérnem Tyran-tól is, a CGTU nyomdája egyik munkásától. Nagyon lenéztem azért, mert a harmincas évek folyamán otthagytá munkahelyét és saját műhelyt alapított. De amikor a megszállás éveiben az ő közreműködésével a brosrák ezrei lepték el az országot, és Gabriel Péri szavaival magyarázták meg Hitlerék diadalainak talmi voltát, adtak érvet és erőt az ellenálláshoz – ezekre gondolva, kicsit szégyelltem magam.

Eszembe jutott a két Lantos fivér is. Szolidaritást vállaltak a francia dolgozókkal, kis nyomdájukban röpcédulákat állítottak elő, ezért életükkel fizettek.

És még hányan voltak hasonlók!

Összeöleleztünk Maurice-szal.

Mi, a „fregolik”

Fregoli, a jőnevű artista gyors átváltozó képességével bővölte el nézőközönségét. Az egyik percben kigyóember, majd a következőben mint öreg énekesnő lépett elő a színpad mögöl. Volt rendőr meg bohóc, és nem tudom még micsoda. Gyermekek korom csodái közé tartozott.

A franciaországi mozgalomban jó néhányan ilyenfajta fregoliságra kényszerültünk. Húszan-harmincan lehettünk, de számunk folyton változott, sokan eltűntek, elvándoroltak, legtöbbször a rendőrség áttette őket a francia határon, hogy aztán az osztályharc valamelyik más pontján lépjenek ismét színpadra.

A franciaországi magyar emigráció szervezete hasonlított a nagy Francia Kommunista Pártéhoz. Volt helyi, párizsi és országos vezetősége, aktívan működő pártszervezete, nagy szakszervezeti hálózatát összefogó szakmaközi bizottsága, sajtója, sajtóterjesztő apparátusa, Vörös Segély és Munkásség szervezete, proletkultja, sportklubja, nőmozgalma, szovjet-magyar barátság társasága, dalárdája, és mindezekon kívül speciális tömegszervezetei, a budapesti 1930 szeptemberi tüntetésről elnevezett Szeptember 1-i Bizottságok.

Ennyiféle szervezetet működtetni csak úgy lehetett, hogy mi kommunisták egyidejűleg többféle funkciót láttunk el, ezért neveztük magunkat fregoliknak.

A helyzet megértéséhez ismertetnem kell a Francia Kommunista Párt felépítését, állásfoglalását a húszas években.

A Komintern határozata szerint minden kommunista annak az országnak a pártjához tartozott, amelynek területén lakott. A Franciaországban élő és dolgozó magyarok tehát csak a Francia Kommunista Párt tagjai lehettek. Alakíthattak nemzeti csoportokat, de jogaikat csak a francia pártban gyakorolhatták, sejtjükön keresztül.

A külföldieket tömegesen foglalkoztató francia munkapia-

con mintegy tízféle nyelvet beszélő munkások dolgoztak. Ennek megfelelően a francia pártnak is tíz nemzeti csoportja volt. Tagjaik sok esetben alig vagy egyáltalán nem tudtak franciául. A nemzeti csoportok ügyeivel a párt egy külön szerve, a bevándorolt munkások irodája foglalkozott, a vezetőket a francia párt nevezte ki. Ezért, ha egyik vagy másik nemzeti csoportban a kinevezett vezető és a tagok között valami konfliktus támadt, mindig fölmerült a követelés: bízzák a csoport tagjaira a vezető megválasztását. Ezt a követelést azonban a pártvezetőség a demokratikus centralizmusra hivatkozva elutasította.

A francia pártot, amelynek ezer más fontosabb problémája volt (1926–1927-ben a francia–marokkói háború, a nagy Renault-gyári sztrájk, vezetőinek – köztük Cachin-nek elítélése stb.), eléggé bosszanthatták a sokszor gyerekes panaszok, egyenetlenségek, amelyek miatt a külföldi csoportok állandóan hozzá fordultak. A párt és a CGTU keményen kiállt a bevándorolt munkások egyenlő jogaiért, szembeszállt a jobboldali újságok és körök idegengyűlöletével, és leleplezte azt a politikát, amely a „biztonsági szelep” szerepét szánta az idegen munkásoknak. De nem volt sem kedve, sem ideje tizedrangú konfliktusok kibogozásához. A legtöbb esetben úgy járt el, hogy kizárta soraiból a renitenseket, a belső vitáktól hangos gyűlések és akciók szervezőit és azok közvetlen környezetét.

Sokáig nem is tudtunk róla, hogy a magyar csoport érkezésünk előtt esett át egy ilyen kizárási perióduson, csak azt tapasztaltuk, hogy a számunkra közömbös vagy szimpatikus munkások görbén néznek reánk. Később azután megértettem rosszkedvük okát: mozgalmi munkájuk haszonélvezőit látták bennünk.

Gerőnek föltétlen tekintélye volt a francia párt vezetősége előtt. Elismerték rátermettségét, tehetségét, hibái pedig csak lefelé hatottak. Ha a magyar tagok panaszai el is jutottak a

francia párt vezetőségéig, azok kicsinyes pletykáknak látszóttak Gerő koncepciója mellett.

Másképp látta a helyzetet az illegális magyar párt vezetősége. Ők jobban felmérhették a károkat, amelyeket az ilyen belső harcok az illegális munkának okozhattak. A magyar pártnak nem volt olyan nagy mozgástere, mint a franciának, amelyet a rendőrség aránylag kevésbé háborgatott. A magyar párt vezetősége tehát visszarendelte Gerőt. Hosszas húzavona után el is hagyta Franciaországot, két kapitányára, Szabó Ferencre és Tarr Imrére hagyva volt királyságát és a francia párt vezetőségének bizalmát. A két kapitány viszont kis kaliberű ember volt, nem rendelkezett Gerő fényes adottságaival, alkalmatlanok voltak az egész országra kiterjedő mozgalom vezetésére. Alkalmatlanságukat a maguk módján védték, Tarr erőszakkal, Szabó intrikákkal.

A Gerővel folytatott belháborúban nekem különös szerep jutott. Miután hosszú hónapokon át közelről figyeltem működését, az iránta érzett tiszteletet egyre inkább az intrikái és igaztalansága miatti düh váltotta fel. Négyszemközt, majd később tanúk előtt többször megmondtam neki, hagyjon fel machinációival, és fékezze felesége lehetetlen viselkedését. Mindez falra hányt borsó volt. Erre merész akcióra szántam el magam. Egy taggyűlésen, ahol lehattünk vagy százhuszan, konkrétumokra hivatkoztam, amelyeket több tanúval igazoltam.

Ilyen butaságot! Azt hittem, hogy Gerő majd mint valami Dosztojevszkij-hős, mellét veri, és jó útra tér. Szó sincs róla. A tagság azonban két részre szakadt: Gerő mellett és ellene; a válság tovább mélyült, és én életre szóló ellenséget szereztem magamnak. Gerő amikor csak tehetett, gáncsot vetett nemcsak nekem, de Palinak is. Felszólalásom következményeit sokáig sínylettem – egészen 1956-ig...

Gerő távozása után, valami interregnumféle következett. Orosz Miklós, az akkori ideiglenes vezetőnk nagyon zárkó-

zott ember volt. Nehezen bírt azzal a zajongó tömeggel, amely a vasárnap délutáni taggyűléseken kiabálta el búját-baját és szidta a vezetőséget. Megnyugodtak a kedélyek, amikor a magyar párt kiküldte Virág álnéven Karikás Frigyest. Vele együtt jött egy Váradi nevű elvtárs, akit azonban a francia rendőrség röviddel megérkezése után lecsukott, és ezzel véget vetett működésének. Karikás távozása után Sarló Sándor, majd őt követően Tarr Imre lett a magyar csoport vezetője. Ekkor nagyon is szándékom ellenére, aktivitásom véget ért a magyar mozgalomban.

Számos és váltakozó funkcióba különbözőképpen csöppen-tem bele. Például úgy lettem a szerkesztő bizottság tagja, hogy mint gépírónőt Gerő egyszer megbízott egy cikk megírásával. Aztán rendszeresen kisebb feladatokat ruházott rám. Távozása után, az Orosz-féle interregnumban, aktív ember hiányában, már természetes volt, hogy részt veszek a lap szerkesztésében, majd külön nőrovatot kaptunk, amelynek én lettem a vezetője. Nem volt valami nagy megbízatás, de engem mégis boldoggá tett.

Hetenként egyszer összejöttünk vagy húszan, akik vállaltuk a nőmozgalom szervezését. Megbeszéltük a franciaországi és nemzetközi politikai helyzetet, az ebből adódó felvilágosító munkát, egyikünk-másikunk már kiselőadások tartására is vállalkozott. Szombat esténként a magyar szervezett munkásoknak előadást rendeztek valamelyik francia szakszervezeti házban. Az előadásokat Gerő Ernő, Pali, Illés Artúr, Lovas László, Sarló Sándor, majd később Philipp Ernő, Tarr Imre és mások tartották. Mi, nők is bátorságot merítettünk, felszólaltunk, értékeltük az előadást. Felvilágosító munkánk diadalát láttuk abban, hogy egyre több elvtársnő vett részt a szombati politikai estéken. Most már nagyobb helyet követtünk a nőmozgalom rovata számára az újságban. Ezt megtagadták tőlünk, de néhány év múlva, megjelentettük önálló, havonta megjelenő folyóiratunkat, a *Március* 8.-át.

Magyar nőmozgalom Franciaországban

A Kelet-Európát különösen sújtó gazdasági válság új tömegeket lökött a még mindig jobb helyzetben levő Franciaországba. Gyűléseinken, mulatságainkon egyre több új arc tűnt fel. Szép számmal jöttek nők is. Sokan közülük szívesen vállaltak komoly pártmunkát.

Kiről beszéljek elsősorban? Talán a rózsás arcú Kahána Mariról? Vagy a szép és elegáns Philipp Margitról és arról az egykori lelkes kislányról, akit ma Dobrova Bellának ismerünk. Egy napon aztán eljött közénk Weisz Paula meg Gizi, Fricsu felesége és egy vidám elvtársnő – Karikás egyből elnevezte Fekete Julcsának. Sokáig azt hittük ez a valódi neve, utóbb megtudtuk, hogy Kara Annának hívják. Dr. Bernát Margit, Pór Bertalan felesége sokat lendített munkáinkon orvosi előadásaival. Az előadássorozatot eredetileg dr. Gortvai László indította meg, majd amikor ő családjával áttelepült a Szovjetunióba, lépett helyébe dr. Bernát Margit. A nőszervező bizottságot kezdetben Reich Janka vezette, bölcsen, megfontoltan. A francia rendőrség viszont gondoskodott arról, hogy ez a bölcs vezetés megszűnjön.

Ezek után bízták rám a nőmozgalom szervezését. Karikás sokat segített ebben a munkámban, de gyakran vitatkoztunk. Karikást én a világ legmonogámabb emberének tartottam. De hát nála mindig közbejött valami. Hol Fricit vezényelték más országba, más munkára, hol az éppen meglelt új élettársat irányították másfelé. Szóval Frici gyakran maradt magános, de csak rövid ideig. Karikás vonzó férfi volt, így aztán évek-évtizedek folyamán több elvtársnő érezhette magát a „nagy kiválasztottnak”. Megesett, hogy valamelyik világvárosban két-három „nagy kiválasztott” is összetalálkozott.

Frici egyik legújabb szerelmét nagy titokban tartotta, így hát mindenki tudott róla. Ez nem is lett volna baj. A baj ott kezdődött, hogy Frici az illető elvtársnő egyik rokonában,

egy fiatal orvosnövendékben indokolatlanul megbízott, és párttitkárnak akarta kinevezni. Az egyébként kedves, jóakarátú fiút egyetemi vizsgáin kívül szerelmi kalandjai túlságosan lefoglalták. Ezért vitatkoztam Karikással, aki nem éppen pártszerűen próbálta legyőzni aggályaimat. Rám villogtatta asszonybolondító zöld szemét, és rákezdte:

– Magda, maga sokkal szebb, ha nem haragszik. Ne csúfítsa el magát, akarjon megint szép lenni.

Hazudnék, ha azt mondanám, hogy a bókok közömbösen hagytak. Ezúttal viszont Frici szavai még csak növelték haragomat. Követeltem, hogy térjünk vissza a problémára. Frici végül is dühbe jött.

– Tudom mit csinálok! – mondotta. – Hagyjon engem békén, maga gonosz banya!

– Úgy, banya?! – kiáltottam előbb dühösen, aztán nevetve faképnél hagytam.

A nőszövetségben mindenről beszámoltam. Társaim teljesen egyetértettek velem, hogy Frici jelöltje nem való párttitkárnak. S ha ezért engem Frici „lebanyázott”, akkor ők is azok. Ettől kezdve magunkat tréfásan banyáknak neveztük, és a növezetőséget banyaszövetségre kereszteltük.

A szövetség egyik tagja, Fekete Julcsa – vagy ahogy a gyermek Zig elnevezte: Juli, Julicska – 1928 táján tűnt fel közöttünk. Amikor megérkezett, mindjárt láttuk, hogy ő a mi emberünk. A férje valamelyik csehországi börtönben raboskodott, kisfiát az anyósánál hagyta, ő maga Horthy börtönéből szabadult. A magyarországi illegális pártvezetésnek határozata alapján hagyta el az országot. Tél elején gyalog vágott neki a határnak. Mezitláb kelt át a Lajta kiáradt vadvizein. Ennek következményeit évekig sínylette, főleg időváltozásokkor lábai és lábszárai megdagadtak . . .

Fekete Julcsát az északi textilvidékre, Roubaix-ba küldtük. Az ottani növezető, Plentlerné meg Keceli mama már úgylis régen kértek állandó segítséget.

Juli hat hét múlva levélben hívott, vegyek részt Roubaix-ban egy magyar textilmunkás nőkonferencián. Fontos, mert a kormány a szociális biztosítási törvények bevezetésére készül. Az éhkoppon dolgozó textilmunkásokkal akarja felerészből megfizettetni a biztosításukat. A CGTU ebbe nem egyezik bele, lehet, hogy nagy harcok, sztrájkok lesznek.*

Roubaix-ban huszonnyolc szövöde és fonoda ötvenkét küldötte tartott konferenciát. Ezen részt vettek a bányavidék asszonyainak képviselői is. Felszólalóik sztrájk esetén kilátásba helyezték a bányászasszonyok szolidaritását. A nagydarab, szép arcú Mag Jánosné beszédére most is emlékszem. Olyan menyecske volt, akire Frici azt szokta mondani: „Betyár egy asszony!” Magné elmondta, milyen ellenpropagandát folytat a magyar követség a bányavidéken, s elmesélte a következő esetet: „Bejön hozzám a Fehérné, és azt mondja, hallja Magné: hogyan lehet maga kommunista, amikor mindenki tudja, hogy a Szovjetben minden gyermeket hathónapos korában elveszik az anyjától . . . Na, Fehérné, mondom én neki, hogy lehet maga olyan megkeveredett. Azt maga is tudja, hogy egy hathónapos gyereknek az anyja teje kell. Ki fogja azt a rengeteg gyereket szoptatni? Talán Sztálin? . . .”

A roubaix-i nőkonferencia mutatta meg, hogy Juli milyen jó agitátor, szervező és milyen jó előadó!

A nőszövetség második tagja Dobrova Bella, Belluka volt, némi csehországi börtönnel a múltjában, és drága, bizakodó naivitással a jelenében. Mivel nem volt munkavállalási joga, mint háztartási alkalmazott helyezkedett el. Érzékletesen jel-

* 1928-ban nem volt társadalombiztosítás Franciaországban. A munkáltatókat csak a munka közben történt sérülések gyógyíttatásának költségei terhelték. Kötelezettségüket biztosítótársaságokon keresztül oldották meg. Ez a rendszer sok visszaélésre adott alkalmat. Mikor a biztosítótársaságok kezdtek ráfizetni a tömeges visszaélésekre, a munkáltatók a dolgozókra akarták áthárítani a munkásbiztosítás terheit.

lemezte egymásra következő munkahelyeit. A magyar fehérnemű-mosoda főnökasszonya arról panaszkodott, hogy nem ilyen Párizsról álmodott, hanem olyanról, ahol dül a szex és más effélék. Meztelen táncosok és nagy szerelmek. Népes háza tagjai ebéd közben azon versenyeztek, ki tud több palacsintát enni. Olykor a széplelkű mosodásné győzött. Könyvekről, képekről, politikáról, a világ dolgáról soha szó sem esett... Tőlük egy nagy íróhoz és annak énekesnő feleségéhez került. Mindketten külön utakon jártak, Bellának vigyáznia kellett, nehogy rá is szemet vessen a nagy író. Ezért pártolt el tőle, majd több, mulatságosan jellemzett, kisember háztartása után egy valódi „úri” helyen mint konyhalány állapodott meg. A cselédeknek külön főztek. Dolgozni annál többet kellett. A család nagyon vallásos volt, az egész házat belengte a szentelt barkák illata. Végtelenül lenézték a „sans culotte köztársaságot”, amelynek a zsírján híztak.

Bella stílusérzékről tanúskodó elbeszélését hallgatva könyvírásra biztattam barátnőmet; különösen a királypárti család nyári kastélyában való tartózkodásától vártam sokat. Őt azonban egyáltalán nem vonzotta a kastély. – Ott még a kútról kell hoznunk a vizet, a kastélyt nem modernizálták. Gyertyák, petróleumlámpák. Köszönöm!

Hiába buzdítottam kitartásra Bellát, a könyvírásnál jobban érdekelte a „banyaszövetség” munkája.

Vasárnap délutánonként összeültünk négyen saint-mandée-i szobámban, és megvitattuk a közvetlen és távolabbi tennivalókat. A hetekig tartó textilvidéki sztrájk lezajlott. Juliát, a nagy szervezőt és agitátort előbb összeverték a magyar követség felbéreltjei, majd a francia rendőrség a belga határra toloncolta. Onnan tért vissza gyalog a bányavidékre. Most megint itt van köztünk. Nem szabad magára hagynunk Roubaix-t és a textilvidéket. Bella gondjai arrafelé fordulnak... De ha én olyan fontosnak tartom a tervezett könyvet, ő szívesen beajánl maga helyett konyhalánynak.

Mintha egy kis mosoly bujkálna Bella szája szögletében. Bizonyára mulatságos elképzelnie Magdát mint konyhalányt. Magdát, akinek mert a hét három napján éjjel dolgozik, a férje minden reggel az ágyába hozza a reggelit. Vasárnaponként a fia a lépcsőházban darálja meg a friss kávé, nehogy megzavarja anyja pihenőjét.

Kicsit elgondolkoztam Bella ajánlatán, aztán arról beszéltem, hogy még a huszadik kerületi csúnya utcákat is belengi a virágzó olajfák illata... Szóval, nem mentem el konyhalánynak, de Bella, a szolgálatban megtakarított pénzen bejárta a textil- és a bányavidéket. Szervezett, előadásokat tartott, aztán a Párizs melletti Billancourt két szervezőjének, Deák Katinak meg Tóbiásnének nyújtott segítséget.

A „banyaszövetség” negyedik tagja, Philipp Margit jömdű polgári családból származik. Az értelmes, mélyen érző fiatal leány nem találta helyét Temesváron. Férjével, Ernővel mint fiatal házasok jöttek Párizsba. Kezdetben sokat hányódtak. Margit varrodába járt, de olyan ügyetlen volt, hogy az egész ruhaszalon rajta mulatott. Elvesztette minden önbizalmát, hiába végezte sikeresen tanulmányait. Szerencsére Ernő feltalálta magát. Amikor megismertük őket, már csinos kis műtermük volt, ahol többedmagukkal selyemmintákat rajzoltak, festettek. Bizonyára ötletesen, tehetségesen, mert a lyoni selyemgyárak jól megfizették munkájukat. Szerényen, de gondtalanul éltek.

Karikás a nőmozgalom aktivitását látva komolyan kezdett foglalkozni velünk. Rendszeresen szemináriumokat tartott, ahol megvitattuk mozgalmunk ügyes-bajos dolgait. – Megfigyelte, Magda – kérdezte egy alkalommal –, hogy Tóbiás Ica, aki gyermekkorától dolgozik, mennyivel könnyebben megérti a kizsákmányolás rejtett formáit, mint ez az okos, művelt Philipp Margit.

A szombat délutánok és a vasárnapok a nőmozgalomé voltak. Ilyenkor kijártunk Párizs peremvárosaiba, ahol sok ma-

gyar élt, vagy egyikünk-másikunk leutazott Nord-ba vagy Pas-de-Calais-ba előadásokat tartani. Hétfő reggelre mindnyájan a munkahelyünkön voltunk. Valamiből meg is kellett élnünk.

A hét többi estéjét is a mozgalomnak szenteltük. Egyesek a Vörös Segélyben, mások a szakszervezetben dolgoztak, Julika a Szeptember 1-i Bizottságokat szervezte és vezette.

Sokáig a propagandamunka volt legfőbb elfoglaltságom. Előadásvázlatokat készítettem vidéki előadóink számára. A párizsi, Párizs környéki és a vidéki színjátszó csoportoknak jeleneteket, színdarabokat fordítottam vagy másoltam német és francia baloldali sajtóból, az emigráns, az otthoni vagy az amerikai magyar folyóiratokból. Ezt a munkát természetesen nem egyedül végeztem. Szabad napjaimon éjfélig vertem az írógépet, hogy minden „rendelést” ki tudjak elégíteni. Mindezeket a munkákat szíves-örömezt végeztem, de legodaadóban nőlapunkat a *Március* 8.-át pátyolgattam.

Havonta megjelenő kis folyóiratunkat kezdetben írógéppel, stencilre írva sokszorosítottuk, de ahogy megtanultam a gép-szedést, megnőttek a „banyaszövetség” igényei is. Jolie-val és L'Abbéval megalkudtunk: bérbe adták nekünk a szedő-gépet, bizonyos összegért tördelték és kinyomták kis folyóiratunkat. Az előállítás többi része az én gondom volt. Anyagi alapját Weisz Paula biztosította. Vigyázott, hogy egyetlen garas se sikkadjon el.

A *Március* 8. megjelenése után aztán összeült a szerkesztő bizottság – voltunk vagy húszan –, megbírált a kinyomtatott számot, és megvitatta a következő szám tartalmát. A szerkesztés az én feladatomból volt, bár egyes számokat Bella szerkesztett önállóan.

A Párttörténeti Intézet könyvtárában, archívumában még megtalálhatók a *Március* 8. egyes számai. A Horthy-idők rendőrségének irattárából kerültek elő. Nem merem újraolvasni őket, hátha szégyellnem kellene magamat színvonaluk

miatt. A kis *Március* 8. után még két nagyobb nőlapot kellett szerkesztenem, de a szívemhez egyik sem nőtt úgy oda, mint a mi kis lapocskánk. Nemcsak a „banyaszövetség” tagjai írták, de Wieswader-Vadász Julcsa, Gaál Minke és sokan mások.

A *Március* 8. kiadásában Pali is segítségünkre volt. Magyar mozgalmi munkáján kívül sokat forgolódott a francia elvtársak között is. Dolgozott Vernochet mellett a Pedagógus Internacionálé fejlesztésén, a Nemzetközi Munkássegélyben, és egy ideig a *Regard* című képes folyóiratot szerkesztette. Az akkor még kezdetleges nyomdatechnikával előállított *Regard* kliséit a *Március* 8. kiadásához is fel tudtuk használni. Így aztán illusztrációkat is közölhattünk, amit máskülönben nem engedhattünk volna meg magunknak.

A hetvenes évek valamelyikén egy fiatal, tehetséges újságíró interjút készített velem. Amikor elolvastam, megkértem, hogy a cikk hangvétele miatt ne közöljék. Úgy álltam ott, mint valami mater dolorosa. Holott nemcsak küzdelem és lemondás, hanem nagy, jóízű kacagások emlékeit is megőriztük. Boldogított az a tudat, hogy a jövőért dolgozunk . . .

A proletkult

Tudom, hogy a mai szemlélet a proletkultot valami elhibázott mozgalomnak tartja. Ezzel nem értek egyet. Az emigrációban a húszas-harmincas években a proletkult új irányzatot jelentett a hazug romantikával telített polgári művészettel szemben. Egy jól sikerült színdarab, vígjáték bemutatásával, szavalókórus, esetleg dalárda fellépésével új híveket szereztünk a mozgalomnak. A „Marica grófnő” és a „Luxemburg grófja” műkedvelő előadásai helyett a dolgozók saját sorsát érintő, politikai tartalmú műsorokat állítottunk ösz-

sze. Sok naivitás is megnyilvánult ezeken a műkedvelő előadásokon, de közel vittük a hazától távol élő emberekhez az otthoni problémákat.

Hiszem és vallom: a mi nevelő munkánknak is része volt abban, hogy az 1943–1944-es években a magyarországi bányászok helytállását Franciaországot megjáró vájárok és csilések szervezték és vezették.

Jómagam véletlenül sodródtam a proletkult aktívái sorába. Egy este kiutaztam Billancourt-ba. Mint központi előadónak valami aktuális politikai témát kellett volna ismertetnem. Szokás szerint nem jegyeztem meg a pontos címet, csak arra emlékeztem, hogy a Jean Jaurès utcában van az előadóterem. Nemegyszer jártam arra, reméltem, majd csak megtalálom. De hiába mentem kétszer is végig a hosszú Jean Jaurès utcán, egyik házba sem mertem betérni. Közben telt-múlt az idő, máris késtem. Mi lesz ebből? Egyik későn jövő elvtárs talált rám, és vitt be abba a házba, amely előtt már két ízben is megálltam. Telve büntudattal léptem az előadóterembe, ahol nagy tapssal és „megjött Jákó néni” kiáltással fogadtak. Nem értettem a dolgot, de hamarosan minden tisztázódott. A billancourt-i csoport vezetősége ugyanis elhatározta, hogy bölcs előadásom helyett megbeszéljük tervezett műsoros estjük programját. Már minden rendben lett volna: a szavalat, az ünnepi beszéd, a szavalókórus, csak a színdarabnak nem találtak még nőszerelőt. Ugyanis, ez alkalommal nem valami ragyogó ifjú forradalmárnőt kellett alakítani – erre bőven akadt volna vállalkozó –, hanem egy proletár nagymamát. Boldogan, hogy a késésért nem kaptam szemrehányást, rögtön vállaltam Jákó néni szerepét.

A darab szerint proletárkonyhában babot válogatok, közben az Internacionálét dúdolom. A helyszín: Magyarország, Horthy véres terrorja idején. Hazaérkezik húsz év körüli unokám, fölöttébb fölhevült állapotban. De megnyugtatom: a titkos és tilos revolvert elrejtettem a keblemben. Unokám

boldogan távozik. Újra kopognak. Most Károly érkezik, a jó barát. Alig kezdünk a nagy politikai kérdések boncolásába, a konyha ablakán kitekintve látom, hogy két detektív közeledik a körfolyosón. Károlyt, akinek már nincs ideje elmenekülni, a szekrénybe bújtatom, mindenféle régi rongy alá, a revolvert pedig bedobom a bablevesbe. Károlyt a detektívek nem találják, de a revolvert igen. Faggatni kezdenek, amikor ismét a konyhaablakon keresztül, meglátom hazatérő unokámat. „Menekülj!” – kiáltom, mire a kegyetlen detektív – civilben Rosenbaum elvtárs, esztergályos a Renault műveknél – kirántja zsebéből revolverét és agyonlő. Majd dolguk végeztével távoznak. A szekrényből előbújó Károly fogadalmat tesz, hogy a párt meg fogja bosszulni halálomat.

A próbákon minden nagyszerűen ment. Az előadás is kitűnően indult. A zsűfolasig megtelt teremben feszült csend . . . A detektívjelenetnél azonban egy kis baj történt. Rosenbaum elvtárs (aki a próbákon nem győzte nekem magyarázni, hogyan dugjam a keblembbe és mint vegyem elő a revolvert, hogy már valami Siva istennőnek képzelhettem magam) nem találta zsebét, illetve a saját revolverét. Amikor végre megtalálta, a revolver úgy belegabalyodott kabátja bélésébe, hogy alig bírta előrántani. Mialatt ő fegyverével küszködött, én szerencsétlen, körbeszaladtam egyszerű proletárkonyhámban, és ijedten kodácsoltam: „Menekülj!” – Ezt annyiszor kényszerültem megismételni, hogy ennyi figyelmeztetéstől már egész Budapest elmenekülhetett volna Horthy elől. Persze a baj sohasem jár egyedül. Amikor a végre előkerült fegyvertől halálosan eltalálva lerogyok, nekiesem a szekrénynek, amelybe Károlyt bújtattam. A négy deszkából összetákoltszekrény inogni kezd. A detektívek még a helyszínen tartózkodnak, mi lesz Károllyal? Így hát holtomban kinyújtom a kezem, és támogatom az ingadozó alkotmányt.

Az előadás után számos gratulációt kaptam, Frici szerint azonban fiatal voltam nagymamának, és Pali megjegyezte,

hogy egy kispárnát kellett volna a hátamra kötni a ruhám alá, akkor kissé korosabbnak látszottam volna. Szóval megbíráltak! De mit várhat az ember a feletteseitől.

Ettől kezdve gyakran hívtak proletkult csoportokba. Mindannyiszor valami csúnya banyát kellett alakítanom. Így aztán én lettem az egyházellenes propaganda bibliai vénasszonya; Gábor Andor egyfelvonásosában, Vadász elvtárs karján, „gazdagné”; és nekem volt négyemeletes bérházam a pesti Rákóczi úton, de mégis megcsalt a férjem a legjobb barátnőmmel. Már-már királynő is lettem, valódi koronával a fejemen. De közben Sarló Sándor vette át a párizsi proletkult vezetését, s amikor meghallotta, hogy hétfőn és szerdán nem tudok próbára jönni, mert az újságot is ki kell szednie valakinek, „maga akkor nem játszhat nálam” szavakkal máris átadta szerepemet a szőke kis Halpertnének, aki térdig érő hajával sokkal megfelelőbb volt a királynő szerepére.

Sarló Sándorral valóban hozzáértő vezető került a színjátszók élére. Hazai, francia és nemzetközi problémákkal akarta a nézőket megismertetni, olyan tálalásban, hogy azok megértsék és magukévá tegyék. Nem félt semmilyen műfaj ápolásától. Az ő keze alatt terebélyesedett ki a szavalókórus. Stilizált szavak, stilizált mozdulatok, és mégis milyen meggyőzőek. Francia színjátszó csoportok kérték tanácsát.

A rendezők eddig olykor teljesen tehetségtelen asszonyok szereplési vágyát elégítették ki egy-egy vers elmondatásával. Ezek eldarálták a számukra érthetetlen Majakovszkij-, Ady- vagy József Attila-költeményeket, kaptak néhány kötelező tapsot, és boldogan leültek a megkönnyebbült nézők közé. Sarló nem tűrte az ilyen megalkuvásokat. Tehetséges, kelles orgánumú férfiakat és nőket választott ki a szavalásra, akikkel átvett, elemzett minden egyes sort, megtanítva az előadókat és a hallgatókat a vers szépségére. A „daráló nénik” lassanként kimaradtak a műsorokból.

Sok baja volt Sarlónak a műkedvelő színdarabírókkal. S

ő mindent gondosan átolvasott. Rejtély, honnan vett hozzá időt, hiszen napközben mint szobafestő dolgozott. Ha valamelyik írásműben csak egy szemernyi eredetiséget fedezett fel, „majd egy kicsit helyrepofozom” – mondta a szerzőnek. A darab előadható módon került a nézők elé. A legtöbb szerző „megbocsátotta” a javításokat, volt olyan, aki észre sem vette, és mint nagy művész pompázott maga és környezete előtt. A francia párt a magyar mozgalom élére állította Sarlót, aki így felhagyott a sok időt rabló proletkulttal. Utódai kegyetlenül kidobták a hasznavehetetlen zseniket. Most már visszasírták Sarlót. Mi is egy kicsit meggyászoltuk. Színjátésközi között kolostori fegyelmet tartott, nem tűrte a rosszízű „színiiskolai hangot”. „Csinálják máshol” – mondta.

Nord és Pas-de-Calais

Franciaország olyan mint egy kincsesláda. Telve szemet kábító gyönyörűséggel. Ahova csak a fejed fordítod, nemcsak Párizs csodái és Rouen égbenyúló csipketornyai, de óceánjának csöndje és vihara; a Loire parti kastélyokba kövült történelem, Medici Katalin várainak titkos méregszobái, a Mont Blanc csúcsai és Charente gazdag rétjei; virágos cseresznyefák az országutak mentén és szép Meluzina valótlán valósága. Keskeny kis közök bújnak Bretagne régi házai között, és Talmont pogány időkből örökölt templomáról nem tudni mi volt inkább, tenger felé kinyúló védővár vagy isten háza? Kék és rózsaszín mályvák állják el a hozzávezető utat. A Dordogne bújócskás folyásától, Avignon híres hídjától le egész a tengert övező nagykanyarig, minden száz és ezer csoda.

Volt azonban Franciaországnak két mostoha sorsra jutott megyéje is, Nord és Pas-de-Calais. Két világháború szántotta őket végig, dúlta fel városaikat, falvaikat. 1928-ban, amikor először arra jártam, az utak mentén mindenütt katonateme-

tők húzódtak, francia és német katonák tízezreinek egyforma keresztjeivel. A két temető között még mindig felszaggatott földet, szöges drótok hatalmas gubancait, fegyvermaradványokat láttam. Asszonyok és gyermekek réz és fém után kutatva kis gereblyével faggatták a földet. Olykor felrobbant egy-egy alattomosan megbúvó gránát. Egy temetés, és az élet ment tovább . . . Errefelé a föld mélye szolgálta az embert. Az északi bányavidék síkságának szénportól terhes horizontján különös, piramisokra emlékeztető hegyek sorakoztak: ahogy a magyar bányászok mondták, a siferdombok vagy sichtes dombok, hivatalos nevükön meddőhányók. Ma talán már nincsenek ott, tán a meddőt is felhasználják valamire.

Sorsom úgy alakult, hogy Franciaországnak ezt a kegyetlen részét ismertem meg a legjobban. Itt voltak Párizson és környékén kívül a legnagyobb magyar települések, ahol igen sok a párthoz hű, odaadó, forradalmi érzelmű munkás élt. Karikás Frigyes, az én legkedvesebb tanítóm, többször küldött a bányavidékre előadást tartani, egyszer pedig egy kisebb sztrájkban kellett közreműködnöm. A sztrájkoló, Zsil völgyéből származó bányászok tulajdonképpen a román csoporthoz tartoztak, de ők összeadott garasaikkal Párizsba jöttek, és a magyar csoportot keresték fel. Így utaztam el velük Pas-de-Calais-ba, hogy francia tudásommal segítsek a helyi francia elvtársakkal, szakszervezeti funkcionáriusokkal való tárgyalásaikban. Azért hagyták abba a munkát, mert megérkezésük után rövidesen tapasztalták, hogy rosszabb feltételek mellett akarják dolgoztatni őket, mint a régebbi bányászokat. Jól ismerték a bérletörésnek ezt a módját, s mint öntudatos bányászok, nem vállalkoztak ilyen szerepre. Voltak naiv panaszaik is, tudatos megrövidítésüknek hitték a francia módon készített kosztot, követelték a rántást a levesbe és a főzelékbe.

A sztrájkolókat kidobták átmeneti lakásukból, a barakból, és kizárták őket a kantinból. Egy szinte teljesen franciák-

tól lakott telepen jelölték ki munkahelyüket, és mégis, nyelvi elzártságuk dacára a francia bányászok melléjük álltak. Elszállásolták őket egy üres házba, így legalább tető volt a fejük felett. A sztrájk ideje alatt gondoskodtak ellátásukról, de szimpátiasztrájkra nem voltak hajlandók. A hatalmas bánya-vidék gondjaihoz képest nagyon jelentéktelen volt az én harminc bányászsom ügye. Pénzsegélyen kívül nem is értünk el más eredményt.

Esténként holtfáradtan estem be Lensben Moldvaiékhoz. Moldvai kitűnő elvtárs volt, foglalkozása asztalos. Szívesen adtak nekem kosztot és szállást egyetlen szobájukban.

Hét végén már megérkezett Frici, rendes bányavidéki körújtára. Ő is Moldvaiéknál szállt meg, abban az egyetlen szobában. Házigazdáink ágyában aludt Frici és Moldvai, a másikban Moldvainé velem, a lábunknál pedig a nagyobbik fiúcska, olyan négyévesforma. Külön hálóhely csak a picinek jutott, a gyerekkocsiban.

A bányavidéki körutakon többnyire kényelmetlen volt a szállás. De mi volt ez ahhoz képest, hogy elvtársaink közül többen évekre vállalták a számukra idegen munkát lenni a bánya mélyén. Fricsu családotul hurcolkodott le Pas-de-Calais-ba, hogy ott Gizivel együtt mozgalmi munkát végezessen. Ugyanezt tette Hahn Elemér és később Tömpe István. Az utóbbi számára különösen gyötrelmes volt ez a vállalat. Magas, szálfegyenes tartású volt, a szén járatai meg sokszor alig egy méter magasak vagy annál is alacsonyabbak.

A Zsil völgyi bányászok sztrájkja elhúzódott. A csendőrség is felfigyelt rá, és persze engem is szemmel tartottak. Kara József, drága elvtársam, megszervezte, hogy más és más úton találkozzam a sztrájkolókkal, s mindig legyen valaki mellettem. Egy ilyen alkalommal hármasban poroszkáltunk valami lapos dűlőúton: Kara József, egy fiatal, olyan húszéves forma fiú meg én. Hátranézve láttuk, hogy messziről két csendőr jön utánunk, talán bennünket követnek, talán nem.

– Te gyerek – mondja Kara –, te most fordulj vissza, és szép nyugodtan menj szembe a csendőrökkel. Ha föltartóztatnak, mi egérutat nyerünk az elvtársnővel.

Állunk az úton. A gyerek nem mozdul.

– Na mi lesz! – förmed reá Kara.

– Ütni fognak – motyogja a fiú.

Kara szeme zöldesen villan. – Mész azonnal! Ha ütni fognak, majd állod! – És a fiú lassan megindul visszafelé.

Hányszor hallottam ezt a szólást életem folyamán: „Nem az a legény, aki üt, hanem aki állja!” –, de csak akkor világosodott meg előttem igazi jelentése.

Megyünk tovább a szénporos úton. A fiút nem tartják fel a csendőrök. Beszélgetünk. Most nekem jut ki Kara szemének zöld villanásaiból:

– Azt hiszed, nem tudom, hogy ti, párizsi nagyságák, mért szaladtok fel egyre-másra Dechybe Golubékhöz? Mert ott külön ágyat kaptok magatoknak. Aztán nem törődtök a többivel. Tudod te, tudjátok-e ti, hogy micsoda gyémánt, ott Hénin-Liétard-ban az a Hettyeiné? Mért nem foglalkoztok vele, mért nem tanítjátok?

– Jó, jó – válaszolom –, majd megbeszéljük a növeztőségben, de most nem kereshetem fel, hétfőn Párizsban kell lennem, a nyomda nem várhat.

Még többször megfordultam Nord textilvidékén, Roubaix-ban és Pas-de-Calais-ban. Mivel a nyomdai munka csak heti három-négy napra foglalt le, elvállalhattam kisebb küldetéseket.

Egy alkalommal Jeanne Buland elvtársnő kíséretében egy hétig jártam a bányavidéket. Ennek az volt az előzménye, hogy a Francia Kommunista Párt országos nőkonferenciát tartott Párizsban, s minket, magyar asszonyokat is felszólítottak, hogy képviseltessük magunkat. Annál is inkább, mert a bányavidéken csak nekünk voltak aktív csoportjaink. A francia proletárok és proletárnők csodálatosak az akciókban,

hűségesek a párthoz. De az évekig tartó hangyaszorgalmú szervezkedés (kartotékok, kimutatások) nem a kenyerük.

Mi meg kapva-kaptunk a meghíváson. Felszólítottuk a bányász- és textilvidéki csoportokat, válasszanak egy-egy küldöttest, aki majd beszámolót tart a nőkonferencián. Tolmácsról mi gondoskodunk. A küldöttek egy hétre szóló meghívása nem kis feladatot rótt a nőcsoportra. Nekünk kellett koszt-ról, szállásról gondoskodnunk. Hét vagy nyolc küldöttünk meg is érkezett. A fogadás, az elhelyezés, a városnézés stb. jól sikerült. A konferencia elnöksége azonban úgy döntött, hogy elegendő egyetlen magyar felszólaló: Philipp Margit, a magyar nőmozgalom vezetője mondja el a beszámolót.

Most azután hiába volt a díszes társas ebéd, aperitiffel, borral, a mi asszonyaink szomorú szívvel utaztak haza rideg otthonukba. Csak mi voltunk még elkeseredettebbek náluk. A konferencia után szemrehányást tettem a francia elvtársnőknek.

– Politikai hibát követtetek el! Nem elég, hogy ti nem tudatok kiépíteni helyi szervezeteket, még a mieinket is tönkreteszitek. A vitát és magyarázkodást határozat követte, melynek értelmében szervezői körútra indultam Jeanne Buland-nal.

Nagyszerű szónokot ismertem meg benne, és lelkes hallgatót a francia nőkben. Számos bányavidéki települést bejártunk, mindenütt szívesen, figyelemmel hallgatták az előadást, de a szervezkedésre nem mutattak hajlandóságot.

Később nagyon bántott, amikor Buland-t a pártvezetőség minden funkciójától megfosztotta, és kizárta a pártból. Olyan-
nak ismertem, aki szíve mélyén kommunista volt. További sorsáról nem tudok.

Ha nem is kellett Sarlónak a királynő szerepében, mozgalmi vezetői minőségben „központi küldöttnék” elfogadott. Péntek esténként sokszor tartottunk nőgyűlést, a Munkabör-

ze* valamelyik kisebb termében. Egy ilyen alkalommal alig fejeztem be felszólalásomat, elém lépett Sarló, és nagy morgván csak ennyit mondott: – A vonatja holnap reggel fél nyolckor indul.

– Rendben! – válaszoltam. Nyilvánvalóan várta, hogy majd kérdezősködni fogok, de én azért sem szóltam. Most aztán álltunk egymással szemben, és hallgattunk. Végre megtörte a csendet.

– Holnap reggel elutazik Méricourt-ba, magával viszi a bányavidék újságjait. B. elvtárs várja majd magát a pályaudvaron, még fel is segíti az újságokkal teli bőröndöt. A leszállás után az első kocsmá, amit meglát, Kálmáné. A neve ott van a cégéren. A bőröndöt leteszi a kocsmában, a többi már Kálmán dolga.

– Rendben! – mondom ismét, de ő folytatja:

– Méricourt-ban meghalt Böröczki bácsi, szombat délután lesz a temetése. Nagy, vörös temetést rendeznek. Maga lesz a központi küldött. Kálmánék majd megmutatják a halottas házat. A temetés után átmegy Dechybe. Meghál Golubéknál és vasárnap délelőtt előadást tart ugyanott, délután találkozik Waziers-ben Lovas Lacival, ő a nemzetközi szakszervezeti mozgalomról, maga a nőkérdésről tart előadást. A vasárnap esti vonattal hazajöhet.

Szóval meghalt Böröczki bácsi, az öreg vájár. Pedig még nem is olyan régen alaposan elpáholta a feleségét, aki ezt elpanaszolta szép Margitunknak. Csakhamar kiderült, hogy Böröczki jogosan támadt rá az asszonyra, mert az mind a három kosztosukkal megcsalta. A megbízatásnak ezért egyáltalán nem örültem, de nem akartam visszautasítani.

Másnap reggel tehát vonatra ültem, fejem fölött ott volt a nagy utazótáska, nem tudom, hány száz újsággal. A leszállás

* Munkabörze – a szakszervezeti életnek helyet adó francia állami intézmény.

nem ment könnyen, de hát én sem voltam valami gyenge virágszál. Már messziről megláttam a kocsmát, a cégéren azonban idegen név. A másik sarkon újabb kocsmát találok. Az se Kálmáné. Megyek tovább. Méricourt tele van talponállókcal, csehókkal, bormérésekkel, bisztrókkal. Egyiktől a másikkig cipelem a *Párisi Munkást*. Már egészen kifulladásig, kiver a verejték, és még mindig nincs sehol Kálmán kocsmája... Az idő meg múlik, még lekésem a délutáni temetést. Micsoda botrány lesz ebből!

Ekkor az utcán játszó nagy gyermekcsoporthoz érkezem. Vidámak, a speciális pas-de-calais-i nyelven hangoskodnak: az északfrancia tájszólásba lengyel, olasz, marokkói, algíri, spanyol és magyar szavak keverednek. Ezekről a gyerkőcöktől nem kell félnem, hogy lebuktatnak az újságokkal. Megállok mellettük, és magyarul kérdezem: – Ki akar közületek egy frankot? – Három kis borzas rögtön hozzám ugrik: – Én! Én! Én! – Hát akkor vigyetek Kálmán kocsmájába.

Végre megszabadulok a bőrröndtől. S megtudom kóborlásaim titkát. Amikor a vonatról leszálltam, balra fordultam, holott jobbra kellett volna. Így Méricourt helyett Meurchin kocsmáit látogattam végig.

Az egy frank fejében a gyerekek a gyászházig is elkísértek. Mint már említettem, Franciaország északi megyéit az első háború elpusztította. A német jóvátételből a régi vájárviskók helyett valóságos villanegyedeket varázsoltak a régi telepek helyére. Két- háromszobás, nagy konyhás otthonokat, csinos kis előkertekkel. Egy ilyen konyhában lépett elém a bánatos özvegy. Hüppögött, igyekeztem vigasztalni, mire két zokogás közt megjegyezte: – Hát csak nőt tudott küldeni a központ?! – Azért leültetett, majd megkérdezte: akarom-e látni a drága elköltözöttet. Halottkém még úgysem voltam, gondoltam, és némi viszolygással követtem a jó hölgyet. Szerencsére a koporsó le volt zárva, magas bakokon állt, körülrakva cserepes virágokkal.

– Gondolod, szép így – kérdezte az özvegy –, nem kellene inkább az ablak felé tolni a koporsót?

Én úgy találtam, hogy Böröczki bácsi a lehető legelőnyösebben várja temetését. De nem így az özvegy.

– Tedd csak azt a három fikuszt az ablak alá! – vezényelte. – Nem oda, a másik alá. Na és most fogd meg a koporsót, ott fenn, én meg majd lenn. Told! Ez még nem elég. Most már sok! Na, így már jó.

Még egyet-kettőt löktünk a koporsón, aztán elrendeztük a zöld növényeket. A délután folyamán még vagy háromszor találtunk megfelelőbb helyet Böröczki bácsi koporsójának.

Azért nem unatkoztam ezen a délután. A szomszédok és a temetés rendezői egyre-másra bekukkantottak a gyászházba. Mindenki csodálkozott, hogy a központ „csak” nőt küldött egy ilyen fontos alkalomra. Az özvegyből minden látogató hatalmas zokogáshullámot váltott ki, de aztán a varrónő meghozta a gyászruhát, és akkor hárman vagy négyen, mi asszonyok, bevonultunk a másik szobába, asszisztáltunk a gyászruha felpróbálásához, és véleményt kellett nyilvánítani ebben a fontos ügyben, elsősorban nekem, mint a központ küldötének, bár „csak” nő voltam. Ezen a mozgalmas, tanulságos délutánon, amikor többek között egy elvtárrsal is vitába bonyolódtam, mert nem voltam hajlandó hinni a „nők kisebbrendűségében”, megtudtam azt is, hogy a temetés csak vasárnap ebéd után lesz. Majd az özvegy lefektet valahova. (Csak nem Böröczki bácsi koporsója mellé?)

Ennyi elég volt egy napra. Összekaptam a motyómat, és azzal a megjegyzéssel, hogy nem akarok több felfordulást okozni a gyászházban, átutaztam Dechybe, Golubékhoz.

Golub Rudi vállalta, hogy lemondja a vasárnapra tervezett két előadást, nem lesz semmi zűrzavar. Még átvettem néhány üzenetet a központ számára, aztán végre megpróbáltam kialudni szombati hányattatásaimat.

A temetésen minden a legnagyobb rendben ment. A vörös

bársony drapériákkal díszített halottaskocsi háromszor vonult végig Méricourt útjain, míg végül betért a temetőbe, ahol több száz főnyi magyar, francia és más nemzetiségű gyászoló tömeg sereglett össze. Böröczki bácsit ismerték és tisztelték az egész bányavidéken. Voltak, akiket a „pogány” vörös temetés csábított.

A temetőben először a helyi magyar szervezet titkára, aztán a franciáké beszélt, majd a francia megyei titkár mondott búcsúztatót, és mind lerakták koszorúikat is. Mindenki nagyon meg volt elégedve, csupán én éreztem kényelmetlenül magam. Több okból. Először is, mert búcsúbeszédet kellett mondanom, pedig „csak” nő voltam, és ezt nem tudtam leplezni. Aztán a sötétkék kosztümöm miatt, ugyanis fekete ruhám nem volt, holott a többi asszony, francia szokás szerint, mind talpig feketében díszelgett, fejükön nagy, lámpaernyőszerű, gyászfátyolos kalap. S mégis motoz bennem a kis ördög. Megmutatom ennek a társaságnak, hogy mi nők is érünk annyit, mint ők. Szép beszédet kell kívágnom.

Rákezek. De gazda nélkül számítottam. Az özvegy, aki az egész szertartás alatt szótlanul állt mellettem, most letérdepel és ráborul a koporsóra. Első szavaim után felzokog, én hát emeltebb hangon folytatom. Ebben a pillanatban úgy éreztem, hogy egy légy repült a számba, és le is nyeltem. Az özvegy még jobban zokog. Hát én sem hagyhatom magam, én vagyok a központi küldött. Ő sem enged a magáéból, már üvölt. Csodálatos duót alkotunk. Szerencsére már a végszavakat mondom, már számon a szó: „Böröczki elvtárs, Isten veled!” – mikor belémsajdul: vörös temetésen, Isten nevében búcsúzni! Micsoda botrány! A teremtet az utolsó pillanatban lenyelem a légy mellé. „Te megtetted a kötelességed!” – kiáltom, és az özvegy sirámainál kísérvé, lelépek.

Néhányan kikísérnek a vonathoz. Holnap munkanap van.

A horthysta követség

Horthy franciaországi követségének, úgy gondolom, kétféle kellemetlenséget okoztunk. Nem tudom melyik volt számukra rosszabb, a magyar gazdasági emigráció körében kiépített szervezetünk, vagy a követség akcióinak robbantását célzó többé-kevésbé sikeres kísérleteink. Az a tény, hogy sokrétű szervezkedésünk nemcsak elszakította, de tudatosan szembe fordította a magyar emigráció egy részét Horthy magyarországi rendszerével, hogy a hazatérők között egyre több aktív kommunista agitátor tűnt fel, valami szánalmas szociális gondoskodásra készítette a követséget. Mi viszont igyekeztünk leleplezni, kigúnyolni ezeket a machinációkat.

Magyarországon a bajtársi szövetségekbe szervezett fasiszta egyetemisták a pesti körutakon még látványos zsidóveréseket rendeztek, a numerus clausus külföldre űzött sok diákot; a hazai bányavidékeken a tíz órát dolgozó vájárok éheztek, gyermekeik rongyokban jártak; a budapesti textilmunkásnők napi négy-tíz kilométert gyalogolhattak, mert bérükből nem futotta villamosköltségre, de a magyar kormány „atyai szíve” mégis a sokkal jobb körülmények között dolgozó franciaországi magyar munkásokért fájt. Jóléti intézményeket létesített, színjátszó csoportot szervezett, gondoskodott a kíváncsorigott munkások orvosi ellátásáról, különböző felekezetek papjaival, még rabbival is ellátta őket. Jutott lelkipásztor a textil- és a bányavidékre is. Szent István-kör működött Roubaix-ban, magyar tanító a bányavidéken. A követség égisze alatt még takarékpénztárt is szerveztek a jól kereső munkások számára. A követség ügynökei járták a Párizs környéki magyar településeket, zene- és balett-tanítással csábították a magyar munkások gyermekeit. Mindezt „nagy magyar szívvvel”.

Mi mindent elkövettünk, hogy megzavarjuk köreiket, leleplezzük tényleges szándékukat: megszerezni és megtartani a Horthy-féle véres rezsim szolgájának a Franciaországban élő

magyar munkásságot és értelmiséget. Ellenakcióink eredményeként a bevándorolt munkásság egy részét ők befolyásolták, a másikat mi.

A párizsi, Párizs környéki, bánya- és textilvidéki munkásság zöme mindig késznek mutatkozott a követség akcióinak megghiúsítására. Így verték szét Roubaix-ban a Szent István-kört, és gátolták meg a bányavidéken a követség küldötté tanító működését. Hiába bizonygatta, hogy „csak” a fizetését kapja a követségtől, tisztét pedig a francia hatóságok beleegyezésével látja el a francia községi iskolákban, ez a magyarázkodás olaj volt a tűzre. A harcias bányászasszonyok kijelentették, hogy nem engedik fasiszta maszlaggal fertőzni gyermekeiket.

A lensi iskola mégis megpróbált eleget tenni a felülről jött utasításnak, s a délutáni tanítás után visszatartotta a magyar gyermekeket. Lett erre forradalom a lensi bányásztelepeken. Seprűs asszonyok hada állta körül az iskolát, gyermekeiket követelték. Azokat gyorsan el is engedték. De az asszonyok mégsem oszlottak széjjel, meg akarták verni a tanítót. Még órák múlva is ott ácsorogtak az iskola körül, amikor már egy zárt teherautóban, a mészáros szállította húsok között, rég kicsempészték a tanítót az iskolából. El is tűnt hamarosan a bányavidékről. A magyar ábécére azután Fricsu felesége, Olga tanította a bányavidéki gyerekeket.

Párizsban és Párizs környékén többször nyílt összecsapásra került sor a forradalmi munkásság és a horthysta követség között. Némelyikben én is részt vettem. De Karikás többnyire visszatartott a *Párisi Munkás* zavartalan megjelenése érdekében, mert a lebukás veszélye elég nagy volt ezeknél az akcióknál.

Az egyik ilyen akció következtében utasították ki Bandi öcsémet Franciaországból. Bandi 1924-ben került ki Franciaországba mint a központ kapcsolását megtakarító, újfajta automata telefonszerkezetnek és szerelésének alapos ismerője.

A telefongyárban különleges megbecsülésnek örvendett. Jól ki is használta kivételes helyzetét a mozgalom érdekében. A nagy Thomson, majd Ericsson-gyár inkább védte a rendőrségtől, mintsem jelentette volna mozgalmi tevékenységét. Karikás hát nyugodtan rábízta az összekötő szerepét a követség egyik akciójának megghiúsításánál.

A párizsi magyar követségnek diplomatikusan kellett dolgoznia Franciaországban. Valami se hús, se hal politikát kellett folytatnia. Miközben a magyar tömegekben a hírhedt „Nem, nem soha!”, irredenta jelszó hangoztatásával igyekezett ébren tartani a régi „nagy” Magyarország iránti nosztalgiát, színleg elismerte a versailles-i békében Magyarországra oktrojált új határokat.

Ennek a kettősségnek a jegyében hirdetett a követség gyűlést, s ezt a kettősséget akarta leleplezni Karikás a gyűlés megzavarásával és röpcédulák osztásával. Öcsém tartotta a kapcsolatot a közelben várakozó vezérkarral.

A gyűlés első felében elvtársaink közbeszólásaikkal világos állásfoglalást követeltek, majd elénekelték az Internacionálét. A nagykövet erre behívatta a készenlétben álló rendőröket, s követelte, hogy álljanak fel azok, akik énekeltek. A teremben halálos csend lett, senki sem állt fel, hiszen az illetőt esetleg már másnap kiutasíthatták volna Franciaországból.

Öcsém közben nógatta a röpcédulaosztásra kijelölt elvtársakat feladatuk teljesítésére. A követség spiclije pedig egyenként rámutatott a kommunistákra, akiket a francia detektívek kivezettek a teremből, és átadtak a rendőröknek. Válaszul megindult a röpcédulaszórás. A spicli most saját kezűleg akarta elfogni öcsémet. Az előadóterem előcsarnokában dulakodás támadt, persze e harcban a rendőrségé lett az utolsó szó. Vagy két tucat elvtársat bekísértek az őrszobára, majd azok, akiknek nem voltak rendben a papírjaik a belga határon találták magukat. Öcsémet igazolta munkahelye, így még néhány hónapig eltartott, amíg a rendőrség rájött, hogy Ná-

das telefonszerelő és a megfigyelés alatt álló kommunista Vadas egy és ugyanazon személy. Ekkor már nem volt kegyelem számára, ő is Belgiumba került.

A párizsi magyar követség égisze alatt működött a hazai kultúrát és a távolba szakadtak összefogását hirdető Magyar Ház (amely ma is megvan mint a magyar népi demokrácia tulajdona). A Magyar Házat Horthyék nagyszabású rendezvény keretében, március 15-e megünneplésével egybekötve akarták felavatni. Elhatároztuk, hogy mi is ott leszünk – hívatlanul – a megnyitáson. Taggyűlés jelölte ki Szűcs esztergályost – aki mellesleg nagy szoknyavadász hírében állt –, hogy felszólalásával megzavarja a díszgyűlést. Szűcs kezdetben szabadkozott, nem szívesen lépte volna át a belga-francia határt, és viszolygott a bizonytalanságtól. De mivel az egész taggyűlés helyeselte, s két-három férj különösen támogatta Szűcs elvtárs megbízatását, hősünk kötélnek állt.

A Magyar Ház erkélyes nagyterme színültig megtelt előkelő közönséggel. Még Pestről is jöttek valami fő-fő fejések. Ott pompáztak a nagykövet két oldalán. A mieink is kivonultak az utasítás értelmében, ünnepi díszben. De Szűcs elvtárs volt közöttük a legelegánsabb. A követ avató beszéde után az elnöki emelvényhez merészkedik. Frissen borotválva, pomádézott frizurával, vasalt ünneplőben, ragyogó cipőben, mint ahogy az „egyszerű, de tisztességes, becsületes munkásról” a horthysta iskolás könyvekben megírták. Nagy szerényen arra kéri az elnökséget, hogy a párizsi munkások nevében néhány szót is szólhasson március 15-ről. A nagykövet, keserű tapasztalatai alapján, ridegen elutasítja. De az egyik pesti vendég, csupa jóakarattal, naivan kérdi: – De hát miért ne beszélhetne? – Szűcs erre engedélyt kap a fölszólaláshoz. Rögtön rá is kezdi. A nép márciusáról beszél és arról, hogy Horthyék mint hamisítják meg, miként orozzák el a magyar dolgozóktól.

– Hagyja abba! – kiált valaki, majd egyszerre kitör a

lárma: – Folytassa! – Hagyja abba! – Aztán valaki, nem tudni melyik táborból elkezdte a Himnuszt énekelni. Az egész terem feláll és énekel. Utána Szűcs folytatja beszédét. Újra kitör a lárma, majd újra felcsendül a Himnusz. Amikor Szűcs megint beszélni kezd, az előkelő közönség sorra elhagyja a termet. A mieink is kitódulnak. Lebukások nélkül ugrasztottuk szét a Magyar Ház ünnepi megnyitóját.

A Magyar Ház egyik botrányában mint a *Párisi Munkás* tudósítója játszottam szerepet. A Magyar Ház a frankhamisításban részes Nádosy országos főkapitány ünnepélyes fogadására készült. Nem tudom, hogyan képzelték a követségi urak. Hiszen ezzel egyidőben tudódott ki a követség által patronált takarékbetét-társaság vagyonának eltűnése. Ünnepe ide vagy oda, a befizetők ezt nem hagyhatják ennyiben. Elhatároztuk Lőwi Gézával (aki néhány év múlva a spanyol polgárháborúban elesett, özvegyet és kisfiát hagyva hátra) és egy másik elvtárrsal (az ő nevére nem emlékszem), hogy az „ünnepségen” mi is ott leszünk. Nagy tömeg özönlött a fogadás színhelyére. Ellesett szavaikból arra következtettünk, hogy nem éppen ünnepi hangulatban. Tőlünk senki sem kérdezte, hogy mit keresünk a karzat első sorában, ahonnan jól szemügyre vehettük az egész terepet, és a földszint első sorában pompázó három világító kopasz tőkfejet, a magyar követét, vagy nagykövetét (nem tudom mi volt a címe), Nádosy főkapitányét és a harmadikat, talán Mannheim bankárét.

A takarékegylet titkára, egy szegény kis suszter, felkapaszkodott az emelvényre, és elkezdte jól bemagolt mondókáját: – Örömnünepünk van ma . . .

De itt aztán félbe is szakította egy öblös hang:

– Miért? Mert ellopták a pénzünket? – Erre az egész terem rákezdte: Tolvajok! Hol a pénzünk?

Amikor egy percnyi csend lett, a szerencsétlen kis titkár újra rákezdte: – Örömnünepünk van ma!

Még nagyobb vihar tör ki, az egész követségi apparátust

nem éppen hízogató jelzőkkel illetik. Mikor már vagy negyedszer szakítja meg az „örömnep” bejelentését a kifosztottak kórusa, az egyik követségi alkalmazott, ugyanakkor a betéti társaság tisztségviselője, bejelenti, hogy ő jó magyar ember, s mivel eltűnt a pénz, hát ő lemond. (Persze nem a jól fizetett követségi állásáról, hanem a betéti társaságiról, a tőke nélkül maradt betéti társaságban betöltött tisztségéről.) Lemondását még további négy úriemberé követte, akik szintén hangoztatják, hogy ők is jó magyarok. Fennszóval biztatják a kis susztert, mondjon le ő is. De a szerencsétlen, az egyetlen becsületes a társaságban, megmakacsolja magát, és kétségbeesetten magyarázza: – Kérem, én nem mondhatok le, ki vállalja aztán a felelősséget! – és ideglázás állapotban újra rákezd: – Örömnepünk van! . . . – A kitörő lármában a követségi urak egyik-másika javasolja a takarékos ügyének elhalasztását. A közönség erről hallani sem akar. Most már mindenki kiabál. A teljes zűrzavar közepette feláll egy idős munkás. Ráismerek, a mi sorainkból dezertált és állt át a követséghez. – Így nem lehet tárgyalni – mondja –, válasszanak elnököt, aki levezeti az ülést.

A „díszülés” teljes zűrzavarban oszlik szét.

Másnap reggel nyolckor már ott ülök a nyomdában, írom a riportomat a frankhamisító Nádosy stílszerű fogadásáról. Micsoda „örömnepünk van”, és nekünk nem kell semmilyen tisztségről lemondanunk. Persze a követségen bizonyára kétségbe vonják, hogy „jó magyar emberek vagyunk” . . .

Egy akció

Nem volt mindennap örömnep a mi házunk táján sem. Voltak nehéz feladataink, amelyeket annál nehezebben tudtunk megoldani, mert régi és kipróbált vezetőinket és pártmunkásainkat nélkülöznünk kellett. Karikást visszarendelték Moszk-

vába, Fedorról, Lovas Mártonról, Fricsuról csak a pesti lapokban olvastuk, hogy kommunista szervező munkájukért bebörtönözték őket Budapesten. Sarló Sándort, aki Karikás után vezette a mozgalmat, elfogták a bányavidéken, bebörtönözték, elítélték, majd szabadulása után a belga határra viték. Ő ugyan szakállasan, megváltoztatott képpel visszatért, de csak annyi időre, míg a mozgalom további sorsáról intézkedett, aztán ő is útnak indult Moszkva felé. A csonkán maradt négytagú országos vezetőséggel – Tarr, Szabó, Hedrich, Nagy József – megvitatta, hogy engem kooptáljanak ötödiknek. Búcsúzás előtt ezt közölte velem, kérte, hogy okvetlenül fogadjam el. Ebben az időben a párizsi vezetőség titkára voltam, helyesnek találtam, ha szorosabb kapcsolatot teremtünk a párizsi és az országos munka között, így természetesen elvállaltam az újabb feladatot.

Ma, nyolcvanadik évem beteges és örökké fáradt semmittevésében nehezen tudom megérteni, hogy sokféle funkcióm mellett, kenyérkereset közben, háztartásom ellátása, főzés, mosás, mosogatás után mikor értem rá még pulóvereket is kötni, tanulni, a proletkult számára színdarabokat fordítani, és egy ijesztően gyenge regényt összekanyarítani. Ezt „On embauche dans le Pas-de-Calais” címen a *l'Humanité* is közölte. Ennél az úgynevezett regénynél két dolgot ma sem értek. Az egyik, hogy Pali, akinek mégiscsak volt valami irodalmi érzéke, miért tűrte, hogy így kiengedjem a kezeim közül, sőt miért vállalta franciára fordítását; a másik, hogy a *l'Humanité* miért közölte? Pali talán azért volt annyira elnéző, mert házasságunknak ebben a boldog korszakában mindent kitűnőnek talált, amit csináltam. A *l'Humanité* szerkesztősege pedig valószínűleg a regény témáját tartotta fontosnak. Regényem ugyanis az észak-francia bányavidéken élő bevándorolt munkások helyzetéről szólt.

Részvételem az országos vezetőségben nem volt zökkenőmentes. Az országos vezetőség a magyar és a francia kom-

munista párt presztízsére és hatalmára támaszkodva akart uralkodni a tagság felett. Én mint párizsi titkár közelebb álltam az egyes tagokhoz, munkamódszerem is más volt. A mozgalomban a becsületes, agilis elvtársak mellett voltak fontoskodók, értetlenek. De befurakodtak sorainkba a követség titkos ügynökei vagy a magyar rendőrség beépített emberei is. Karikás elbírt velük, vitázott az ingadozókkal, türelmesen magyarázott az értetleneknek és erélyesen elbánt a tudatos bajkeverőkkel. Ha minden békítő diplomáciája csődöt mondott, akkor keményen odavágott, kizárta őket a pártból. „Vesszen a férgese!” – mondta minden harag nélkül, nagy nyugalommal. Fricit nem lehetett, úgy mint engem, hazugságokkal, kisebb-nagyobb aljasságokkal dühbe hozni, ő megdölgöttan cselekedett. Végignézte egy kis szakadár, de minden politikai arculat nélkül kialakult mozgalom keletkezését az egyik párizsi külvárosban, Suresnes-ben. „Várjunk, amíg felfalják egymást” – csitított, ha én aggodalmaskodtam.

Ez a csoport tovább élt és áskálódott Karikás, sőt Sarlós távozása után is, és magához édesgetett újonnan Párizsba telepedett elvtársakat. A vezetőjüket, aki továbbra is eljárta taggyűléseinkre, hosszas, félrevezető felszólalásaival gátolva minden munkát, egyik alkalommal, a vezetőség számára teljesen váratlanul, a taggyűlés egyhangúlag kizárta. Ezután a suresnes-i csoport, a szovjet–magyar-barátság mozgalom keretében olyan hamis híreket terjesztett a Szovjetunióról, hogy az tejjel-mézzel folyó Kánaán, ahol mindenki keveset dolgozik, és elképzelhetetlenül magas az életrívó, hogy a Szovjetunió megnyitotta kapuit a bevándorlók előtt, új, boldog hazát ad a szocializmus híveinek. A Francia Kommunista Párt vezetősége engem nevezett ki a suresnes-i szovjet–magyar-barátság társaság vezetőjének. Új posztomon igyekeztem eloszlatni ezeket a regéket, amelyeknek a harmincas években semmiféle alapja nem volt, és megértetni a szocializmus buzgó híveivel,

hogy mindenkinek a saját országában kell harcolnia a szocializmus megvalósításáért.

A párizsi magyar csoportban egyre erősödött az elégedetlenség az országos pártvezetőség merevsége, diktatúrája és tehetetlensége miatt. Szemére vetették Tarnak és Szabónak, hogy nem szerveznek semmiféle akciót, régi, bevált szövegeket ismételnék, és nem alkalmazzák a Komintern kezdeményezte egységpolitikát. Szabó továbbra is a „szociálfasiszták” ellen ágált, és rendkívül büszke volt, ha egyik-másik gyűlés hallgatósága zajosan megtapsolta kirohanásait az „áruló szociáldemokrácia” ellen. A párizsi munkacsoportban egy huszonévesekből, leginkább egyetemi, főiskolai hallgatókból álló értelmiségi gárda az országos vezetőséget nem a legszelídebben bírálta. Jól tudtak franciául, olvasták a Francia Kommunista Párt és a Komintern kiadványait, s a vezetőség minden botlását pellengérre állították. Az országos vezetőség tagjai tölem, mint párizsi titkártól várták, hogy véget vetek a forrongásnak. A tbc-s Nagy Jóska, a legeszesebb az egész központi vezetőségben, segített Tarnak, írta beszédeit, javíttatta cikkeit, fogalmazta a francia pártvezetőséghez intézendő jelentéseit, élesztette benne a gyűlölködés tüzét. Hedrich, ez az ízig-vérig tiszta ember, nagyobb bűnnek látta a „párizsiak” pártütését, mint mentségeiket: kritikájuk igazságát. Azt javasolta, hogy rendezzünk nyilvános pártvitát. Lepelizzük le azokat, akiknek csak a szája jár, de az égvilágon semmit sem dolgoznak, de a többséget, a lelkes áldozatkész „ellenzéket” győzzük meg politikai, eszmei vitában. Ezt a tervet az országos vezetőség elvetette, engem a „párizsiakkal” való paktálással vádoltak; én meg őket, hogy nem mernek szembeszállni a nehézségekkel.

Így álltak a dolgok, amikor a magyar pártvezetőség levele hirtelen megszakította a béka-egér háborút.

Nagy lebukások voltak – olvastuk a levélben –, pontosan még nem tudjuk, kik vannak a rendőrség kezei között, de

úgy hírlík, hogy a magyar kormány a biatorbágyi vonatrob-bantás ürügyén statáriumot rendelt el. Legyünk készen hatal-mas, a magyar és a francia köröket megmozgató tiltakozó és amnesztiát követelő kampány szervezésére.

A levelet szombaton délután kaptuk meg, vasárnap dél-előtt már teljes számban együtt ült a körülbelül százhusz főnyi kommunista munkacsoport. A mozgósító apparátus minden-kit elért, akit kellett. A jó szívvvel végzett pártmunka, amiért soha senki köszönetet nem mondott, néha ilyen jelentéktelen-nek látszó értesítésből állt. Ezúttal az üzenet egész Párizsban és főleg a Párizst körülvevő „vörös övben” itt is, ott is meg-változtatta a vasárnapi programot. Melyik kommunista párt-tag nem mondott volna le minden más foglalatosságról, a szórakozásról, ha egyszer az országos vezetőség fontos és tit-kos gyűlést hirdet.

Haladéktalanul kidolgoztam a tiltakozó gyűlések tervét. Egyetlen tömegszervezetünk, helyi csoportunk sem maradhat ki az akcióból. Táblázatot készítettem, hogy az egyes gyűlé-sek lehetőleg ne zavarják egymás sikerét. Jelszavakat fogal-maztam. Nagyon büszke voltam tervemre, amelynek körül-belül egy hét alatt kellett megvalósulnia, és a magyar követ-ség előtt megrendezett tüntetésben kicsúcsosodnia.

A tervet Tarr ismertette a felbolydult gyűlés előtt. A dél-előtt folyamán érkezett újabb levélből már tudtuk, hogy négy elvtársat fenyeget kivégzés, Sallai Imrét, Fürst Sándort, Ka-rikás Frigyeszt és Killián Györgyöt.

– Karikást, azaz Virágot – mondta az egyik beavatott.

Sokan csak most tudták meg, hogy a legendás Karikás itt élt köztünk, napi tíz órát kovácsolt a megélhetéséért. S ami-kor kiutazott a Szovjetunióba, és tovább maradt ott mint eredetileg számította, már megindult ellene a pletyka: „nem tud elszámolni a bebörtönzöttek számára gyűjtött pénzzel!” Persze, amint hazaért, senki sem vállalta a vádaskodást, Frici pedig nem volt bosszúálló . . .

Az elvtársak már saját feladatukra gondolva, szedelődzködtek, amikor felugrott Lovas László:

– Szót kérek! A terv hibás!

– Miért lenne hibás? – kérdi Tarr, és már beléfojtaná Lovasba a szót, ha az hagyná magát.

– Mit gondoltok, mi lesz a követség előtti tüntetésből, ha egy hétig készültök rá? Több rendőr meg hekus lesz ott, mint ahány tüntető. Aztán majd tüntethettek a belga határon...

Hirtelen világosság gyúlt a fejekben: ez bizony igaz.

– Vagy most rögtön lefolytatjuk a tüntetést – mondja Lovas –, vagy soha. Holnap már a követség mindent jobban fog tudni, mint mi magunk.

Most már mindenki az ő pártjára áll: – Tüntessünk azonnal!

Az országos vezetőség sértődötten hallgat. A lázadó, kritizáló párizsi csoport azonban már osztja is a feladatokat. Küld öt-hat népszerű elvtársat a Marne folyó partjára, Noisy-le-Grand-ba, ahol ilyen gyönyörű napfényes vasárnapon a magyar kolónia fele üdül. Minden egyes küldött behoz magával tíz markos elvtársat. Ne sokat magyarázzanak, arra most nincs idő. Mind a hat csoportnak különböző utcákból egy időben kell a magyar követség elé érni, és „gyilkosok!” kiáltással köveket zúdítani az ablakokra. A támadáshoz szükséges köveket a Wieswader házaspár rakja le az utcán, több helyen a követség épülete előtt. Két elvtárs azt a feladatot kapta, hogy festéket és ecsetet kerítve a tüntetés alatt az „Assassins!” (Gyilkosok!) szót fessék a követség épületének falára. Engem Mákkal együtt röpcédulák fogalmazásával bíznak meg. Pali egyrészt Károlyi Mihálynak sürgönyöz Svájcba, másrészt hétfőtől kezdve megpróbál tudósításokat közzétenni a közelfő rémtettéről a francia újságokban és folyóiratokban, továbbá francia védőügyvédet küldeni Budapestre, megmozgatni a francia haladó köröket, szervezni a nemzetközi tiltakozást.

A kijelölt időben a különböző mellékutcákból percnyi pontossággal bukkantak elő harci csoportjaink. Előbukkantak, aztán el is tűntek. A horthysta követség épülete, amely abban az időben a Champs-Élysées egyik mellékutcájában volt, lezárt ablakaival pihent a vasárnap délutáni napsütésben. Sehol senki. Sem sétáló, sem a mi harcosaink. Csak egy hasas francia rendőr szundikált az épület előtt . . . Hova lettek a tüntetők? Elegáns bérházak kapualjaiban várakoznak. Rohanok az egyik csoporthoz:

– Miért nem támadtok? Már két perccel elmúlt a támadás ideje!

– Majd ha a többiek – válaszolják. A másik kapu alatt ugyanazt válaszolják. A harmadik kapunál már dühöngve ordítok Philipp Ernőre:

– Mit gyáváskodsz! – ő meg hátat fordít nekem. Engem meg végképp elönt az a jó Magda-féle düh! Már semmire sem gondolok, felmarkolok egy marék kavicsot és „gyilkosok!” kiáltással rohanok a követség épülete felé. Még hármat sem léptem szűk szoknyámban, már ott terem Budai elvtárs, de mellettem zúg el az egész csapat is. Ordítás! A követség ablakai (belülről fazsalugáterek védik őket) csörögve hullanak a járdára. Az öreg rendőr felriad, és istenverte módon fütyül. Majd elkapja az egyik tüntető karját. Nem is olyan öreg, erősen tartja. A sípszóra mindenfelől rendőrök futnak felénk, rövid vállgallérjuk csak úgy röpül utánuk. A mieink meg dögükvégezetten rohannak el. Csak egy kis csoport fordult vissza: – Nem hagyjuk a barátunkat! – kiáltással, kimentik a rendőr markából a foglyot, és már porzik is utánuk a járda.

Szűk szoknyámban magamra maradtam. Már nem a tüntetők, a rendőrök rohannak el mellettem. És ekkor valaki a karomra teszi a kezét. Lebuktam – gondolom, nem a legkellemesebb érzés . . . De nem egy öles francia rendőr, hanem Bella fűzi karját a karomba. Együtt megyünk tovább, a rohánzó zsaruk a repülő gallérjaikkal óvatosan elkerülnek bennün-

ket. Tapasztalom a nők szerepének fontosságát az illegális pártmunkában.

Hazaballagok. Írnom kell a tüntetésről, megfogalmazni a röpcédulát, és mosnom is kell valamit... Csak másnap tudom meg, hogy a tüntetők egy része, felbuzdulva a követség előtt elért sikerén, a Magyar Ház előtt is tüntetett.

A következő héten jóformán alig tartózkodtunk odahaza. Háztartásunk (ha azt annak lehetett nevezni) teljesen Zigre hárult. De ő már edzve volt ilyesmihez, egészen jól elbaldogult. Ha nem talált semmi pénzt otthon, még garasokat sem a télikabátok zsebeiben, összeszedte az üres üvegeket, eladta régi iskolakönyveit, megnézte, van-e otthon rizs vagy tán egy csomag makaróni, ... és meleg vacsorával várt bennünket. Éjfélre csak hazakerültünk, hogy másnap reggel folytassuk a küzdelmet négy, nekünk nagyon drága életért.

A tüntetést követő nap délutánján megérkezett Svájcból Károlyi Mihály. Az egész utat harmadosztályon, fapadon tette meg. Mint mondotta, több pénz nem volt nála, tőlünk kért, hogy tovább utazhasson Londonba. Remélte, hogy el tud intézni egy felszólalást az alsóházban, tiltakozó gyűlést szervez, és táviratot a magyar kormányhoz...

Nekünk a pénz most nem okozott gondot. Amikor szónokaink a gyűléseken kijelentették, hogy francia védőügyvédet akarunk küldeni Budapestre, pillanatok alatt százas és ezres címletű frankok gyűltek össze. Olyanok is segítettek, akik régen elszakadtak a mozgalomtól, vagy sohasem tartoztak hozzá, de emberi kötelességüknek tartották, hogy most kiálljanak a letartóztatottak mellett.

A nemzetközi akcióhoz sok pénz kell. Még nehezebb olyan francia ügyvédet találni, aki vállalja, hogy huszonnégy órán belül Pestre utazik, a statárium nem tűr haladékot. Csak francia országgyűlési képviselőről lehet szó, akinek állandóan érvényes útlevele van. Pali végre megtalálja Jean Longuet-t, Marx unokáját.

Szabó és Tarr szinte állandóan a nyomdában tartózkodnak. Jolie és L'Abbé természetesnek veszik, hogy most a mi ügyünket szolgálják. Az országos vezetőség az ő kis irodájuk telefonján tartja éjjel-nappal a kapcsolatot a magyar mozgalom bécsi központjával.

A hírek nyugtalanítóak. A nemzetközi tiltakozó mozgalom hatására tettek ugyan valami engedményt Horthyék. Karikás és Killián ügyét rendes bírósághoz utalták át.

Nagygyűlésünk, amely Párizsban a szabadkőművesek nagy pincetermében zajlik le, már a gyászé. Sallai és Fürst nincsenek többé. Okos szóval Károlyi Mihály leplezi le azt az úri rendet, amely cifra frázisokkal és akasztófákkal a nagy és óriás földbirtokokat védi a hárommillió koldustól, a gyárakat és bankokat az öntudatos munkásságtól. Utána Pali ad számot a francia munkásság és értelmiség részvétéről. Majd felzeng egy mély alt hang. Julika beszél. Nem siránkozik, nem is bosszúért kiált. A politikus, harcos asszony szól: – Meg fogjuk bosszulni Sallai és Fürst halálát, mint ahogy megbosszuljuk összes mártírunkét, a bitón pusztultakat, a börtönök mélyén agyonverteket, a harcban elesetteket, a kízókamrákban megnyomorítottakat, a gyárak poklában halálos mérget szívó asszonyokat és az éhezésben tüdőbajosra cseperedett gyermekeket... Mindezt meg fogjuk bosszulni az egyetlen lehetséges, az egyetlen célravezető úton: az osztályharc útján. Ezért Sallai és Fürst halála győzzön meg mindenkit: nincs értelme az egyéni bosszúnak vagy a gyáva meghunyászkodásnak – egyetlen út van: a kommunisták útja.

Befolyásunk a franciaországi magyar munkásmozgalomra megnőtt, főként a Szeptember 1-i Bizottságok gyarapodtak. Julika volt ennek a mozgalomnak a főtitkára. Ő, a régi illegális munkás, a börtönviselt tanította a hozzánk forduló nemzedéket a forradalom jövő katonáinak feladataira, a maguk álcázására, az illegális munka ezer fortélyára és világított rá ezer buktatójára.

Az élet megy tovább

Amíg Sallai és Fürst életéért harcoltunk, mindnyájan egyek voltunk, egyet akartunk. De a pör lezajlása és halottainknak titokban történt elföldelése után, megint csak visszatértünk régi mivoltunkhoz és régi ellentéteinkhez. Helyzetem az országos vezetőségen belül egyre jobban elmérgesedett. Szerettem volna ugyanis bizonyos szervezeti változtatásokkal megkönnyíteni kommunista csoportunk működését. Nem tartottam helyesnek, hogy a csoport vezetői nem a magyar párttagságnak, hanem a francia és a magyar pártvezetőségeknek tartoznak felelősséggel.

Az újabb és újabb konfliktusok arra készítettek, hogy taggyűléseken, magánbeszélgetések során bíráljam ezt a visszaságot. Leduc elvtársnak, a Bevándorolt Munkások Irodája vezetőjének és Maurice Lampe elvtársnak, Párizs városi és kerületi párttitkárának kifejtettem, hogy a magyar országos vezetőség kinevezésénél meg kellene kérdezni a párttagság véleményét is. Többé-kevésbé mindig ugyanazt a választ kaptam: beszéljem meg sejtemmel a problémámat. A francia sejt viszont nem érthette meg a mi belső ügyünket. Különben is a körülbelül százhusz főnyi párttagságunk elaprózódott a sejtek tömegében, egy-egy sejtre két-három magyar elvtárs jutott. Közülük is nagyon kevesen tudtak annyira franciául, hogy megmagyarázzák, mi fáj nekünk, és hogyan lehetne javítani helyzetünkön. Az országos vezetőség pedig saját bukáását idézte volna elő, ha megszavaztatják a párttagságot. Most már frakciózással vádolták azokat, akik változtatást akartak. Rám különösen haragudtak, elvégre azért vettek be az országos vezetőségbe, hogy elfojtsam a „lázadást”. Ehelyett, szerintük „lepaktáltam” a frakciósokkal! Ezért a vádak egész özönét zúdították rám. Még derűs, vidám családi életemet is megrágalmazták, és bűnként felhánytorgatták polgári születésemet... Kezdetben csak nevettem vádjaikon,

annyira ártatlannak éreztem magam, és annyiszor álltak mel-
lém ismert és kevésbé ismert elvtársak is. Következetes ellen-
séges hírverésüknek lassanként mégis táborra nőtt. „Valami
mindig ragad” – volt a filozófiájuk. Minden rosszat terjesz-
tettek rólam, még azt is, hogy „talán” a magyar rendőrség
kémje vagyok. Egyes elvtársak kezdtek eltávolodni tőlem.

Vagy egy álló esztendeig folyt ellenem a hajsza. Már nem
nevettem. Száz különféle csapda elkerülése révén megértettem,
hogy ki akarnak záratni a Francia Kommunista Pártból. Csak
valami bizonyítható, konkrét vádat szeretnének összeeszkábál-
ni ellenem. Egy napon azután egyszerűen kizártak a magyar
országos vezetőségből.

Így álltak a dolgok, amikor elhatároztam, hogy most már
nem hagyom magam. Maurice Lampe-hoz fordulok, és vizs-
gálatot kérek magam ellen, szolgáltatassanak nekem igazságot,
vagy ítéljenek el, ha azt érdemlem. Az érveket, bizonyítéko-
kat jól átgondoltam. Úgy éreztem, ha mindezt elmondom
Lampe-nak, ő megért, és megvéd a rám szórt rágalmaktól.

Egész életemre emlékezetes számomra az a nap. Szinte ér-
zem a langyos napsugarat, amely végigkísért a Butte-Chau-
mont parkon. Abban az időben arrafelé laktunk. Szokásom
szerint egy percre megálltam a névtelen szobor előtt, hogy
megkérdezzem: Mikor jön el az az idő, amikor kőbe véshetik
neved Jean-Paul Marat? . . . * Aztán siettem tovább, nyugod-
tan, magabiztosan.

Ott álltam végre Lampe irodájában, és ő rám emelte me-
leg tekintetét.

– Mi bánt, elvtársnő? – kérdezte őszinte együttérzéssel.
Annyi kétkedés, rágalom után az emberséges hangtól el-
érezékenyültem. Már nem a jogaiért küzdő harcos, hanem egy
üldözött állt Lampe előtt . . . Hova lettek jól átgondolt érveim,

* Hosszas harc után a párizsi Butte-Chaumont parkban felállítot-
ták Jean-Paul Marat szobrát, de nevének megjelölése nélkül.

politikai okfejtéseim? Anélkül, hogy számot adtam volna magamnak, hogy mit teszek, kinyújtottam feléje a karom, és sírva, mit sírva, bömbölve, zokogva kiáltottam: Védj meg! Védj meg!

Ma, azt hiszem az ilyen kétségbeesett, tán egy egész óráig tartó rohamnak az idegösszeroppanás nevet adják. Akkor mi nem ismertük ezt a fogalmat. De éreztem, hogy pártszerűtlenül viselkedtem. Ettől még jobban kétségbeestem.

Lampe mindenekelőtt leültetett. Aztán itatott velem egy pohár vizet. Amikor egy kissé magamhoz tértem, vigasztalni próbált. Elmondta, ismeri a magyar mozgalmon belül dúló ellentéteket, és ismeri az én munkámat is. Tudja jól, hogy hónapok óta két malomkő között őrlődöm: a magyar országos vezetőség és a párizsi között. Ne féljek, ő meg fog engem védeni.

A zokogást, még otthon, álmomban is folytattam.

– Ez már megint micsoda „kisbalta” – morgott Pali. – Mit gondolsz ki mer hozzád nyúlni?

– Csak az egész országos vezetőség és a sleppjük – feleltem. – Csak te fogsz aztán csodálkozni: „Ki hitte volna?”

Sajnos megint nekem volt igazam. De a kizárás nem ment olyan simán. Előbb még összehívtak egy taggyűlést tájékoztatóként, azzal az egyetlen napirendi ponttal, hogy mindenki bátran mondja meg, kit szeretne az országos vezetőség sorában látni. Azután a Francia Kommunista Párt a magyar kérdésben vizsgálatot indított. Egyenként hívtak bennünket a bizottság elé. Tőlem jóformán alig kérdeztek valamit, és abból, amit kérdeztek, azt kellett gondolnom, hogy valami tőlem távolálló ügyben hallgatnak ki mint tanút.

Ezután villámcsapásként ért a hír: négy elvtársat kizártak a pártból, másik huszonhetet, köztük Palit meg engem is, áttettek „francia vonalra”. Vagyis nem vehettünk részt a magyar csoport munkájában. Pártmunkára, mozgalmi munkára ugyan bőven nyílt alkalom a francia elvtársak között is, de

én mégis vigasztalhatatlan voltam. Hiába erősítgette Lampe, sőt Leduc is, hogy mi huszonheten semmiféle büntetést nem kaptunk, egyszerű „adminisztrációs intézkedésről” van szó – számomra ez mégis büntetés volt.

A négy kizárt elvtárs közül hárman alaposan elcsodálkozhattak kizáratásukon. Csupa légből kapott, semmivel sem bizonyított vád. Ráadásul egyikük a magyar mozgalom legmegbecsültebb tagjai közé tartozott, akit egyhangúlag vezetőnek jelöltek azon a bizonyos taggyűlésen.

Francia elvtársak között dolgozni nem volt könnyű feladat. Különösen az olyan felületes teremtésnek, amilyen én voltam. Nem volt jó nyelvérzékem, akaratlanul is magyar szóképeket, magyar kifejezéseket fordítottam franciára. Ebből nem alakult ki valódi francia beszéd. A francia elvtársak a hétköznapi beszélgetések során tréfálkozások közben gyakran utaltak a közelmúltban vagy régebben történt politikai, társadalmi eseményekre, amelyeket természetesen minden átlag francia ismert, de mi bevándoroltak teljesen értetlenül hallgattuk azokat. Ha fizikai munkán helyezkedem el, bizonyára kevésbé ütközöm a francia nyelv okozta akadályokba, de én sohasem mértem fel erőmet. Sajnos, elmulasztottam a francia nyelv rendszeres tanulását, hogy ha primitíven is, de legalább nyelvtanilag helyesen fejezzem ki magam. Azt reméltem, hogy természetes úton úgy tanulom meg a hibátlan francia beszédet, mint a gyermek.

Kenyérkereső munkám is bizonytalanná vált. A magyar csoport idegesen keresett helyettem magyar szedőt. Nem baj, ha nem is szakszervezeti tag, amennyiben Jolie és L'Abbé elfogadják helyettem.

A nők a háború és a fasiszmus ellen

Így álltak a dolgok, amikor egy napon Zig azzal jött haza: – Mama, Bernadette Cattaneo üzeni, hogy keresd fel az irodájában.

A meghívással kapcsolatban el kell mondanom, Bernadette Cattaneo a harmincas években a baloldali szakszervezeti mozgalom, a CGTU nőmozgalmának a titkára volt. Mozgalmi életem folyamán gyakran találkoztam vele, referáltam neki a magyar nőmozgalomról, ismerte lapunkat/ a *Március* 8.-át. Tudta, hogy a pas-de-calais-i bányavidéken politizáló, aktív nőcsoportjai csak a magyar mozgalomnak vannak.

Zig sokszor megfordult a CGTU főhadiszállásán a Grange-aux-Belles-ben. Nagy lelkesedéssel gyártott faliújságaihoz, előadásaihoz gyűjtött állandóan anyagot, képeket, dokumentumokat. Ismerte is mindenki a Grange környékén, azokban a boldog időkben, amikor a szakszervezeti funkcionáriusok apró irodái, mint madárfészkek a fán, a Grange különböző zugaiban működtek.

Bernadette-t harmadmagával találtam. Két valóságos hölgygel, akik egyáltalán nem látszottak szakszervezeti aktíváknak. Annál érdekesebb volt az a tanácskozás, amibe belecsöppentem. Nagy, nemzetközileg ismert és kevésbé ismert – angol, szovjet, amerikai, francia, belga stb. – nőszervezetekről tárgyaltak. Még az abban az időben teljesen „sötétnek” ismert Afrikáról is szót ejtettek. Jómagam nem tudtam hozzászólni semmihez, nem is igen értettem, hogy miről tárgyalnak. Csak miután évek hosszú során dolgoztam Bernadette mellett, értettem meg, hogy akkori meghívásomat Bernadette szeszélyes, ad hoc módszerének köszönhettem. Cattaneo meglátta Ziget a Grange udvarán, eszébe jutottam és meghívott. A nála talált két hölgy egyike, Leontine Vanner, azt hiszem baloldali feminista volt, később nemigen találkoztam vele. Azt hallottam, súlyos beteg. A másikban Gabrielle

Duchêne-t tanultam meg szeretni és tisztelni. Jó hatvanas, vékony, kissé hajlott, végtelen fürge mozgású és fürge eszű asszony volt. Fehér hajával keretezett, valamikor bizonyára nagyon szép arcában fiatalosan csillogtak sötét szemei. Évek során tapasztaltam szellemi frissességét, fáradhatatlanságát, mély, tiszta etikáját, amely nem hagyta nyugodni emberek, fajok, népek elnyomása, megalázása láttán. Később tudtam meg, hogy már az első világháború alatt Sévérine asszonnyal együtt, minden fenyegetés ellenére, állhatatos harcot folytatótt a francia reakció támasztotta sovinizmus ellen, majd igyekezett a hadbavonultak feleségei és özvegyei között szolidaritási mozgalmat szervezni. A békekötés után, kemény férfias gondolkodásában nem jutott hely az álpacifista szólásoknak, nem hitt az olyan mesékben, hogy „ez volt az utolsó háború”, minden sejtjével, pórusával érezte a fenyegető jövőt. Ez a nagy, aktív békevág fordította a fiatal Szovjetunió felé. Megérezte és megértette, hogy ez az ezer kínnal gyötrődő, vérben és sárban harcoló ország mutatja a kapitalista válságból kivezető utat. Az első francia nők közé tartozott, akik a húszas évek elején felkeresték a Szovjetuniót, megértette annak világpolitikai jelentőségét, és hazatérve hűségesen ismertette intézményeit és rendszerét – nem törődve a személyét ért támadásokkal és rágalmakkal.

1919 végén járt hazánkban is. Egyszer elmondotta, miként jutott be a fehérterror pincebörtönébe, ahol a Tanácsköztársaság halálraítélt áldozatait őrizték, és milyen okok kényszerítették hallgatásra.

Bernadette-től tudtam meg, hogyan kerültek kapcsolatba Gabrielle Duchêne-nel. Hitler hatalomra jutása a francia polgári baloldalt is megrázta. Ellene elsőnek talán éppen madame Duchêne nyúlt a propaganda eszközéhez. Nagygyűlést hirdetett meg Párizsban, a nemzetközi nőszervezetnek, a Nők a Békéért és a Szabadságért Liga nevében, amelynek elnöke volt.

A nagygyűlés talán teljes fiaskóval végződött volna, ha egy adott pillanatban fel nem áll Bernadette Cattaneo és rá nem mutat a nagygyűlés sikertelenségének okaira:

– A szabadság jelszó Hitler előrenyomulása esetében üresen hat, az első számú ellenség most Hitler, vele kell szembe szállnunk. De kikkel akarnak harcolni Hitler ellen, amikor a francia nők legtudatosabb és legszélesebb rétegét, a dolgozó nőket, az ipari munkásnőket, a parasztasszonyokat és az értelmiségieket kihagyják a fasizmus elleni harcból?

Mi, kommunista nők, olykor ilyen felállásokkal ugrasztotunk szét polgári nőszervezetek, főképp a feministák úgyszólván látogatott összejöveteleit. Megszoktuk, hogy megjelenésünkre a feministák gyűlése felbomlott, a hallgatók, rendszerint a nőmozgalom műkedvelő hölgyei, „Itt vannak a kommunisták!” kiáltásokkal hanyatt-homlok elmenekültek. Ez alkalommal viszont másképp történt. Bernadette nem egy üres időtöltésből politizáló nővel került szembe, hanem olyanval, akinek saját személye sokkal kevesebbet számított, mint az eszme, amelynek szolgálatába szegődött.

Duchêne válasza is ennek megfelelő volt:

– Önöknek teljesen igazuk van, nagyon szívesen állok rendelkezésükre egy közös antifasiszta nőgyűlés, sőt nőmozgalom megszervezéséhez.

Így jutott Gabrielle Duchêne a poros, szürke Grange egyik madárfészekként kapaszkodó kis irodájába, Bernadette hivatalos helyiségébe.

A három asszonyt hallgatva lassanként kibontakozott előttem egy nagy háború- és fasizmusellenes, a nőknek az egész világra kiterjedő megmozdulásának terve. Minden nőszervezet és egyes személyek is csatlakozhatnak a mozgalomhoz, mindenki, minden szervezet, amely harcolni akar az imperialista háború és a fasizmus ellen, egyebekben nem szólunk bele a csatlakozó szervezetek célkitűzéseibe vagy világnézetébe. S amikor néhány hónap szervező munkája után (ha jól em-

lékszem), 1934 nyarán összeült a párizsi Mutualité Palota nagytermében négyszáz asszony és leány, soraikban szigorúan és tárgyilagosan ott ült a kommunista Jelena Sztaszova, a keresztényszocialista nőket képviselő Salmon kisasszony. Ott voltak a szabadságukért küzdő, a spanyol reakciót és királyságot tovább nem tűrő spanyol asszonyok. Képviselőjük, dísztelen sima szürke ruhájára borított tarka parasztkendővel, nem sokat árult el hovavalóságáról. De amikor anyanyelvén beszélni kezdett, a spanyolul értő hallgatóság felneszelt, magával ragadta őket a szónok mélyen zengő hangja, szenvedélye és mondanivalója. Tapsorkán zúgott végig a termen, átcsapott a spanyolul nem értőkre is, és mielőtt a tolmács szóhoz jutott volna, már az egész terem állva köszöntötte a francia közvélemény előtt akkor még ismeretlen Pasionariát, Dolores Ibarrurit.

Tisztségeim közé tartozott, hogy az újságíróknak segítségére legyek riportjaik összeállításában. Így bukkantam rá a cseh, illetve a szlovák csoportra, amelynek egyes küldötteit a burgonyaföldeken, távol a csendőrök okvetetlenkedésétől választották meg. Örömmel üdvözöltem anyanyelvükön a svéd küldötteket, bár nem volt köztük személyes ismerősöm. Az angol szónok szürke és monoton beszéde csak akkor vált hatásossá, amikor azt Gertrude Duby, a svájci küldött kellemes hangján, ragyogó hangsúllyal, franciául tolmácsolta. Cattaneo franciaországi beszámolója kötetlen és közvetlen volt. Mint általában, szabadon adott elő, némileg csapongva.

Dühös megvetéssel könyveltem el, hogy a magyar szociáldemokrácia nem küldött egyetlen árva delegáltat sem. Igaz, hogy a Szocialista Munkásinternacionálé, amelyhez a Magyarországi Szociáldemokrata Párt is tartozott, nem csatlakozott a mi nagy antifasiszta csoportosulásunkhoz, de azért a legtöbb ország asszonyainak képviselői megtalálták az utat hozzánk. Így például az ausztráliai nőküldöttség nyolc hétig utazott, hogy megjelenjen a nők háború- és fasiszmusellenes tün-

tető gyűlésén. (Akkor még hosszú járatú, világrészeket összekötő repülőjáratok nem léteztek.)

Olyan államok is képviseltették magukat, mint Románia, Jugoszlávia, Bulgária és Görögország, amelyek népei a magyarországihoz hasonló elnyomás és terror alatt szenvedtek. Megjelentek hazájuk antifasiszta asszonyai képviselőként Mussolini börtöneit, megjárta asszonyok, és ott ültek közöttünk névtelenül és szóttanul a német delegáció asszonyai is. Hitler országából jöttek és ugyanoda akartak visszatérni, hogy saját hazájukban vegyék fel a harcot a hitleri mákony ellen. – Ott ült a hallgatóság soraiban egy szelíd, fiatal leány is, akit nem volt szabad fényképezni. Észak-Afrikából érkezett nagy titokban, apja segítségével . . . és fátyol nélkül. Ha valamelyik könnyelmű fotós túlbuzgalma folytán hazájában felismernék, halál várna rá, mint az iszlám parancsának megszegőjére.

Ennek a minden színben és szellemben kavargó nagy nőgyűlekezetnek fokozatosan kiformálódó célját Gabrielle Duchêne foglalta össze a záróülés végén. „Harc a készülő második világháború és a fasizmus ellen!” E harc továbbvitelére megalakul a Nők Világbizottsága, amely országok szerint központi és helyi bizottságokat alakít. Ezek éberén figyelik az országos és a nemzetközi politikai helyzet alakulását. Magukévá teszik Romain Rolland intelmét: a nők vigyázzanak, nehogy közönyükkel elősegítsék egy újabb, még hatalmasabb világháború kitörését. Nehogy vétkesek legyenek saját gyermekeik szerencsétlenségében, halálában.

Igy alakultak meg a nők háború- és fasizmusellenes bizottságai mind az öt világrészben. A mozgalmat széles nemzetközi plénum, a Nők Világbizottsága volt hivatva irányítani. Vezetői Gabrielle Duchêne és Jelena Sztaszova lett.

A francia bizottság működésén érződött Bernadette Cattaneo bizonytalansága. Azt hiszem Duchêne és a francia vezetőség ellentéteit főképp Cattaneo szeszélyessége okozta.

Ducène viszont Sztaszozával együtt igyekezett következetesen érvényesíteni a Francia Kommunista Párt politikáját.

Öt évig dolgoztam a mozgalom központjában. Irodáink először a Cité Paradis-ban voltak, de hamarosan „kinőttük” őket, és ekkor hosszas keresés után egy minden tekintetben nekünk való székházat találtunk. A London utca 2. szám alatt teljesen üresen álló ötemeletes épület Párizs egyik szép terére nézett. A székház mindnyájunknak nagyon imponált. Homlokzatára rögtön fel is került a szervezet központi lapjának a neve: *Femmes*, azaz *Asszonyok*. Hamarosan megszálltuk mind az öt emeletet. A földszinten a szelíd Elisabeth trónolt. Ő látta el a telefonközpontot is, és adott felvilágosítást mindenkinek, aki betért hozzánk.

Az első emeleti termet és három kisebb szobát a Párizs kerületi szervezet foglalta el, a könnyeit oly könnyen és bőven ontó Wanda Posner vezetésével. Egy emelettel feljebb, egy sarokkiszögellésben, rácsok mögött ült a ház legszebb asszonya, a fekete szemű, fekete hajú olasz Maria Mauri, illegális néven Marie Labrune. Persze, nem azért tettük rácsok mögé, mert ő volt közöttünk a legszebb, hanem mert ő kezelte a bizottság kasszáját.

A második emelet egyébként Bernadette birodalma volt. A teremszerű nagy szoba, az ő nemzetközi irodája, egyszerűsmind tanácssteremnek is szolgált vezetőségi ülések alkalmából. A hozzá csatlakozó három kisebb szoba egyikében ült Simone, Bernadette okos és nagyon tehetséges titkárnője és a *Femmes* „hátramoszdítója”, mert teljesen megbízhatatlan volt. Sokszor juttatta eszembe a mesebeli tehenet, amely felrúgja a tejjel teli zsétárt. Néha Cattaneo is kifakadt, hogy ki kellene tenni a szűrét, de hát „ő nagyon szereti”. Én viszont rá voltam utalva, mert hiába csinálhattam a lapot saját felelősségemre, a francia nyelvben való bizonytalanságom miatt minden leadott sort el kellett olvasatnom vele. Szobám Bernadette-é mellett volt. Az enyémből nyíló helyiségben dolgozott,

mint a lap adminisztrátora, egy fiatal kislány segédletével, a szintén magyar Hertzka Klári.

A harmadik emeletet Marie Rabaté, a franciaországi mozgalom titkára szállta meg beosztottaival. Nagyszerű szónok volt. Hogy milyen gyújtó hatása lehet egy szónoklatnak, azt Pasionaria után Marie Rabaténál láttam. Ugyanakkor nem tapasztaltam sem nála, sem Cattaneónál mélyebb érdeklődést az irodalom, történelem iránt, és inkább csak a napi politikai kérdések izgatták őket. Szerették a krimiket, azokat csereberélték egymás között, és nagyokat mulattak, ha valaki egy komoly tanulmányt vagy az *Inprekorrt* (Internationale Presse-Korrespondenz – Nemzetközi Sajtótudósítás) olvasta. Mikor csivitelni hallottam őket, eszembe jutott Ilja Ehrenburg jellemző megállapítása a francia proliról. Szava megtelt meleg-séggel, amikor erről a csodálatos emberfajtáról beszélt, nagyszívűségéről, egyszerű és természetes szolidaritásáról, jóakaratáról, egyenességéről; még hozzátette: *tudatlanok, nem ismerik a történelmet, de egy dologgal tisztában vannak: apáik részesei voltak a párizsi kommünnek és a kommün a jövőjük.*

Ilyen volt Marie és Bernadette környezetének egy része is. Például Bernadette nem akarta, hogy a *Femmes*-ban helyet adjak a gyarmati kérdésnek. „Ugyan kit érdekelnek azok a távoli *bledek!*” – mondotta. Ezekben az években a francia gyarmatbirodalom harmincszor nagyobb volt, mint az anyaország. Később rájöttem, hogy Cattaneo elzárkózása nemcsak a gyarmati, de néhány más kérdéstől is, nem csupán egyszerű naivitás volt.

Nem ismerték jól a történelmet, gyerekes illúzióik voltak a jövőről, annál jobban tájékozódtak a napi problémákban. Alighogy kiadtak egy, a dolgozók érdekeit sértő kormányintézkedést, vagy megtagadtak valami nőmozgalmi követelést, már mentek az üzenetek – telefonhívások és udvarias meghívó levelek –, az utcán voltak a plakátok... és két nap

alatt lezajlott a három-négyezer nőt tömörítő nagygyűlés a párizsi nők elitjének részvételével. A követelések elhangzottak, a nők fennen hirdették akaratukat, mindenki csupa lelkesedés volt. S három nap múlva már senki sem foglalkozott ezzel a nevelhető és nevelésre váró nőtömeggel . . .

A negyedik emelet a „külföldieké”, elsősorban Anna Grüné és Gertrude Dubyé volt. Anna az osztrák nőket képviselte, okosan, bölcsen, Gertrude a svájciakat, szónoki adottságaival és szépségével. Mindketten természetesen részt vettek a nemzetközi plénum munkájában.

Az ötödik emeletet a gépíró szoba és a szertárak foglalták le, s itt kávéztunk délutánonként.

Székházunk imponáló voltát kissé lejjebb szállította szemünkben egy különös körülmény. Mindjárt az első napokban feltűnt, hogy a legkülönbözőbb rangú és rendű férfiak egymásra leszólitották a hozzánk igyekvő nőket, ajánlatokat szolgáltak a fülükbe, talán nemzetköziet, de semmiesetre sem a fasizmus elleni harcra hívókat.

Egy tiszteletre méltó ősz doktor bácsi azután felvilágosított székházunk múltjáról. „Ó, a London utca kettes szám! Szép ifjúságom!” Még többet mondott székházunk múltjáról a szelíd Elisabeth-nek az az öreg bácsi, akit barátnőnk a második emeletről húzott vissza a valóság szikkadt talajára. Elisabeth ócska újságokat rendezgetett a földszinten, amikor fölcsapódott a bejárati ajtó; ősz szakállát, domború pocakját megszegyenítő gyorsasággal egy bácsika gurult be rajta, otthonosan fordult a lépcső felé, és már igyekezett is fölfelé. Mikor Lisabet utolérte, nagyon csalódott volt, hogy „az a szép nagy vörös”, akivel olyan jól megértették egymást a békekötés idején, már nincs a házban . . . Más alkalommal telefonon hívtak: – London utca kettő? A madámmal akarok beszélni! – Tagadó válaszukra felháborodottan kérdezte: – Mi az, mióta nincs maguknál madám? Hát ez nem nyilvánosház? – és az ismeretlen már le is csapta a hallgatót.

Mi meg tisztába jöttünk helyzetünkkel. Na azért nem változtattunk profilt, de mintha hangunk kissé kötetlenebb lett volna. Mindenesetre az az elvtársnő, aki délutáni kávékat főzte, a következő szavakkal hívta székházunk mind az öt emeletének dolgozóit az uzsonnaszertartáshoz: „Az összes hölgyek a kávéhoz!”

Házunk nagyon is kétes hírneve hamarosan eloszlott. Túl sokan voltunk középkorú nők, nem nagyon volt érdemes körülöttünk koslatni.

Munkaköröm lassan kialakult a London utca 2. szám alatt. Azt hiszem, Bernadette Cattaneo többet várt tőlem. Nem voltam az a nagy kaliberű asszony, akinek ő vélte, s akit Helène néven a nemzetközi plénumba is felvételre. Hamarosan meg kellett győződnie arról, hogy sem francia tudásom, sem beszédképességem nem elég a nekem szánt szerephez. Viszont tisztázódott az újsággal kapcsolatos feladatköröm.

Még 1934-ben, a nagy nőtalálkozó idején megjelent a nemzetközi nőmozgalom újságjának, a *Femmes dans l'Action Mondiale*-nak két első száma, Étiennette Constant szerkesztésében – aki jó riporternő volt, és nem tudom, miért vált meg az újságtól. Amikor Bernadette rám bízta a lapot, már csak egyszerűen *Femmes* néven, Constant már nem vett részt szerkesztésében.

A lapot Cattaneo mint főszerkesztő jegyezte. Szerepe inkább csak az ellenőrzésből és reprezentálásból állt, de értett ahhoz, hogy jónevű munkatársnőket nyerjen meg. Nagyon vigyázott arra, hogy semmi „forradalmi” ne csempésszék a lapba. Jól emlékszem, milyen csetepaté tört ki köztünk egy, az abortusz problémájával foglalkozó riport miatt. Megjegyzem, Franciaországban abban az időben még az abortusz jogának követelése is a „bűn magasztalásának” számított, és büntetés járt érte. Németországi tapasztalataim nyomán szívesen támasztottam volna akár nemzetközi vihart is egy ilyen sajtócikk körül, vállalva a perbefogást, törvényszéki tárgya-

lást. Nézetem szerint egy valóban baloldali nőmozgalomnak nem lett volna szabad hallgatnia arról, hogy kérlelhetetlenül megtagadják a nők alapvető jogát az abortuszhoz. Nem így Bernadette! S pont akkor kellett belépnie a nyomdába, ahova különben hétszámra sem tette be a lábát, amikor ezt a cikket tördeltem.

– Nem fogok dutyiba menni miattad! – kiáltotta dühösen, az egész nyomdaszemélyzet füle hallatára. Csak azért tűrtem szótlanul a kitörését, mert nem akartam törésre vinni a dolgot Bernadette-tel, nem akartam elszakadni a nagy antifasiszta nőmozgalomtól.

1934-ben a nők megmozdulása megelőzte az egész hatalmas antifasiszta mozgalmat, a később kialakuló népfrontot. Különös idők voltak azok, izgalmi állapotban élt egész Franciaország, a baloldal és a jobboldal is. Ahány reakciós irányzat volt Franciaországban – királypárti, különböző egyházi alakulatok, a nagy polgárcsaládok, a „kétszáz család” szövényes, az egész francia társadalmat és nemzetközi kapcsolatait behálózó alakulatai –, mind felemelte fejét Hitler hatalomra jutásának hírére. Új reakciós mozgalmak keletkeztek, és régiek rázták le magukról évtizedek porát. Nyílt és titkos mozgalmak, gyilkos merényletek, majd összeesküvések próbáltak előkészíteni hitleri típusú hatalomátvételt. De ez az igyekezetük meddőnek bizonyult, megtört a francia proletariátus ellenállásán.

A polgári baloldal döbbenten nézte ezt az újfajta politikát. Fel kellett ébrednie a liberalizmusról, a polgári szabadságról szőtt álmából. Amikor pedig 1934 februárjában ellenforradalmi bandák árasztották el Párizs bulvárait és tereit, autóbuszokat döntöttek fel, házakat, középületeket gyújtottak fel, vadonatúj kezeslábasokba öltözött, fehér kezű álmunkások barikádokat építettek, és a valódi dolgozók megtámadásával igyekeztek lehetőséget teremteni egy fasiszta diktatúra számá-

ra, akkor ez a döbönt polgárság is védelem és szövetségesek után nézett.

Léon Blum, a szocialisták vezére, aki néhány hét előtt még hallani sem akart harci szövetségről a kommunistákkal, most ijedten telefonált Maurice Thoreznak, a kommunista párt főtitkárának: mikor kerül sor közös akcióra, mikor valósul meg az egységfront? A Sorbonne-on kialakult kis kommunista és szimpatizáns kör most hirtelen megnőtt, épp így a kommunista és szimpatizáns jogászok, orvosok és műszaki értelmiségek csoportja is. Lelkes értelmiségi csoportok hirdettek közösséget a kétkezi dolgozókkal, a parasztsággal, éltették a Szovjetuniót.

A nőmozgalomnak is hatalmas udvara támadt. Vezető baloldali polgári politikusok asszonyai, lányai tűntek fel rendezvényeinken, neves kommunista vagy szimpatizáns ügyvédnők, orvosnők, tudósok, tanárok vállaltak munkát, előadások tartását, funkciót egyesületünkben, és csatlakoztak azokhoz a delegációkhoz, amelyeket Gabrielle Duchêne, Marie Rabaté vagy Bernadette Cattaneo vezetett a kormány valamelyik tagjához vagy elnökéhez a nők sérelmeinek orvoslását követelve. Leggyakoribb volt a férjes asszonyok teljes függését előíró, Napóleontól származó törvény elleni tiltakozás. (1945-ig a francia nő ha férjhez ment, minden önállóságát elvesztette. Férje engedélye nélkül lakást nem bérelhetett, útlevelet nem válthatott, vagyonával, hozományával a férj mint sajátjával rendelkezett, miközben a feleségnek a férj pénzügyeibe semmiféle beleszólása nem volt. A francia nőnek nem voltak politikai jogai, nem volt választó és nem volt választható.)

A kispolgárság és a proletariátus asszonyai részéről teljes megértést, együttműködést tapasztaltunk. Párizs minden kerületében és számos peremvárosában megalakultak a háború és fasizmus elleni mozgalom csoportjai, anyagot, vezetést, utasítást kértek akcióikhoz. Távoli falvakban is alakultak csoportok, egy véletlenül hozzájuk jutott újsághír nyomán. Ami-

kor, mint minden esztendő májusának utolsó vasárnapján, Párizs népe tisztelgett a kommunárok fala előtt, a százezres tömegben, az antifasiszta nőmozgalom vezetősége mögött a nők tízezrei meneteltek.

Ebben az időben növekedett az érdeklődés lapunk iránt is. A főszerkesztő azonban olykor hátráltatta a lap megjelenését. Igyekeztem kielégíteni kívánságait, de néha én is kijöttem a sodromból.

– Itt hagyok mindent! – panaszkodtam egyszer Anna Grünnek.

– Erről szó sem lehet – mondta Anna – Bernadette nagyon ragaszkodik hozzád. Tudod, milyen sokat utazik, reprezentál, ilyenkor benned látja a biztosítékot arra, hogy a lapba nem csúszik politikai hiba.

Cattaneo egy-egy nagyobb összezőrdülés után hirtelen csupa báj lett, csupa kedvesség. Engem meg könnyű volt szép szavakkal kiengesztelni, aztán minden úgy ment tovább, mint addig. Nehéz volt ezzel az olcsón előállított újsággal felvenni a harcot a nagy pénzügyi erősségek drágán szerkesztett nőlapjainak szépen kiállított burkolt vagy nyílt polgári, fasisztoid propagandájával.

Az apró leleplezéseket, tanításokat is úgy kellett becsempésznem az újságba. Azt is valami „színesbe” csomagolva. – Ugyan kit érdekel az? – prüszkölt Bernadette.

1936. július 14-én és az utána következő napokon a mozgalom nemzetközi plénuma ülésezett Párizsban. Sajnos, akkor még keveset tudtam a nőmozgalom múltjáról, s nem használtam ki a lehetőséget, hogy megismerkedjem az ott összeereglett régi nővezetőkkel. Így például az osztrák Adele Poppal, aki fiatal korában még Engels mellett dolgozott. Úgy tudom, a nemzetközi nőnap, illetve nőhét első terve is tőle származott.

A plénum egyik epizódja nagyon élesen megmaradt emlékezetemben. A folytatása miatt. Az ülés második napján fel-

állt Margarita Nelken spanyol szocialista képviselő. Könyvekbe fúló szavakkal kérte a plénumot, foglalkozzon behatóan a Spanyol Köztársaság helyzetével, s hogy miben tudna segítségére lenni. A fiatal Spanyol Köztársaságot fasiszta támadás fenyegeti, összeesküvő bandák szervezkednek szerte az országban, ölnek, gyilkolnak. Most értesült, hogy egyik jó barátját, a köztársaság bátor hívét, meggyilkolták. Nelken felszólalását túlzottan pesszimistának ítéltük. Az új Spanyolországban mindent olyan reményteljesnek láttunk. Maga Pasionária is hallgatott. Mi pedig hozzá igazítottuk véleményünket.

Három nap múlva Franco, marokkói zsoldosai élén, német és olasz fasiszták segítségével megtámadta a Spanyol Köztársaságot.

A spanyol nép, fiatal gyermekektől egészen aggkorig, fegyvert fogott.

A *Femmes* szerkesztőségébe rengeteg fotó érkezett fegyveres fiatalokról. Lapunk vezércikkét rendszerint madame Duchêne írta. Most aggódva fordult hozzám:

– Hogyan kommentáljam a spanyol eseményeket? Még a fiatal lányok is fegyvert viselnek, és úgy fotóztatják le magukat! Hogyan egyeztessük ezt össze a mi békemozgalmunkkal?

– Szerintem ez jogos önvédelem – mondtam –, majd gondolkodás nélkül hozzátettem: – Vállalom a felelősséget!

Ha már Gabrielle Duchêne-nek is problémát okozott a fegyveres harc, mit várhatunk a polgári pacifizmuson nevelkedett nőtömegektől.

Segítség után néztem felvilágosító sajtómunkámhoz. Végül is Huguette Godin baloldali polgári újságíróhoz fordultam. Ő „Maximiliene” álnév alatt lapunk minden számában vídáman, csípősen kipellengérezett egy-egy, a haladó mozgalmat elítélő állásfoglalást. Nagy hévvel és rossz franciasággal magyaráztam, hogy mit várok tőle. Sikerült annyira meg-

győzőm, hogy engem idős amerikai hölgynek álcázva szólaltatott meg, és összes érveimet, rossz franciasággal együtt meggyőző glosszában közreadta.

Intermezzó

Azzal, hogy kizártak a magyar csoportból, nem is tettek velem rosszat, mint azt az első időben éreztem. A kis diadalok, harcok, cselszövések, munka, tanulás, tanítás, egész életemet betöltő forgataga helyett valami sokkal gazdagabbat kaptam: Franciaország nagy képeskönyve tárult ki előttem.

Bár a nőmozgalom központi irodájában az volt a vélemény rólam, hogy „munkaállat” vagyok, régi elfoglaltságomhoz képest, a reggel kilenctől este hatig (két óra ebédidővel) tartó egyáltalán nem kimerítő, inkább szórakoztató munka meg se kottyant nekem. Maradt időm arra, hogy végre alaposabban megismerjem az ország életét.

A francia politikai események nagy vibrálásai közepette a mi életünk is változott. Anyagi helyzetünk valamennyire rendeződött. A nagy képes hetilap, a *Regards*, ahol Pali mint szerkesztő hol látott fizetést, hol nem, a kezdeti bukácsolások után sínre került. Az első évek belső harcában Pali idegileg majdnem felőrlődött. Jómagam is a *Femmes*-nál kicsiny, de rendszeres fizetést kaptam. Így elkezdhettem arról ábrándozni, hogy saját lakáshoz jussunk. Véget vetek a hotelbeli hónapos szobák nyomorúságának, amikor Zignek hol a konyhában jutott hely, a szemetes vödör szomszédságában, hol egy kis kamrában, amelyet nem lehetett fűteni. Már ábrándozhattunk hát kétszobás lakásról, elsősorban a fölcseperedő fiú miatt. A lakáshelyzet javult Párizsban, a proletár negyedekben a háziurak már nem kértek kauciót, sőt volt, aki megelégedett a lakbér havonkénti fizetésével. Lakás hát akadt volna, viszont valami bútor is kellett. Ezt kevés pénzzel is

megoldhattuk. Párizs nagy gazdagságában, tékozlásában rengeteg hulladékot termelt, olyasmit, amivel hozzánk hasonló népek némi leleményességgel még meleg kis kuckót is varázsolhattak maguknak. Szalmafonatos öreg parasztszékeket vettem garasokért, fiókos sublódót, konyhaasztalt, sőt még egy feketére lakkozott szekrényt is, mindent az ócskásoknál. Csak arra vigyáztam, hogy semmi urasági cifraság ne kerüljön a holmink közé. Ezután Pali és Zig kemény asztalos smirglivel ledörzsölte a bútorok felületét, én pedig vörös olajfestékekkel (mert az volt akkoriban a divat) ragyogó pirosra lakkoztam őket. Két kis díványt is vettünk, a lehető legolcsóbbat, legkeskenyebbet, de újat. Nem kívántuk a mások poloskáit. A gyerekek már régebben beszereztünk egy amerikai gyártmányú, könnyen hordozható fekvő alkalmatosságot.

Persze ne gondolja senki, hogy ez a nagy berendezkedés egyszerre történt. Több hónap elsejének kellett elkövetkeznie, míg lakásunk minden járulékával együtt – söprűk, tükör, takarók, konyhaedény – összeállt. De mintha az ördög elátkozta volna, évekig egyetlen elsején sem maradt annyi pénzem, hogy a nagy fekete szekrényt teljes egészében vörösre lakkozhattam volna. Úgy díszítette Zig szobáját, részint fekete, részint piros színekkel. Valósággal ultramodern volt. Mi mégis nagyon büszkék voltunk berendezésünkre. Egészen addig, amíg egy nyáron esziünkbe nem jutott háromhónapos Párizs környéki nyaralásra menni. Az Oise folyóhoz közel, Asnières-ben találtunk egy tágas, bútorozott kertes házat, nagyon olcsón. Weisz Pali és Paula is részt vállaltak a házbérből, hétvégi nyaralásaik fejében . . . És ekkor történt a mi bútoraink „felértékelése”. A nyaralás időszakára ugyanis fölmondtuk párizsi lakásunkat. Nem telt volna két házbérre. Pali elment fuvarost keresni, aki majd a bútormegőrzőbe szállítja kincseinket. A fuvaros, Pali jó ruhája láttán, valami igazi lakberendezést sejtett, nagy faragott dupla franciaágygal, háromrészes szekrénnel, tükrös pipereasztallal, na meg

két cifra kredencsel, hatszemélyes ebédlőasztallal. Amikor aztán belépett a szobába, csak elállt a szeme-szája. Az illedelmes „uram, asszonyomból” azonnal tegezésre váltott. Valódi francia proli módra már velünk érzett.

– Hát így laktok, pajtikáim? De hát egy hivatalos bútor-megőrzőben három hónap után több pénzt fognak elszedni tőletek, mint amennyit ez az egész vacak megér. Mondok nektek valamit. Van nekem az istállóm mellett egy fészter, ott elfér a holmitok, ősszel majd odaviszem, ahova kívánjátok. Ezért igazán nem lehet pénzt elszedni.

Bútoraink hát így vészelték át a nyarat. Ha elmondtam életünknek ezt az epizódját, csak azért tettem, hogy éreztessem a légkört, amely a harmincas években körülvett bennünket Franciaországban: az emberséget, amelyet sokkal nehezebb helyzetekben is lépten-nyomon tapasztaltam, és amiért életem végéig hívednek szegődtem, francia szellemiség.

Az asnières-i nyár gyönyörű volt. Weisz Paulával, akit franciásan már csak Paulette-nek szólítottunk, nagyszerűen megértettük egymást, azaz rendszerint ő engedett. Kettesben lesikáltuk a nagy falusi ház tágas konyhájának olajjal festett falát és mennyezetét. Én meg viszonzásul a kedvéért kenyér helyett kétszersültet fogyasztottam, és úgy intéztem a háztartást, hogy már délelőtt tízkor elindulhassunk az Oise felé, s tiszta vízében ár ellenében leússzuk a reggelinél netán felvett dekákat.

Asnières margitvirágos dombok és mélyzöld erdők között feküdt, de némi ügyességgel viszonylag rövid idő alatt megközelíthettük onnan a munkahelyünket. Pali barátságot kötött a tejeskocsissal, aki minden reggel felvette autójára férjemet, és meg sem állt a magasan fekvő Viarmes község vasútállomásáig. Ott Pali meghívta vendéglátóját egy aperitifre, majd a másnapi viszontlátásig elbúcsúztak egymástól. Az esti hazatérés egyszerűbb volt, lefelé a dombról már nem jelentett különösebb fáradságot. Csak hetenként egyszer, amikor

a *Regards* friss számát imprimálták, tért haza Pali az utolsó éjféli vonattal. Olyankor eléje mentem a sötét, alvó falvak között egészen a dombok lábáig. Hazafelé menve megbeszél-tük a napi eseményeket. Egyszerűen és derűsen éltünk.

Pedig ebben az évben vagy években indult a mi egyéni szerencsétlenségünk. Támadt az az alig látható, hajszálfinom rés, amely egyre szélesedve mind messzebbre sodort bennünket egymástól. Fokozatosan megváltozott férjem magatartása irántam. (Majd néhány évtized múltán egy fiatal orvos kérdéseire felelve elmondom, miket tapasztaltam ezekben az első időkben, a jellemnek milyen apró lazulását, s hogyan nőtt ez hosszú évek során már számottevő hibákká. Az orvos szerint ezek valóban a betegség első tünetei voltak.) Csakhogy ezekben a napsugaras asnières-i időkben mi sem állt távolabb tőlem, mint hogy Palit betegnek sejtsem. Eleinte még csak csúfolódtam, zsörtölődtem vele, de idővel mind tuskésebb szemrehányásokkal illettem.

Egyelőre azonban még nagyokat nevettünk négyesben Weisz Palival (akit utóbb meggyilkoltak a fasiszták) és Paulával, akik szabadságuk lejárta után is minden hétvégét velünk töltöttek. Ócska kis autójukon – amely miatt mindig ugrattam őket, hogy valami kukában találták, és amely hatalmas dugót okozva, minden útkereszteződésnél leállt – előbb vagy utóbb szombat délutánokon befutottak hozzánk. Évek során a kis ócska bogarat lecserélték egy jobbra, aztán egy egész elegáns kocsira, és az elkövetkező években hétvégeken most már ők vittek bennünket – fele-fele benzin alapon a La Manche partjára vagy a Loire menti kastélyok megcsodálására. Nyaraltunk az Atlanti-óceán partján, és Özsi nővéremmel találkoztam az Azúr-parton. Drága francia nyarak! . . .

Az év többi része a munkáé. Én továbbra is a *Femmes*-nál dolgoztam, Pali előkerült a *Regards*-tól, az *Inprekorr* utódjának, a *Rundschaunak* egyik propagandaszervét vezette. Mindketten részt vettünk a népfront harcos életében, és a

francia nép egész országot megbénító 1936-os nagy sztrájkjában, melynek eredményeként teljesítették a munkások legfőbb gazdasági követeléseit.

Valami távoli félsz motoszkált bennem. Inkább érzés, mint tudat, hogy valami nagy veszély fenyeget. Az ország életében titokzatos politikai gyilkosságokra, fasiszta összeesküvésekre derült fény, majd megint árnyékba húzódott minden a szocialista Blum-, majd Daladier-kormányok szelíd elnézése mellett.

1938-ban valóságos „úri lakásba” költöztünk. Mindhármunknak külön szobája volt. De a faliszekrényeket takaró csinos függönyök és szőnyegek között is nőtt a nyugtalanságom. Így jött el 1939 kora ősze és vele a második világháború. A párt illegalitásba vonult, képviselőit bebörtönözték. Folyt a hajtóvadászat a párt tisztségviselői és aktívái után.

Próbáltam meggyőzni Palit: el kell tűnnünk Párizsból. Idegeneknek és kommunistáknak nem sok lehetőség fog nyílni valamilyen aktivitásra.

– Alpáriék engem franciának tekintenek – válaszolta Pali.

– Ki a fene kérdi, hogy kinek tekintenek téged Alpáriék – fakadtam ki dühösen. – Az a kérdés, minek tekint a francia rendőrség? Aztán itt áll Maurice Thorez autója az iroda előtt. Párizs minden forgalmi rendőre tudja, hogy merre járt a párt főtitkára . . . Légy nyugodt, azt is tudják, hogy a te íróasztalod mellől adta első interjúját a nagy angol polgári lap tudósítójának, aki nem akart a párt székházában találkozni vele . . .

Nevetni való, de igaz, Pali sorsában még az angol királyné édesanyja halálának is szerepe volt. (Az angol királyi család párizsi látogatását egy hónapra elhalasztották a királyné anyjának halála miatt. Ez a tény arra készítette a *Rundschau*-t, hogy illegális szerkesztőségét ideiglenesen áthelyezze a rendőrség által nagyon ellenőrzött Champs-Élysées-ről Pali részle-

gének irodájába, a Győzelmek terére. Onnan telefonáltak mindennap Moszkvába.) A francia rendőrség kényelmes, de nem hülye. Thorez autója az iroda székháza előtt, egy hónapra át, naponta telefonbeszélgetés Moszkvával!

Így veszekszünk két napon és két éjjelen át. Pali hallani sem akar Párizs elhagyásáról, én erősködöm, hogy vidéken zöldségeskertet ültetek, ott kihúzzuk a háború végéig. A harmadik nap reggel hét órakor felberreg nálunk az előszobacsengő.

– A tejszámla – mondja Pali.

– A rendőrség – mondom én.

Öten csörtettek be. Mindent szétdobáltak. Főleg a vidéken járó fiunk szobáját. Ott csak szekrényt és egy narancsosládából fabrikált íróasztalt találtak. A függönyök mögé rejtett faliszekrényeket nem találták meg. Így sok iratunk megmaradt, köztük Károlyi Mihály kézírata is, amelyet Palira bízott. Palit a detektívek magukkal vitték. Érdeklődjem a rendőrprefektúrán utána. Huszonnégy órával később sírva állított be Tamás Aladárné. Az ő férjét is elvitték. Együtt indultunk felkutatásukra.

Elprédált esztendők

Ha az 1939–1940-es évekre gondolok, mindig ugyanaz jut eszembe: „elprédált esztendők” – telve sokszor erőnk megfeszítésével, némi kockázattal kifejtett aktivitással. Minderre szükség volt, a helyzet kötelezően kívánta, a háború azonban minden emberi értéket elprédált.

Nagy nehezen kinyomoztuk, hogy hova vitték Palit és a magyar kommunista csoport vagy két tucat tagját. Attól kezdve naponta kiutaztunk Párizs környékére a Rolland-Garros sportpálya kapujához, ruhaneművel, hálózásokkal, élelemmel. A sportpálya öltözőiben állítólag hatezer embert zsúfoltak

össze. Az internáltak sétálhatnak a kertben, Paliék ha meglátnak bennünket az összesereglett asszonyok tömegében, integetnek is. Az örök, kiskatonák, nem ellenségesek. Örülnek, ha valami jó falatot vagy valami meleg holmit vihetnek a foglyoknak, mert az éjszakák hűvösek. Beszélgetni viszont nem lehet velük.

Igyekszünk mindent elkövetni kiszabadításuk érdekében. Felkeresek ismert és előttem ismeretlen potentátokat, leveleket írok. Közben nem mindennapi tapasztalatokra teszek szert. Olyan urak, akik az előző években mindenféle népfront meg irodalmi bizottságokban együtt ültek Palival, szinte baráti légkörben, most eléggé elzárkózók. Egyikük például, akinek barátnőjével én is nagyon jóban voltam, sok virágot ajándékoztunk egymásnak, most fáradhatatlanul bizonygatja, lehetetlen, hogy férjemet minden magyarázat nélkül hurcolták el. – Franciaország nagyon is papiros-ország. Náluk mindenre van határozat. – Hiába mondom, hogy most hadiállapot van, Palit és még vagy hatezer más embert preventív internálásba helyeztek (elvégre a *Regards* nagy antifasiszta hetilap volt, külföldi szerkesztőjét is számon tartották), ő nem enged kényelmes álláspontjából. Úgy bánik velem, mint valami nomád törzs félvad gyermekével, és szelíden kitol az ajtón. Így bújik ki kérelmem alól: vállaljon kezességet Paliért. A rendőrségen kapott utasítás szerint, ha két köztisztjeletben álló, neves ember erkölcsileg és anyagilag is teljes felelősséget vállal Paliért, sor kerülhet ügyének tárgyalására. Egy bizottság dönt afelől, megengedik-e, hogy más országba utazzon.

Én hát keresek tovább. Eljutok Painlevé, a néhai nagy politikus és tudós ugyancsak tudós fiának különleges föld alatti laboratóriumába. Érzem, hogy zavarom, bár ő korrektül kijelenti: a rendelkezésemre áll. Emlékszik férjemre, aki közölt lapjában egyet-mást munkásságáról. A rendőrségre is elmegy, hogy aláírásával jótálljon. Csak az a kérdés, használ-e ezzel nekünk? A rendőrség egy hét óta kétszer kihallgatta a kom-

munista párthoz való viszonyáról. Abban maradunk, hogy ha nem találunk mást, visszatérek hozzá.

Tovább kutatok. Egyszerre ott állok a nagy író ajtaja előtt. Valamikor Svédországban láttam egy színdarabját. Fekete ruhás, fehér kötényes szobalány nyit ajtót, és már segítené le kabátomat, hogy bevezessen a szalonba, amikor észbe kapok: – Csak a ház urával szeretnék beszélni. – Jön is. Végighallgat, kérdezet. Azután megígéri, hogy segítségemre lesz.

Meg is tette. Bejelentkezett a kijelölt őrszobán, és túrte piszkálódásukat. – Ismeri alaposan Aranyossi Pált? – Megbízik benne? – Figyelmeztették: – Jól gondolja meg, anyagilag is felel érte! – Aztán visszadobták a papírjait, mert azok írói nevére szóltak.

De ezt a kevés szavú, csendes embert nem lehetett elriasztani. Hazament évtizedek óta nem használt irataiért. Még vagy kétszer behívták az őrszobára, amíg végre kezembe adhatta a Paliért szóló jótállást.

Kellemes lakásunk zárkózott, finom „úriházbán” volt. Lakóit bizonyára fölkavarta, hogy a háború kitörésekor rögtön elvitték onnan a szép Gertrude Dubyt és barátját. Ezután került sor Palira, és most az egész ház arra vár, hogy mikor jönnek értem. Ha elmegyek, vagy ha hazajövök, ajtók nyílnak és csukódnak lépteim nyomán. Minden hivataljárás, kérvényezés, előszobázás és borraivalózás dacára még mindig nem kaptam arra választ, miért hurcolták el a férjemet, a házban mégis tartja magát a hit, hogy német kémek vagyunk. Egyik szomszédnőm mindenesetre kémkedik utánam. Én naivan beavatom minden bánatomba, amiért szemrehányást is kapok nászútjáról hazatért fiamtól.

A Rolland-Garros-i látogatások nem tartanak soká. Egy napon a sportpálya kapuja tárva-nyitva áll, udvara, öltözői üresek. – Autóbuszokon elszállították őket – mondja néhány ott ténfergő –, de nem mondták meg, hova!

Újra kezdődik a szaladgálás, ácsorgás hivatalokban, szol-

gák borravalózása, barátok faggatása: – Hova vihették őket? Igaz, hogy Afrikába?

Közben intézem Pali félbemaradt ügyeit. Ismét tapasztalhatom, mint már annyiszor életemben, hogy bajban mutatkozik meg, ki az igazi barát. A nyomda részéről egy hatvan felé járó, udvarias férfi tartotta velem, mint a *Femmes* szerkesztőjével a hivatalos kapcsolatot. Néha elbeszélgettünk. Tudtam róla, hogy szimpatizáns és a szovjet–francia társaság aktív tagja. De ki nem volt szimpatizáns Franciaországban a harmincas években? Az emberség ott kezdődött, hogy ki maradt az?

Az öreg úr az maradt. Mint ahogy Palinak megígérte, eladta az irodát, elszámolt vele a pártnak, és a párt engedélyével nekem is kifizette férjem utolsó fel nem vett fizetését. Azután abban az ütemben, ahogy sokasodtak az illegalitásba szorult párt illegális kiadványai, kezdte hordani nekem a terjesztendő röpcédulákat, a burkolt francia fasizmust leleplező röpiratokat, és nem utolsósorban az illegálisan megjelent *L'Humanité* is.

A terjesztésre minden alkalmat megragadtunk. Hertzka Klári például cipőt vitt javításra a suszterhoz. A mester, aki megszokta békeidőben, hogy a reggelenként munkába siető asszony a párt újságját vitte kezében, megkérdi:

– Most milyen lapot olvas?

– *L'Humanité*! – válaszolta Klári, s mosolyogva átnyújtott a bámuló suszternek egy lapot. Ezután megbeszélték, hogy hány példányt tud elhelyezni az elvtárs a maga körében...

Végre hírt adtak magukról az elhurcoltak. A Pireneusok tövében fekvő vernet-i internáló táborba vitték őket, ahol a Spanyolországból átmenekült nemzetközi önkéntesek egy részét őrizték. Itt volt a két Sebes testvér, Sándor és Imre, Tömpe András és István, Rajk László, Münnich Ferenc és még sokan mások, akik annak idején mind a Spanyol Köztársaság

segítségére siettek, és már hosszú hónapok óta a francia állam „vendégszeretetét élvezik”, fűtetlen, világítás nélküli barakkokban. Ide kerültek most Párizsból az internált kommunisták, baloldali értelmiségiek. Sok munkást úgy hurcoltak el a gyárból munkaruhában, még haza sem engedték, hogy elbúcsúzzon a családjától, és magához vegye a legszükségesebb holmit.

A kommunisták utáni hajsza folyik tovább az egész országban. A párt funkcionáriusainak és a *l'Humanité* munkatársainak egy része illegálitásba vonult, de közülük sokat bebörtönöztek, s mindig újabb és újabb lebukásokról értesülünk.

Palitól végre kapok leveleket, tele megbízásokkal. Szereztem meg egy bizonyos mosodából Friedrich Wolf, a nagy német író fehérneműjét és Münnich Ferenc (akkori nevén Flatter Ottó) egy szállodában otthagyott holmiját, küldjünk meleg ruhát magyar és spanyol elvtársaknak, akiket majd megvesz az isten hidege. Ilyen és hasonló megbízásaim vannak tucat-számra. Károlyi Mihály baráti levele nyomán felkeresem Marius Moutet volt szocialista minisztert, hogy segítségét kérjem Pali és Tamás Aladár kiszabadítása érdekében. Moutet titkárnője hamarosan értesít főnöke kérdezősködésének eredményéről. Tamás Aladárt megfelelő garanciák mellett el fogják ereszteni, Palit, akit vagy tizenkét éve számon tartanak mint kommunistát, továbbra is internálva tartják. A háború végéig!

De mikor lesz ennek a háborúnak vége, hiszen el sem kezdődött. Megüzenték, de a két ellenséges hadsereg nem mozdul. „Furcsa háború!” – kiáltja a gúnyolódásra mindig kész párizsi nép.

Bennem még erősen élnek az első világháború emlékei. Jó lenne tartósítható élelmiszert gyűjteni: rizst, kávé, teát, cukrot. Nálam öt-tíz és még több évvel fiatalabb asszonytársaim nem nagyon értékelik intéseimet. Különben sincsenek nagyon

bővében a pénznek. Sok férjet besoroztak, többen elvesztették munkájukat, hirtelen munkanélküliség üti fel a fejét. Barátnőm, Anna Grün, akinek férjét, Josef Grünt, mint németet szintén internálták, villanyhegesztést tanul. Én hiába koslatok valami kereset után. Egyelőre felásom és bevetem Rose Morin asszonytárs kertjét. A szüretelést már nem végezhettem el.

Még valami kevés kitartásom van, hála Özsi nővéremnek. Megtalálja azt a fekete utat, amelyen pénzt tud eljuttatni hozzám. Pénzének duplán is fekete az útja: a pengőkiajánlást tiltja a magyar állam, törvénytelen, bajba keveredhet, tehát tiltja a férje is. De Özsi, aki kiskorában annyiszor megvert, beárult és sokat csúfolt, mint felnőtt a legjobb nővér. Nem siránkozik, nem sopánkodik, de segít, nemcsak nekem, a fiúknak is. Anyám, aki apám halála után teljesen elszegényedett, mégsem szenved semmiben hiányt, s ezt főként neki köszönheti.

Amikor Palit elvitték a detektívek, rögtön értesítettem baráti körünket: senki se látogasson meg, nehogy lebukjanak. Így aztán teljesen egyedül ér valami számomra ismeretlen attak. Egy padlófeltörlés után képtelen vagyok felállni, a kezemet és a lábamat se tudom megmozdítani. Minden ilyen irányú kísérlet erős fájdalommal jár és csődöt mond. Szerencsére Zig hazalátogat. Ágyba fektet, és felhívja Kardos doktort, annyi sok női keserűség elsimítóját. Kardos nem fél tőlem, nem fél a lebukástól, és annyi tegnapi barátunkkal ellentétben nem átkozza, mint minden baj és főleg a háború okozóját, a Szovjetuniót. Kardos masszázst rendel, aztán szokása szerint, tréfásan a szeretőim után érdeklődik, majd hirtelen hangot vált, és komolyan arról a kárról beszél, amelyet baloldali értelmiségiek kiáltványa okozott a pártnak.

Megint egyedül vagyok koromsötét lakásomban, a háborúsan szurokfeketére elsötétített Párizsban. Majd Zig tér vissza egy apróka, gömbölyű asszonykával. Ez Ács Vilma, gyógytornák és isteni töltött káposzták tudója. Vilma évekig Bécsben

dolgozott mint asszisztens egy nagyon régi röntgengépen, amelynek sugárzásától megbetegedett. Most az osztrák állam nyugdíjasa, és utólag kitanulta a gyógytornát. Rögtön neki lát a masszázsnak pici bársonyos kezével, melyeknek tapintását alig érzem, és mégis megkönnyebbülök.

Vilma egy hétig jár hozzám, felhasználja a teljes elsötétítést, hogy a házban ne vegyék észre. Valahogy rendbe jövök.

Egy fényes délelőtt, nem törődve a leskelődéssel, esetleges feljelentésekkel, beállít hozzám Kálai Bella és Hertzka Klári. Rábeszélnek, ne maradjak ebben a lakásban, ebben a házban. Különben is minek nekem ennyi szoba? Költözzem az ő utcájukba, a rue Bellier-Dedouvbe, ott mindig vannak megürült lakások, mert a bombázásoktól félve sokan vidékre költöztek.

Bellier-Dedouv

Valakinek egyszer nagyon sok pénze volt, és még többet szeretett volna, épített hát magának lenn a tizenharmadik kerületben egy utcát, alacsony kis négyemeletes házakkal, bennük csupa egyszobás lakással. Némelyikhez fürdőszoba járt, némelyikhez csak mosdófülke. Olcsó és hitvány kivitelű lakások voltak; de meg kell hagyni, az építtető mindent megtett, hogy modernnek tűnjenek. Így vagy úgy mások is voltak, mint az ősrégi, összevissza egymásba ragasztott zugok, a másik választási lehetőség. Sok, saját lakásra vágyó bevándorló mégis ezek mellett döntött, mert viszonylag olcsó volt a ház-bér. Én másképp gondolkodtam. Inkább a Bellier-Dedouv, mondtam magamban, inkább ez az egyszobásból álló új utca. Itt legalább a padlót ragyogóra vikszelhetem, fényesre pucolhatom az ablakokat, néhány tarka ronggyal csinossá színezhetem a négyszer-négy méteres szobát. Lesz fürdőszobám vagy legalábbis mosdóm, és lesz gardróbom. A konyhában akad hely söprűnek, koffernek. Nem egyedül gondolkodtam így; a

Hitler elől menekült németek, lengyelek, románok, magyarok valósággal megszállták ezt a derékszögben épített utcát.

Ide költöztem hát én is. Az utcát, valami régi olvasmány emlékeként, az „örömtelen özvegyek” utcájának neveztem el magamban, mert ahogy teltek-múltak a háború napjai, úgy tűntek el belőle a féfiak. Férfi nélkül éltem én is, első emeleti lakásomban, akárcsak Hertzka Klári, aki a másik lépcsőházban lakott, isten büntetése komisz Zsozsó fiával és egy kisbabával, aki túl gyöngye volt az életre, hamarosan eltemetjük. Klári férje – francia állampolgár – bevonult katonának. A szomszéd házban, az utca másik oldalán a földszinten lakott Kálai Bella, szintén egyedül. Férje elesett Spanyolországban. A második emeleten fölötté lakó Percel Erzszi férje önként jelentkezett a hitleristák elleni háborúba.

Két férfi élt csak közöttünk, „özvegyek” között. Az egyik, Strémi, a festő, az egyik műterem bérlője, maga is özvegy – a feleségét gyászolta. A másik férfi Angyal Panni férje, Gyuri volt. Órá egy későbbi időszakban, más körülmények között várt tragikus halál.

Egyelőre azonban még itt van közöttünk, és gyakorlatias észjárásával segít nekünk, „örömtelen özvegyeknek”, hogy eligazodjunk a háború és a formálódó fasizmus új körülményei között. Valahányszor kellemetlen helyzetbe kerülök – el kell készítenem az adóbevallást; Zig munka nélkül marad, mert a háború kitörésekor megszüntetik a *Ce Soirt*, azt az antifasiszta lapot, amelynek a munkatársa volt: nagy gondom van a rendőrségi bejelentkezéssel, mert attól tartok, hogy ha bejelentkezem a Bellier-Dedouvba, nem kerülöm el a letartóztatást – mindig átszaladok Angyalékhoz, az utca másik oldalára, fel a negyedik emeletre, hogy meghányjam-vessem a dolgot Gyurival. Ha viszont egy szekrényt kell elhúzni, ha egy nehéz bőröndöt kell valami távoli címre elcipelni vagy onnan hazahozni, akkor Strémi segítségét kérem, akárcsak a többi magányos asszony. Strémi igyekszik tőle telhetően minél többet se-

gíteni az „özvegyeken”. Nemcsak a magyarokon, hanem a lengyeleken és másokon is, például a bájos kis portugál mamán, aki az utca szögletében egymaga neveli négy apró, gömbölyű porontyát. Délutánonként felváltva a biciklije nyergébe ülteti az apróságokat, és szigorúan egyenlőségi alapon körbeszáguld velük. Váltig hangoztatjuk is, hogy Strémi a „mi utcánk gyereke”. Később már az utca védője lesz, de ezt már nem hangoztatjuk. A német megszállás alatt ugyanis százak okmányait „hozta helyre” Strémi; kimosta belőlük a nemkívánt állampolgárságot, vallást vagy helységnevet, és pótolta valami megfelelőbbel. Azt hiszem, én voltam az első kliense: úgy rémlik, nem volt valami profi munka, de 1945-ig jó szolgálatot tett, nem vette észre senki. Aztán pedig már nem volt rá szükség.

Innen messziről, az idők távlatából az „örömtelen özvegyek” utcája szomorúbbnak tűnik, mint amilyen valójában volt. Elvégre akkor még nem gyilkolt a furcsa háború, még élt a legtöbb férj, csak távol az övéitől.

Kis társaságunk összetartott. Például Bella, Klári meg én közösen főzünk; Bella Klárinak a kis Robi pályázgatásában, nekem a Palinak szánt nagyobb csomagok elküldésében segít. Percel Erzsi kötött és horgolt ruhákat tervez. A kivitelezéshez bennünket többieket fogad fel. Néhány valóban nagyon szép és egyéni darabot Klárinak sikerül is eladnia. Aztán mégis felhagyunk ezzel a foglalatossággal. Nem kifizetődő. Én ugyan verbuválok magamnak önkéntes kötőnőket, de más cél vezérel már, nem a pénzszerzés és az időtöltés.

Alice Sportiss, az egyik afrikai gyarmat kommunista képviselőnője, a háború kitörésekor itt maradt Párizsban egy népfrentakció ruharaktárával. A spanyol harcosok és családjaik megsegítésére gyűjtötték. Nagyon valószínűnek látszott, hogy a rendőrség lefoglalja. Alice egyik barátnőjével felkereste hát az illetékes minisztérium valamelyik osztályát, ott szépen bemutatkozott és kifejtette tervét, miszerint több baráti hölgygel

együtt jótékony akciót tervez a hadbavonultak családjai és a háború károsultjai támogatására. Terve szolidaritását igazolta is az akcióra szánt nagyobb pénzösszeg felmutatásával. Miután a hivatalnak éppen az volt a feladata, hogy szítsa a lakosság háborús lelkesedését, jobbkor nem is kopogtathatott volna ez a bájos fiatal hölgy. Ebből még kitüntetés is lehet a jótékony hölgyek és a hivatal számára is, futott át az illetékes tisztségviselő agyán, s gyorsan Alice kezébe nyomott egy nagypecsétes megbízólevelet. Jóváhagyásukkal állítson fel egy ilyen meg ilyen szervezetet, ez állt az okmányban, amelyhez az ügybuzgó hivatalnok még egy pecsétnyomót is adott. Az ügy ezzel teljesen legális akcióvá vált. Én is kapok hát tíz kiló gyapjufonalat. Az anyagból valóban meleg holmit kötök – a spanyol és más nemzetiségű internáltaknak. A magyar elvtársnők szvettert és harisnyát gyártanak.

Esténként moziba járunk. Legalábbis mindenki, aki látja a vaksötétben egymásba karolva botorkáló „örömtelen özvegyeket” – a háború kitörése óta érvényben van az elsötétítési rendelet –, szentül meg van győződve róla, moziba tartunk, vagy látogatóba az egyik közeli utcába. Pedig egy-egy pár után másnap röpcédulák virítanak a kerítéseken és a házfalakon.

Az amúgy is izgalmas éjszakai röpcédula-ragasztás Percel Erzsivel egyenesen félelmetes volt. Mentünk a fekete, hallgatásba burkolt utcán, éppen megálltam egy percre, hogy elhelyezzek egy röpcsit, de ő megmarkolta a karom, sőt szavai bizonyítékaul nagyot csípett rajta.

– Vigyázz! Az utca végén valami mozog. – A másik házfal előtt újabb csípés, de ezúttal azt suttogetta csak: – Ide tegyük! – Néhány perccel később: – Te, ez rendőrcsizmák kopogása. – És persze ez sem múlhat el erélyes markolás nélkül.

Otthon, a gondosan elfüggönyözött ablakok mögött, esti kivilágításban végre szemügyre veszem a karomat. Illetlenül kék foltos.

Esténként néha összeülünk „egy-egy ételrecept” megtárgyalására. Ehhez „Józsi bácsi receptkönyvét” használjuk. A könyv valódi címe: „A bolsevik párt története”. Minden héten másikkunk készül fel belőle.

Csúnya zimankós tél borul Párizsra. Keserű, kötekedő. Fia-talság nélkül való. A bombázásoktól való félelem eltávolította a városból a gyermekeket. Hetek múlnak el, míg valahol látni egyet. Sohasem gondoltam volna addig, hogy a gyermekek jelenléte mennyire megnyugtató, csillapító tud lenni. Zig fiatal, várandós felesége is Dél-Franciaországba költözik, az egyik barátnőjéhez. Onnan kapjuk 1940 februárjában a hírt: megvan a baba, méghozzá kislány. Zig áttör minden korlátozó rendeletet, és boldogan utazik vidékre. Szóval nagymama vagyok, mondom magamnak, és büszkén fogadom a gratulációkat.

A lassan érkező tavasszal közeledik a front is. A lakosság már kezdi megszokni a bizonytalan állapotokat, valami új életformát kezd kialakítani, sok család vissza is tér a fővárosba, amikor a német repülőgépek röpcédulákkal szórják tele Párizst. A röpcédulák szövege ugyancsak kihívó: 1940. július 14-ére, a franciák nagy nemzeti ünnepére ígérik Párizs elfoglalását. De mivel a francia–német határon semmi sem mocant, nem hisz nekik senki. Zig is visszahozza a családját. Vincennes-ben laknak, az anyósánál. És ekkor, a tavasz első sugárzásában, megmozdul a front. De nem a német–francia határon. Hitler megtámadja és lerohanja Belgiumot, és a védtelen francia–belga határ felől támad Franciaországra.

Az első világháború szörnyűségei még élénken élnek a belga és a francia nép emlékezetében. Menekülni kezdenek a hitleri csapatok elől. Már nem hisznek a hivatalos biztatásokban, egyre nagyobb tömegekben nekiindul hát város és falu. Autón és szekéren, kocsin és biciklin, és persze gyalog, gye-rekkocsit tolvaj vagy málhát cipelve az országutakon. A vasutak, amelyeket fenntartanak a kiűritendő államhivatalok,

üzemek, iskolák és óvodák elmenekítésére, kezdetben magánosokat is fölvesznek. Tömegek töltik az éjszakát a pályaudvarok zárt kapui előtt. Később nappal sem nyitják már meg őket. A Párizst átszelő széles utakon éjjel-nappal vonul a szótlan tömeg. A légítámadások ellen matracokkal borított autók, marhacsordákat hajtó sötét pillantású parasztok, munkakötevényben a mosóteknő mellől elszaladt asszonyok, csapattestűktől elszakadt, a több napos virrasztástól zavaros szemű katonák, gyermekkocsiban fazekak közt, vagy anyjuk karján szundító apróságok. Mennek. Százvezrek hömpölyögnek szótlanul. Az autók, emberek, állatok örökös összetorlódásában leginkább még a kerékpárosok haladnak.

Zig felkeres. Az északi előváros, ahol laknak, és ahol felesége, Szonja tanít, önerőből menekül. Ők – mármint az iskola – kapnak egy tehergépkocsit és némi benzint. A kocsit, Szonja osztályának növendékeivel, Zig fogja vezetni. Én meghallgatok, akárcsak a menet Párizs útjain. Nem mondom: „Zig, mit vállalsz? Csak most kaptál jogosítványt! Gyermekeket életét kockáztatod!” De hát van jogom szólni?! A németek Párizs kapui előtt állnak. Zig engem is vinni akar.

– Nem maradhatsz Párizsban – mondja. – Kommunista vagy és külföldi. Érted fognak jönni, meglátod.

– No és a többiek – kérdeztem –, velük mi lesz itt a Bellier-Dedouvban? – Én maradok.

Az egyik nap kopogtatnak. Anna Grün és barátnője, Rita állít be hozzám riadtan; velük van Rita kétesztendő kislánya. A házban, ahol évek óta laknak, és ahol mindig szívesek voltak hozzájuk, most a félelem örületében valaki azt kezdte ordibálni, hogy ők, az aktív antifasiszták, Hitler kémjei. Ezek után nem mertek otthon maradni, különben is valahogy meg kellene szervezni vidékre menekülésüket. Annát viszont borzalmas epegöröcsök gyötrik, és ezért fél gyalog nekivágni az útnak. Rita sem vállalja a fáradságos gyaloglást, beteg a gyermeke. Keresni kell hát valami guruló alkalmatosságot. Az éj-

szaka kellős közepén kimegyünk az utcára, hátha találunk valahol egyet. Párizs most éjjel is nyüzsg, menekülők cipelik málháikat, pakolnak, rendezkednek. A Porte d'Italie közelében nyitott autóbusz vesztegel. Minden hely foglalt ugyan rajta, mi azonban letérdepelünk az utca kövére, és úgy könyörgünk, hogy legalább Ritát és gyermekét vegyék fel és vigyék magukkal. A bennülők sem a kérést, sem viselkedésünket nem találják különösnek. Különb dolgokat is láttak már ezekben a napokban. De nem tehetnek semmit értünk; az egyik kiürített gyár személyzetéhez tartoznak – magyarázkodnak –, és most azért állnak itt, mert a motor fölmondta a szolgálatot. Vonszoljuk magunkat tovább. Magányos katona verődik mellénk. Segíteni akar, elveszi Ritától az alvó gyermeket. Hirtelen valami rettenetes, fémes dübörgés rezeget meg mindent.

– Meneküljenek! Tankok. – kiáltja a katona, és karjában a kis Andrée-val elrohan. Mi fejveszetten utána. Végre egy mellékutcában utolérjük. Ekkor látom rajta, hogy örült. De hát mi magunk sem voltunk teljesen az eszünknel. A tankok francia tankok. Ugyanolyan vadul, mint ezekben a napokban mindenki, ők is dél felé száguldanak, valóságos ösvényt hasítva az úti alkalmatosságok tömegében. Kimerülten, tanácstalanul vergődünk haza. Annát le kell fektetni, olyan erősek a görcsei. Rita attól fél, hogy ha kislánya felébred, megint kitör rajta valami asztmás roham, teljes csendet követel számára. Ráadásul magam is úgy érzem, idegeim felmondják a szolgálatot. Hirtelen az a képzetem támad, hogy Pali leveleit meg kell semmisíteni, mert a belőlük kisütő németellenesség még bajt hozhat rám. (Mintha a német szoldateszkának nem lenne más gondja, mint hogy ellenőrizze Aranyossiné és férje levelezését.) Kétségbeesve rohangálok le s fel a lakásban, tűzszerszámot keresve, hogy elégethessem valamennyit. Rita – boldog zavaromat látva – magára vállalja a levelek megsemmisítését, és egy hétre eldugítja velük a végét.

Reggelre Annáék elbúcsúznak tőlem. Azt mondják, mégis úgy határoztak, hogy hazatérnek. Bella nyit be hozzám. Együtt várjuk Ziget, aki csak nem jön, és közben hallgatjuk a rádiót, amely hol a Marseillaise-t sugározza szívettépő intonálással, hol meg azt ígéri, hogy az utolsó házig védeni fogják Párizst. Egy szomszédasszony állít be. Eddig egy szót sem váltottunk soha egymással, de most hirtelen mindenki mindenkiel beszélő viszonyba került; főleg azok, akik nem tudták elhagyni otthonukat. Délután Bella elkísér a kórházhoz, ahol Zig anyósa dolgozik. Amikor megjelenik a kapuban, máris rohanok hozzá.

– Mit tudsz Zigékről – kérdezem. – Három napja voltak nálam. Azt mondták, tehergépkocsin vidékre visznek egy csomó gyereket.

– Én sem tudok többet. – feleli. – Adtam nekik ezer frankot, hogy ne legyenek teljesen pénz nélkül. Én nem hagyhatom el Párizst. Köt a munkám. És az esküm.

Igen, őket, a kisembereket kötötte esküjük, a kormány viszont egy-kettőre Bordeaux-ba szaladt.

Úgy baktatunk vissza Bellával a Bellier-Dedouvba, hogy közben jó szorosan fogjuk egymás kezét, mintha a másik bátorító szorítása enyhítené egyre erősebb rettegésünket: „A fasiszták kezébe kerülünk!” Egyébként nem is aludtunk otthon, átmentünk Hertzka Klári lakásába, ott hallgattuk a rádió híreit is, a felkéréseket, hogy akinek „kedve van” jöjjön védőárkot ásni. Csupa eleve kudarcra ítélt felszólítás. Együtt veszszük tudomásul a hírt, még hozzá örömmel, hogy feladják Párizst. Örömmel, mert így legalább megkímélik, nem bombázzák a várost.

A náci megszállás után Bellával két napig nem is mertünk utcára lépni. De aztán csak ki kellett merészkednünk, és ekkor kénytelen-kelletlen tudomásul vettük, hogy német katonák csizmája csapkod a párizsi kövezeten. Ki sem lehetett kerülni őket, mindenütt ott voltak. Külsőre egyáltalán nem ijesz-

tőek. Szőkék, mosolygósak, tiszták. Két napig mosakodtak, borotválkoztak a város kapui előtt, hogy a győző derűs fölényével lépjenek kövére. Valószínűleg központi utasítást kaptak, hogy kedvesen lépjenek fel a leigázott franciákkal szemben. Hitler Franciaországban az Anglia megszállásához szükséges hátországot látta; ennek megfelelően a szokásostól eltérően bánt a franciákkal. Párizsból dél felé kiözönlő seregei hamar utolérték az országúton bukdácsoló menekülőket. A gyalogosokat szépen teherautóra rakták, és „Mi értelme van a menekülésnek?” jelszóval hazaszállították őket. A férfiakat pálinkával itatták, az asszonyokat mosollyal nyugtatták, a gyermekek szájába bonbont dugtak. Két hétig szinte bűvöletben tartották Párizs népét. Ha egy pohár vizet kérve, vagy valami utca után tudakozódva bekopogtak is egy-egy lakásba, udvariasak és barátiak voltak; s jobbára csak az angolokat szidták, mint minden bajnak és háborúságnak az okozóit. Az egyszerű francia polgár – akinek az emlékezetében az első világháború német katonája élt, a köszönés nélkül, ajtót kivágva a házba berontó martalócé, a szekrények zárát feltépő s a lakásokat rövid úton megdézsmáló haramiáé – most kellemesen csalódott. Félelmei nem igazolódtak be. Két álló hétig tartott ez az önámító kellemes csalódás. Ennyi időre volt szüksége a házába szíves erőszakkal visszatelepített párizsi polgárnak, hogy rájöjjön, az európaiság csak az ő elbolondítását szolgálja. Senki sem akar a fehérműs szekrényéből kitépni három lepedőt, de ez mit sem változtat a megszállás tényén. Hitler katonája a franciák fizette hadisarcból szép zsoldot kap, elegendőt, hogy felvásárolja Franciaország egész gazdagságát. Francia pénzen a francia gazdagságot. Mindenki látta, milyen sorsra jutnak a gazdájuk által elhagyott raktárak. Hosszú vonatszerelvények szállítják értékeiket Németországba. Voltak persze előrelátó tulajdonosok is, ezek elrejtették áruikat és csak azután menekültek el. A német rendőrség – mert most ilyen is van a város rendjét irányító fegyvertelen

francia mellett – jól fizet azoknak a besúgóknak, akik információkkal szolgálnak az efféle rejtett raktárakról. A francia rendőrség, ha elkap egy-egy ilyen besúgót, elintézi. És lassan már a párizsi polgár is tisztában van vele, hogy végső soron ő fizette meg a német katona jóindulatát, a snapszot, amivel megkínálták, a gyermek szájába dugott bonbont, a hazaszállítást, az angolelleses propagandát, az egész átkozott háborút.

A francia kereskedő, akár nagy áruházat, akár szerény kis butikot vezet is, rádöbrent már, hogy a német hadsereg teremtetten nagy üzleti forgalom valójában az ő kirablását jelenti. Újabb áru nem lesz, vagy ha akad is majd valami kevés, annak is egekig ugrik majd az ára. A redőnyt lehúzni pedig nem szabad, tiltja a német megszálló hatóság. A csemegékből, az édességboltokból Németországba vándorol a csokoládé, a kakaó, minden édesség. Néhány hét múlva érezhetően megcsappan az élelmiszerkínálat, hamarosan bevezetik a kenyér- és az egyéb jegyeket. S lassan már jegyre sincsen élelem. Kezdődnek a sorbanállások, a boltok előtti éjszakázások. Valami félszeg, szégyenlős élet kezdi bontogatni szárnyait. Kifelé azt mutatják az emberek, hogy lám, „lehet így is élni”, de a lelkekben már érlelődik a számonkérés, azok felelősségre vonása, akik elárulták a francia „gloire”-t, elárulták a francia katonát, kiszolgáltatták a fasizmusnak, a németeknek. Párizs ege felhős, az éjszakai városra az elsötétítés szuroksötétje borul. Jaj annak a magános német katonának, aki egyedül merészkedik ki éjjel az utcára – reggel átvágott nyakkal találhatják. A német katona ezért nem is a gyalogjárón jár, hanem a kocsíúton. Autóforgalom úgy sincs, az autók vagy délre menekültek, vagy elrekvirálták őket a megszállók. Egy okkal több a haragra.

Engem egy rémkép gyötör. Mivel Zigék nem jelentkeztek sem Mártánál, az anyósnál, sem nálam, biztosra vesszük, hogy elindultak délnek. Megérkeztek-e? A dél felé vonulókat

később repülőgépről lőtték a németek és az olaszok. Hogyan találom meg Yvette-et, a párhónapos babát, ha szülei elpusztultak menekülés közben? Annyi mindent hall az ember. Az újra megjelenő újságok tele vannak egymást kereső emberek hirdetéseivel. Menekülés közben autósok fölvtették gyalogosok apró gyermekeit, aztán egy-egy légitámadás pánikjában, vagy csak valami egyszerű torlódásban ezek a pillanatnyi ismerősök szem elől veszítették egymást. Anyák ezrei ordítanak az újságok hasábjain, a rádióban gyermekeik után. Én sem tudok sem a fiamról, sem az unokámról. A folytonosan gyötrő aggodalmak közepette Bellával megpróbálunk valahogy élni. Élelmiszert gyűjtünk, sorba állunk, és azon törjük a fejünket, hogy miből folytatjuk tovább? Bella veszett takarékosságba kezd, annyira retteg a szűkös jövőtől: nem eszik, nem akar metróval járni.

Egy napon megindul a posta. Hírt kapunk Percel Erzsiről, Hertzka Kláriról. Más ismerősökkel egy kedves faluban rekedtek. Rövidesen visszatérnek. Aztán levél jön Palitól és – végre – Zigtól is. Valami különös véletlen folytán vonatra vették fel őket. A bombázások során a vonat nem sérült meg, szerencsésen lejutottak Mauvezin délfrancia városkába, ahol egy előkelő ház földig érő ablakokkal díszített szalonjában szállásolták el őket, úgyhogy most az egész városka szeme láttára telnek napjaik. A ház ugyanis a főtéren áll, az ablakokon pedig se redőny, se spaletta, de még komolyabb függöny sincs. De mit számít ez, amikor mind a hárman élnek?!

Közben Bellával mind a ketten keresethez jutunk. Bella kénytelen-kelletlen „üzleti” kapcsolatot teremt a német katonákkal. A hatalmas megszálló sereget Párizs körül telepítették le, számukra tilos a város területére lépni. A zsebük viszont tele van francia frankkal, és a város kincsei csalogatják őket. Szeretnék elvásárolni a zsoldjukat. De hát a német hadseregben a „tilos” az tilos. Így aztán új üzletág születik: kereskedés a németekkel. Nekiállunk párizsi emléktárgyakat,

„souvenireket” gyártani. Iszonyatos ízléstelenség mindahány. Selyemmaradékokból zsebkendőt varrunk, „Emlék” felirattal, és díszként rápingáljuk az Eiffel-tornyot. Van, aki még álmában is az Eiffel-tornyot festi. Rita borzalmas színű batiztból csipkés kombinékat varr. Különös nevük van – „Reizwäsche” (csábfehérenemű). A német katonák nagyon keresik. De szívesen vásárolják az emléksálakat is, főleg ha rajtuk díszileg az Eiffel-torony. De aztán rákapnak a praktikus vásárlásra; a gyerekholmira, a szövetre, a kötőpamutra és a gyapjúpulóverekre. A német katonának minden kell. Eléggé dühítő a boltosok számára, hogy a kötelező udvariassággal ki kell szolgálniuk a Párizsban élő német katonákat, tábornoktól le egészen a közkatonáig. A kincset érő ékszerektől, bundáktól, keleti szőnyegektől egészen a férfizokniig.

Bella esténként holtfáradtan tér haza, de pénzt hoz. Azokon a napokon, amikor Párizsban marad, nekem segít. Én egy teljes zsák lisztet vettem a lakásunktól három utcányira levő péktől.

– Minek magának ennyi liszt? – kérdezi a pék, és magyarázatomra, hogy metélt tésztát akarok gyúrni belőle, értetlenül rázza a fejét.

A lisztet Strémi fuvarozza haza. Aztán Bellával kettesben nekiállunk a nagyüzemnek. Én a szobában gyúrok, természetesen tojás nélkül, csak vízzel. Bella a konyhában nyújt. Olykor vidáman bekiált: – Ne takarékoskodj a vízzel! Olyan kemény a tésztád, hogy nem is tudom nyújtani. – Nagyon büszke vagyok a tudományomra.

Hanem este! Amikor Bella már elköszönt, és hazament az utca túloldalán levő lakásába, akkor látom, hogy barátnőm, aki New Yorkban nőtt fel, és soha életében nem gyúrt, nem is nyújtott tésztát, szép nagy kerek lapok helyett holmi térképeket hagyott a konyhamban, s mindből csurog a víz. Némelyiken itt-ott már megszáradt a kovász, úgyhogy újra sem gyúrhatom az egészet. Nincs más hátra, mint az asztalon, a szé-

keken, a sublódon szépen kiteregetni ezeket a csipkés szélű ormótlanságokat és megvárni, hogy néhány nap alatt kiszáradjanak.

Az est sötétjében, a száradó tészta kovászszagában végig-gondolom a helyzetemet. Pali koncentrációs táborban van. Mi lesz, ha a németek átlépik a fegyverszünetben vállalt demarkációs vonalat; mit csinálnak majd egy ilyen, kommunistákat őrző egységgel? Zig és családja Dél-Franciaországban rekedt minden kereset és kilátás nélkül. És magam? Mihez kezdek én itt a száradó tésztalapok között, a kovász szagában? Felnevetek, mert egy francia mondás villan belém: „Ma fille, tu es bien dans le pétrin” – Lányom, jól benne vagy a pácban.

De nincs sok időm a magam baján keseregni. Aludni kell, holnap munkanap van. Hetenként egyszer egy nagy, négyszobás lakást kell kitakarítanom. Munkaadóim primitív zsidó emberek, üzemszerűen férfiinget gyártanak. Örülnek a nagy forgalomnak, a nagy jövedelemnek, és kitartóan vizslatnak anyagutánpótlás után. Tudják, hogy ott lebeg a fejük felett az elhurcoltatás veszélye, naiv módon mégis abban reménykednek, hogy megússzák.

Mialatt a konyha kövét sikálom, kellemetlen felismerésre jutok: nem bírom már úgy a fizikai munkát, mint régebben. Pedig negyvennégy éves vagyok mindössze. Még nem barátkoztam meg az öregség gondolatával, és most hirtelen fel kell ismernem, a gyorsan öregedők fajtájából vagyok.

A Bellier-Dedouv kezd a régi lenni: hébe-hóba ismét feltűnnek a férfiak. A nőlakosok pedig nagyjából mind visszatértek. Csak Angyal Panni maradt a férjével valahol Marseille mellett.

1940 nyara forró. Valaki a vincennes-i erdőn túl kitűnő fürdőhelyet talált. Gyalog elérhető. A magyar emigráció egy része most rendszeresen ott találkozik. Magam önfeledten mártózom a vízbe.

A viszonylag gyorsabban múló nyári hónapok után ismét

kezdődik a komolyabb munka. Szeptemberben Klárral kosztosainkká fogadjuk Strémit és Gránert, a fotográfust. Az egyik délben, amikor a két kosztos azzal ugrat minket, hogy konyhánkon inkább csak úri tálalást kapnak, nem pedig elegendő és hazai ízű ebédet, egyszer csak tárul az ajtó, és beállít Zig.

Kabátja, haja – már amennyi van – csupa szalmaszál. Nyitott vagonban, szalmába ágyazva hozták fel őket. Maguk kérték a hazaszállítást, és ez volt az egyetlen lehetőség. Kényelmetlen út volt, de legalább újra itt vannak. Szonja októbertől ismét tanít, újra nyit a régi iskolája. Zigből csak úgy árad a sok emlék, beszél szerencsés nyári utazásukról, néhány vídám kalandjukról; aztán hirtelen elhallgat, és váratlan fordulattal így folytatja: – Tudod, voltam Papinál. Meg lehet láto-
gatni. Csókoltat.

Most már nem akarok másról hallani, csak Vernet-ről. Éheznek. Szerencsére a közelben, Montauban városában él Révai Gizi meg „Silonka”; sorba járják a környező városok, falvak kereskedőit, és gyűjtenek az internáltaknak. Mindenhol kapnak is valamit! A tragikus élelmiszer-ellátás, a fasiszta agitáció ellenére a kis francia fűszeresek, mészárosok, a névtelen szatócsok igyekeznek minél többet juttatni a spanyol háború fogságban tartott hőseinek és azoknak, akiket ugyanoda toloncoltak. Együttérzésüket élelmiszer-csomagokkal fejezik ki. Révai Giziék tehát szereznek ennivalót, maguk viszont alig esznek. Gizi még azt is megtiltotta, hogy a csomagolásnál segítő elvtársak egyetlen szem kockacukrot is lenyeljenek. Ő sem eszik, csak minél több jusson a táborokba. A végén úgy ájult el csomagolás közben. Gizi végül kénytelen meghajolni az elvtársak határozata előtt: ennie kell.

– És képzeld, mama – folytatja Zig –, ez a drága Weisz Pali! Hatvan kilométerre Vernet-től, egy tanyán kaptak menedéket, valami barátnőjük rokonánál. Képes volt onnan elbiciklizni Papihoz, csakhogy beadjon neki egy sült tyúkot.

Zig csak mesél, mesél, de én csak részleteket hallok az

egészből. Folyton az jár a fejemben, hogy meglátogathatom férjemet. Megyek, utazom, még hozzá élelemmel megrakodva – döntöm el magamban. Ám ez a tervezett utazás nem volt egyszerű feladat 1940 szeptemberében. A német megszállás két részre szakította az országot. A Loire és a Cher folyótól északra a német hadsereg volt az úr, onnan délre pedig hűbéresük, Pétain marsall. Egyik országrészből a másikba csak hatósági engedéllyel lehetett utazni. Ezt az engedélyt a német hadvezetőség a legritkább esetben adta ki. Elhatároztam, ha török, ha szakad, kiverekszem magamnak ezt a papírt. Nem voltam egyedül. Több ezer ember döntött így ezekben a napokban.

Nec mergitur

Az 1970-es évek derekán komoly történészek kinyomozták, hogy a francia ellenállás nem is volt akkora népi megmozdulás, mint amekkorának sokan feltüntetik. Komoly történészekkel pedig nem szeretek vitába szállni. Tudom, éljenek a világ bármely táján, van egy közös vonásuk: mindent be tudnak bizonyítani. Még az ellenkezőjét is. Elmesélem mégis, hogyan utaztam 1940-ben – amikor még senki sem beszélt ellenállásról –, a kettős tilalom ellenére, Párizsból a Pireneusok lábához, az Ariège megyei Vernet-be és onnan vissza Párizsba. Ha elfogtak volna, vagy ha egyszerűen bárki följelent tilos vállalkozásomért, lehetetlen elkerülnöm az internálást. De nem jelentett fel senki. Aki tudott, csak segített, még a hivatalos francia hatósági közegek is.

A dolog úgy kezdődött, hogy Deák Kati, akit mi csak Catherine-nak hívtunk, rábeszélte, menjek csak el a magyar követségre, és kérjem a segítségüket vernet-i utazásomhoz.

– Háború van – magyarázta –, fokozott kötelességük a magyar állampolgárok segítése.

Tényleg, még az útlevelemet sem kérték. Mindössze annyi érdekelte a követségi tanácsost, akivel tárgyaltam, hogy mi is Palinak a vallása. A kérdésre eleve készültem, sőt arra is, hogy kitalált történetemet élethűen adjam elő.

– Kérem – dadogtam –, ő református. Illetve annak születt, de az édesapja még római katolikus volt. Csakhogy a férjem apja elvált, és a katolikus egyház nem engedélyezett újabb házasságot, ezért lett református.

Már szedem is elő az apák és nagyapák, az anyák és nagyanyák megsárgult keresztleveleit. Az iroda levegője hirtelen megváltozik. „Nagyságos asszonyom így, meg úgy . . .” – nyűgöz le nyájasságával a snájdig tanácsos, és már diktálja is az ajánlólevelet. Magyarul és franciául. Mindenkinek tudomására hozva benne, akit illet, hogy a követség minden hivatal odaadó segítségét kéri az ügyhöz. „Kisasszony – fordul a gépírónőhöz –, írja a nevét két essipszilonnal!”

A papírral Párizs úri negyedébe kell mennem, ott van a német hivatalná lett nagy hotel. Háromnap próbálkozás után végre egy magyar hivatalnok elé kerülök. Igazi dzsentrí. Elolvastatom vele a követség ajánlását. De ő csak arra kíváncsi, vajon Pali valódi árja-e a nürnbergi törvények szerint is.

– Természetesen – mondom, de válaszomat úgy látszik, nem találja elég meggyőzőnek. Egyheti hajcihő után el is utasítanak. Más úton kell próbálkoznom. A Lyoni pályaudvarra megyek, és vadidegen vasutasoknak mesélem el, hogy át akarok jutni a másik zónába, papírom meg nincs. Úgy beszélnek velem, mintha a világ legtermészetesebb dolga lenne a tiltott átkelés. Segíteni viszont nem tudnak. Más megoldás után kell néznem.

Deák Kati újabb ajánlással áll elő. Ő már volt is odaát, és visszajönnie is simán sikerült. Használjam az ő receptjét, mondja. Ehhez egy tősgyökeres francia útitárs kellene. Benne jobban bíznak, mint egy a nyelvet törő idegenben. Szerez is egy asszonykát. Hamisítatlan francia, szintén Vernet-be tart.

Ott van az ő férje is, egy román elvtárs. Utitársam sem akar üres kézzel menni, szerszámokat akar átvinni a demarkációs vonalon a férjének.

Egy szeptemberi hajnalon vonatra ültünk. Vierzon városáig utazunk vele a Cher folyóig, ahol a demarkációs vonal két fasiszta zónára osztja a nemrég még egységes és szabad Franciaországot. A kettőnk málhája hatvan kiló, plusz négy télikabát. Ezeket olyan elvtársaknak viszem, akik a nyári nagy menekülés során lejutottak a meg nem szállt országrészbe, de a kabátjukat nem tudták elvinni. Viszek még vagy egy tucát levelet is direkt e célra vásárolt csípőszorítómban. A német megszállás óta nem lehet levelezni az ország másik felével.

Vierzon. Kedves kisváros, békésebb időkben talán még szép és érdekes is. Valaha csak a Cher folyó választotta ketté, most már a háború grimaszai is. Egyik partja a német megszállóké, a másikon Pétain marsall birodalma kezdődik. A német hatóságok kénytelenek voltak, igaz szigorúan ellenőrzött keretek között, némi forgalmat engedélyezni a város két elszakított fele között. Ez a mi lehetőségünk is: egy megadott címet kell keresnünk. Kedves család fogad. Kedvesen utasítanak is vissza minket:

– Igen, azelőtt vittünk át menekülőket a folyón, mindenkit, aki át akart menni. De a németek most kábelt raktak le a vízbe, és az irtózatosszirenázással riasztja őket, ha valaki csónakos átkeléssel próbálkozik.

Nem adjuk fel a reményt. Lemegyünk a partra. Órákig sétálunk a folyó mentén, és mindenkit leszólítunk, aki elég megbízhatónak látszik, tudna-e valami megoldást a problémánkra. Senki sem biztat, de mindenki együttérzéssel hallgat végig bennünket.

Aztán egyikük figyelmeztet, este nyolc után tilos az utcákon járni, és a nap már megy lefelé. Legokosabb, mondja, ha egy helyi járattal visszatérünk Vierzonba. Ha nyolc után érkezünk

is, az állomástól átszaladhatunk az egyik közeli szállodába. Például a Hotel Bordeaux-ba, mondja és rám néz. Pillantása, úgy érzem, sejtet valamit, ezért a Bordeaux tulajdonosától nemcsak kiadó szoba felől érdeklődünk, hanem az iránt is, tud-e valamit, hogyan juthatnánk át a folyón. Nem tud. Másnapra halasztjuk a további puhatolózást.

Ekkor benn a városban igyekszünk valami nyomra bukkanni. Vierzon zsúfolásig van német katonákkal. Még szemet szűrhet, hogy órákig ide-oda bóklászunk a belváros utcáin. Valaki végül azt tanácsolja, próbáljunk határátlépést kérni a német hatóságoktól. El is vezet az illetékes hivatal elé. Már sokan várakoznak ott. Amíg álljuk a sorunkat, összebarátkozunk egy fiatal nővel. Szegénynek különös ismertetőjele van: félkarú. Rövid ismeretség után – valami csakis a franciákra, pontosabban csakis a francia dolgozókra jellemző – természetes nyíltsággal elmeséli a maga ügyét. Útja félhivatalos. Félhivatalos, mert a német hatóságok nem tudnak és nem szabad tudniuk róla, viszont írásos megbízatást kapott rá az egyik párizsi francia hatóságtól, pontosabban a tizenharmadik kerület polgármesteri hivatalától. Meg is mutatja az okmányt, és elmondja a történetét is. Mint ahogy minden évben szokás, 1940 nyarán is vidékre vitték nyaralni a kerület gyerekeit. A németek betörése, a demarkációs vonal aztán egyik napról a másikra szétszakította a családokat, elválasztotta egymástól a szülőket és a gyermekeket. A német hatóságok az ősz közeledtével megengedték a gyerekek hazatelepítését, kivéve huszonhárom zsidó és egy néger gyermekét. Nos, bárátnőnk feladata éppen az, hogy hazasegítse ezt a huszonnégy gyereket. Egy másik, egy déli organizáció lopja át őket a demarkációs vonalon, hogy aztán ő egyesével, kettesével Párizsba vihesse a szerencsétleneket. Megbízatása addig érvényes, amíg nem egyesül újra mind a huszonnégy család. Beszélgetésünk végén készségesen megad egy címet, ahol talán a mi problémánkat is meg tudják oldani.

Már indulnánk is a címre, amikor beteretnek minket egy irodába. Csak bent döbbenek rá, hogy a helyi Gestapo előtt állunk. Innen nem lehet eljutni, nyugtatom magam, okosan kell viselkedni. Előadom hát szokásos mesémet:

– Férjemet a háború kitörésekor a franciák internálták, nem tudom, miért, most elengednék, ha hazautazik Magyarországra. Ehhez megvan már minden engedély, de nem tudom eljuttatni hozzá, mert egyszerűen nincs posta. Szóval az okmányokat és némi útiholmit szeretnék levinni most neki. – Mutatom is a magyar követség ajánlólevelét. A gestapósokat mindez hidegen hagyja, szúrós szemmel, ridegen faggatnak, csak egyetlen dolog érdekli őket: zsidó-e a férjem. Hivatkozom magyar nemesi eredetére. Erre nekiállnak az én személyi igazolványomat vizsgálni. Miért nincs benne a vallás? – szegeznek nekem. Mert a francia hivatalos iratokban sehol sem szerepel vallás-rubrika, mondom, de még mindig vizslatnak a papírjaimban. Megakadnak apám születési helyén, Szolnokon. Ez Lengyelországban van – szögezi le egyikük diadalittasan. Megengedek magamnak némi jóakarató földrajzi kiselőadást. Nem hisznek nekem, hanem előkerítenek valahonnan egy újabb gestapóst, aki hosszú nádpálcával nekilát böngészni Európa falitérképét. Szolnok sehol, végül aztán elunják a játékot, és határozatot hoznak az ügyemben. Nem mehetek át a demarkációs vonalon, azaz a Cher folyón – szól a bölcs döntés –, rámehtek viszont a folyó hídjára, azon áll egy őrbódé, ott nyújtsam be férjem iratait, nyitott, megcímezett borítékban, hiánytalanul meg fogja kapni őket.

Le kell nyelnem a békát, csak úgy szabadulhatok. Leadom hát a borítékot a kijelölt őrbódében. Utána pedig már rohannok is francia útitársnőmmel a félkarú nő által megadott címre, egy bisztróba. A patron pontosan olyan, mint minden más bisztrótulajdonos Franciaországban, átizzadt ingű, nagy hasú. Kérdésemre nem is felel. Mint aki süket, úgy áll mellettünk, és várja, hogy kiigyük a háborús ínségben citromos limoná-

dénak titulált lőré. Csalódottan fizetek, és már szedelőzkö-
dünk, amikor a fogai közt odamorogja nekem:

– Legyenek itt ma délután négykor. – Ellődörögjük az
időt. Amikor visszatérünk, a változatlanul szófukar patron a
keze intésével egy oldalhelyiségbe invitál minket. Fiatal, de
már kopaszodó férfi vár ránk. Faggat ő is egy keveset, de vég-
re egy kikérdező ember, aki nem a férjem vallására kíváncsi,
hanem arra, hogy hol szálltunk meg.

– Á, Hotel Bordeaux?! Nagyon jó hely! Este hatkor le-
gyenek az alsó étteremben. Átviszem magukat. Ja, igaz, mál-
hájuk van? Hatvan kiló?! Nem baj, majd csak átviszem azt is.
Csak legyenek pontosak!

Jóval hat előtt lenn ülünk-a kongó étteremben. Két vasutas
lép be a helyiségbe. Hozzánk jönnek és megkérlik, hadd ülhes-
senek az asztalunkhoz. Nincs ellene kifogásunk, bár a kérés
a teljesen üres teremben kissé különös. De ami szót egymás-
sal váltanak, világossá teszi, hogy jövetelük nekünk szólt. De
társalgásukból az is kiderül, ők nem az izzadt ingű patron sza-
vára jöttek. Őket – az ő illegális vonalukat – a szálloda tulaj-
donosa értesítette. Szóval már ő is intézkedett. Csakhogy ne-
künk már van másik emberünk is. Valamivel hat óra előtt jön
értünk, kis szekeret húz maga után. Felrakja rá málháinkat.
A két vasutas eltűnik, de elmenőben mintha biccentenének
egy kicsit új, kopaszodó barátunk felé. Az pedig nekilát kita-
nítani minket.

– Maguk csak karoljanak szépen egymásba, és cseverész-
senek, ahogy a sétáló barátnők szoktak. Messziről kövesse-
nek, hogy senki se sejtthesse, összetartozunk.

Az este nyolckor kényszerből kiháló város most az utcákon
hullámszik, élvezve az aranyló őszy ragyogását. Nem is olyan
egyszerű szemmel tartani barátunkat.

– De hova megy ez, uramisten!? – tör föl belőlem a sopán-
kodás. – A híd felé tart, ahol délelőtt le kellett adnom a Pa-
linak szóló papírokat. Ebből lebukás lesz!

Ütitársnőm rám rivall:

– Fogja már be a száját! Vállaltuk ezt az utat, hát csináljuk végig!

Te jó ég, csak most veszem észre, hogy az imént hangosan gondolkoztam! Szép kis konspiráció! De a veszély azért veszély marad. A kopasz után eredek.

– Délben adta le azt a levelet? – nyugtatgat. – Nem lesz semmi baj. Azóta más őrség ül már a bódében.

Szóval a Cher hídján fog átvinni bennünket, és azt ígéri, hogy minden baj nélkül. De nem most.

Lármás és tömött bisztróba vezet minket. Ülünk csak le, mondja, és várakozzunk türelemmel. Előbb még át kell csempésznie egy lovat valami gázlónál, pár órába is beletelhet, amíg visszaér. Nem volt mit tennünk, leültünk az egyik asztalhoz, ahogy mondta, és vártuk – nem éppen türelemmel.

Végre megérkezik. Leül mellénk, és felkészít minket az útra. Az őrbódében szolgálatot teljesítő „káposztafejet” – a franciák maguk közt így hívják a német katonákat – tizenkét tojással már lekenyerezte. Az szemet huny majd, amikor ő átviszi anyját és nővérét (vagyis minket) a túlsó partra. Amikor elmegyünk a bódé előtt, nézzünk be, és barátságosan integessünk a németnek.

Így is történt minden. Átkelésünket, amit ezer utánajárással annyi hivatalban nem lehetett kiverekedni, egy francia csempész tizenkét tojással lehetővé tette.

Utunk persze ezzel korántsem ért véget. Először is vagy két órára otthagyt minket barátunk, valahol a senki földjén, mert közben még egy átkelést kellett följebb, az egyik gázlónál elintéznie. – Egy napon egy helyen csak egy átkelés, ez a munkamódszerem – mondja, amikor elhagy minket. Mi meg várunk, fel-alá sétálgatva a holdfényes éjszakában, közben elmeséljük egymásnak életünk történetét... Így gyorsabban múlik az idő.

Végre megjön az emberünk. Valahonnan előhúzza a kisko-

Párizs, Place de l'Opera

Zig

Karikás Frigyes

Bölöni György

A „banyaszövetség”:

Aranyossi Magda, Dobrova Bella, Philipp Margit és Kara Anna

A *Femmes* (Asszonyok)
1937. január-februári
címlapja a fasiszta
háborús veszélyre
figyelmeztet

Aranyossi Pál

A szerző az 1950-es években

csit, és elvisz két kilométernyire fekvő tanyájára. Felesége vacsorával és vetett ággyal vár ráuk.

Lefekvés előtt még elbeszélgetünk. Elmondják, hogy a vierzoni sejt él és működik tovább, fő feladata most a hadifoglyok kiszabadítása, szökésük megszervezése. Franciaország előzőlése után hadifoglyok százezrei kerültek a németek kezére. Csak szakaszonként szállítják őket Németországba, a többit francia földön őrzik. Bőven van munkája a vierzoni sejtnek.

Új barátunk közlékenysége felbátorít. Mielőtt Párizst elhagytam volna, azt az ígéretet tettem egyik kedves és lelkes elvtársnőmnek, Denise Delmont ügyvédnőnek, hogy ha lehet, szervezek neki valami csempészatat Riomba. Előhozakodom a dologgal, és kopaszodó barátom vállalja, hogy véghez viszi. Azon melegében megírom a hírt Denise-nek, és a vierzoni címet, amelyen át barátommal levelezhet. A levél a holnapi nap folyamán átjut a megszállt területre, onnan pedig Párizsba. (Hónapok múlva már ismét Párizsban találkozom Denise-zel, aki elmeséli, nagyon elégedett volt barátunk segítségével. A perhez szükséges összes aktát sikerült hiánytalanul eljuttatnia Riomba, eleget tehetett védőügyvédi teendőinek. Viszont elvesztette a kapcsolatot barátunkkal, mert az értesítette, hogy munkája közben megsebesült, valószínűleg felfigyeltek rá, ezért hát tartsuk magunkat távol tőle. Többé nem is láttam őt, a nevét sem sikerült megtudnom. Csak névtelenül köszönhetem meg most neki harmincöt év távlatából, hogy azok egyike volt, akik megtanították tisztelni a francia nevet.)

A határátlépést követő reggelen, jól megreggelizve és alaposan kioktatva további tennivalóinkról, szeretnénk leróni tartozásunkat.

– Csak akkor adjatok, ha nem esik nehezetekre. A foglyszabadításhoz kell a pénz.

Végre fenn ülünk a környékbeli tejesasszony szekerén. Barátunk előre kitanított rá, hogy semmit se mondjunk neki, mert rettenetes pletykafészek. Elég nehéz betartani szótlan-

sági fogadalmunkat. A nénike folyton faggat, méghozzá hosszú időn át, mert a tejkihordáshoz szokott lovacskája minden második háznál megáll. Végre mégis megérkezünk egy magános vasúti őrházhoz. Annak idején a pályaőrnek nem volt itt más dolga, mint hogy kis zászlaját lobogtatva köszönjön a tovarobogó vonatoknak. A megszállásnak hála, a kopottas őrház most a végállomás rangjára emelkedett. Vonat innen már nem mehet tovább, csak vissza Pétain birodalma felé. Most is vagy kétszáz ember vár a vonatra. Heverésznek az őszi mezőn, vagy a napfényben álldogálnak, és izgatott büszkeséggel mesélik ismeretlen útitársaiknak, hogyan sikerült a németek orra előtt átszökniük a demarkációs vonalon.

Az asszony, akivel nekivágtam az útnak, nem a legkellemesebb útitársnak bizonyult. Nem akarta tudomásul venni, hogy illegálisan utazunk, és hogy ennek megfelelően kell viselkednünk; hosszú vonatutunkon állandóan vad politikai vitákba kezdett. Fennen szidalmazta azokat, akik belenyugszanak az adott helyzetbe. Valósággal fellélegeztem, amikor estére, Toulouse városába érve végre megszabadulhattam tőle. Ugyanis nem volt hajlandó Toulouse-ban megszállni, hanem azonnal átszállt arra a szárnyvonalra, amely késő este ér Vernet-be. Én viszont – igaz, nem túl bátran – felkerestem azt a kis fogadót, amelyet Zig ajánlott, mondván, ott nem sokat faggatják az utazót céljai felől. Pihentem egy alaposat, és másnap délben ott álltam bőröndömmel az internáló háború határozatos drótsövénnyel biztosított kapuja előtt. Nem sokkal később már az irodában voltam. Elegáns francia tiszt – mint megtudtam, civilben művészettörténész – fogadott, és minden teketória nélkül engedélyezte, hogy három napig meglátogathassam a férjemet.

A látogatókat – voltunk vagy ötvenen – közel a bejáratához egy nagy fabarakkba terelték. Itt összeírták azoknak a nevét, akiknek látogatójuk érkezett, hamar össze is gyűjtötték őket, és nemsokára – igaz, őrizettel – jöttek is már a látoga-

tóterembe. A boldog ölelkezések, az önfeledt csókok után minden nő nekilátott bontogatni az élelmiszercsomagot, és falatozni kezdtek e furcsa-szomorú párok. A barakk előtti padon Palival mi is éppen ennek a szertartásnak hódoltunk, amikor friss német hang kacagott ránk. Netti volt, Anna Seghers. Mohóságunk mulattatta és az, hogy váratlanul megint találkoztunk. Régi, még Németországban kötött barátságunk szinte véletlen találkozások sorozatából állt. Mindig véletlenül futottunk össze, s noha valahányszor megfogadtuk, hogy a jövőben jobban ápoljuk majd barátságunkat, valamelyikünk mindig elfeledkezett az ígéretről. Illetve, egyszer Nettiék tényleg betartották a fogadalmat. Amikor 1939 szeptemberében hírül vették Pali letartóztatását és internálását, rögtön a keresésemre indultak. Elég nehéz volt megtalálni engem, mert régi lakásomból címem hátrahagyása nélkül távoztam. Mégis megtaláltak, és igyekeztek gondomat viselni. De aztán letartóztatták Netti férjét. Őt is abba a táborba zárták, ahová Palit. A bevonuló németek Gestapója elől Nettinek sikerült két gyermekével Dél-Franciaországba szöknie, és egy Pamiers nevű kisvárosból elintézni kivándorlásuk ügyét. Véletlen találkozásaink sorozata Vernet-ben tehát újabbal szaporodott.

Pali, noha egészen átlátszóra lefogyott a táborban, mihelyt gyomra éhségét csillapította, táplálékot kért másik éhségének is: politikai híreket, képet arról, ami a Cher folyón túl történik.

Nem azokra a hírekre volt kíváncsi, amelyekről a Pétain-féle újságok is tudósítottak, és amelyekben a tábor személyzete sem hitt, hanem az igaziakra. Aztán ő mesélt az életükről. Az őrség – mondta – nem egységes; vannak köztük egészen emberségesek, de vannak brutális fickók is. Egyszer már majdnem tömegmészárlásra került sor a politikai internáltak csoportjánál. Szerencsére a vérengzést két ember hidegvére és bátorsága elhárította. Az egyik a tábor parancsnoka

volt, a másik Ráth Károly, magyar internált, volt spanyol harcos. Most nagyjából nyugalom van. Nincsen torzsalkodás a foglyok és fiatal őrzőik között. A nyugalom alapja, hogy egyaránt gyűlölik a közös ellenséget, a német fasizmust. 1940 júniusa, Párizs megszállása óta a fogva tartott antifasisztákat őrök már nem tartják ellenségnek. Például a tábor parancsnoksága kapott egyszer egy „fülest”, miszerint német különbizottság fog kiszállni a tábor és lakói megvizsgálására. A hír azt jelentette, közvetlen veszélyben forog a Németországból menekült antifasiszták élete. És ekkor a táborparancsnokság azt javasolta az érintett foglyoknak, nappali ruhájukban térjenek nyugovóra, ezzel mintegy értésükre adva, hogy szükség esetén lehetővé teszi a szökésüket. A német ellenőrzés szerencsére elmaradt. Hitlernek 1940-ben még okos kémiszolgálat volt; tudták, hogy minden, a francia hátszói kedélyeket felborzó akció csak nehezítené a tervezett angliai inváziót.

Az internáltak látogatói között több magyar elvtársnőre akadtam. Tőlük érdeklődtem a szálláslehetőségek felől. Azt ajánlották, menjek a tábortól alig egy-két kilométerre fekvő Vernet-be. A falu lakói nem ellenségesek, szállást is szívesen adnak. De a helységben minden ágy foglalt volt. Még jó, hogy összefutottam a szép Band Rózsival és az internált Budai menyasszonyával. Nekik még sikerült két lengyel elvtársnővel közösen kivenniük egy négyszemélyes szobát, két franciaágygal. Ha nem kapok jobbat, mondta Rózsi, szívesen látnak harmadiknak duplaágyas fekhelyükön. Ajánlatát boldogan elfogadtam.

Három napig minden reggel nyolckor ott álltunk a tábor kapuja előtt, és este hatig ott maradtunk a táborban. Közben Budaiék megesküdtek, a táborparancsnok volt a tanújuk, az egyik őrkatonája pedig négylevelű lóherét ajándékozott nekik, nászajándéknak.

Október volt már. Arra gondoltam, hogy ha valahogy kihúzom novemberig délen, újra kérhetek három nap látoga-

tást. Két elképzelésem is volt. Vagy meglátogatom Weisz Paula barátnőmet azon a tanyán, ahová kisfiával a németek betörésekor húzódott, és ahol később férje is menedéket talált, vagy Pamiers-ba megyek, ahol Netti segíthet rajtam. Mindkét dolog megvalósíthatónak látszott. Egyedül az aggasztott, hogy illegálisan érkeztem a meg nem szállt zónába.

Elhatároztam, „törvényesíteni” fogom magam. A franciák felületesek, félvállról vesznek mindent, majd csak kicsalok tőlük valami pecsétet a személyi igazolványomra. Vernet falu adminisztrációja látszott a legalkalmasabbnak erre a célra. Úgy hallottam, a tanító látja el a jegyzői teendőket. Iroda-időben kopogtatok. Nagy szobában találom magam, többen beszélgetnek benne. A széles íróasztal mögött negyvenes férfi ül. Odalépek hozzá, kezemben a személyi igazolványommal. Teszem is elé, és kérem pecsétes láttamozását. A férfi már nyúl is a pecsétnyomó után, de közben betekint tengeri kígyó hosszúságú és harmonikaszerűen nyitódó-csukódó igazolványomba. Azt hittem, nem vesz észre semmit, de hirtelen vörös lesz, mint a főtt rák, felpattan a helyéről, és a dühtől fuldokolva ordítani kezd:

– Hallja! Ez már mégis sok! Hogy maguk megszállják az egész falut, jönnek, mennek, mint a szentlélek, azt még megértjük. Láthatják, nem is vesszük észre! De hogy törvénytelen módon ide is bemerészkedjenek! Ez már sok! Még bajba sodornak bennünket is! Hát én nem láttam magát! érti!? Tűnjön el. Tűnjön el, de gyorsan!

Még a lépcsőn is hallom a hangját.

Szóval továbbra is illegális maradok. Így érkezem meg arra a tanyára, ahol Pauláék menedéket találtak.

A tanya egy magányos özvegyemberé. Nemrég halt meg a felesége. Hajnaltól sötétedésig dolgozik. Jóformán semmit sem beszél. Rokona, egy párizsi özvegyasszony és annak a nénje vendégeskednek nála, ők hozták magukkal Paulát és a kis Claudot, aztán Palit, a férjet, most meg engem – a „barátnő

barátnőjét”. A szűkszávú gazda, aki a háború kellős közepén minden falat húsért, zöldségért aranyat kaphatna, megengedi, hogy maradjak és fogyasszam a tulajdonát. Csak akkor tűnök el, amikor vagy tíznapos ott-tartózkodás után megtudjuk, hogy a helyi csendőrség a szomszédságban érdeklődött utánam.

Most Pamiers-ba megyek, Nettihez. Toulouse-on át visz az utam, meg is szállok ott. Toulouse számomra a találkozások városa lett. Ez most érthető is. A nyári nagy meneküléskor ez a vidék fogadta be a legtöbb hontalant, szinte a fővárosuk lett Toulouse. Még ha csak a környéken laknak is, bejárnak ide a dolgaikat intézni meg egymással találkozni. És mivel mindnyájan hontalanok és otthontalanok, állandóan a belvárosi utcákon – vagy ha van pénzük, a kávéházakban zsibongnak. Így futok össze Révai Gizivel és Silonkával és két aszszonytárssal a Nőszövetség idejéből, meg Anna barátnőm férjével, Pepi Grünnel és még vagy egy féltucat párizsi ismerőssel. Gizi túlfűtött hangján az internáltak helyzetéről tudósít, Silonka arra a veszélyre figyelmeztet, ami Toulouse-ban fenyeget, ha nincsenek megfelelő papírjaim. Ők is lebuktak egyszer, de sikerült megszökniük az internálás előtt. A rendőrség állandóan igazoltat, meséli.

Pepi Grün rögtön a védőszárnyai alá vesz. Meg kell ismer-nem Toulouse nevezetességeit, történelmét, sajátos gótikáját és a virágjátékokat.

Este holtfáradtan váltom ki a vasúti ruhatárból kényeztetésként, és megyek a kis szállodába, amelyet még Zig ajánlott. Minden szobájuk foglalt. Megpróbálnak segíteni rajtam. Áttelefonálnak egy másik közeli szállóba. Ott még van egy szoba, fenntartják nekem. Sietek oda. Amikor a bejelentő lapot töltögetem, megmozdul bennem a kisördög: itt talán megszerezhetem azt a bizonyos pecsétet.

– Mondja, kérem – szólok a tulajdonoshoz –, nem kell ön-

nek holnap a rendőrségben vagy hol, lepecsételtetni a személyazonosságomat?

– Mutassa kérem – mondja a tulaj, és máris a „harmonika” vizsgálatába merül. Megrázza a fejét, a frissen kitöltött bejelentő lap után nyúl és eltépi. Szeretném felpofozni magam. Most mi lesz velem? Jó, ha csak kidob. Sötét este szállás nélkül, kezemben bőrönddel egy vadidegen város utcáin. Elgondolni is borzalmas. De mi lesz, ha feljelent?

– Asszonyom, önnek nincsenek rendben a papírjai – mondja vádló tekintettel. – Nekem ezt azonnal jelentenem kéne a rendőrségen. De én ilyet nem teszek. Persze ha a rendőrség razziát tart, és én nem vettem fel az adatait, alaposan megbüntetnek. Ezért arra kérem, ha ilyesmi előfordulna, mondja azt, hogy most érkezett késő éjszaka, és azt kérte, hagyjam pihenni reggelig. Ezt mondja holnap is. Különben lakhat nálam, ameddig csak akar. Kis szálloda az enyém, ritkán látogatja a rendőrség. Aludjon jól!

Másnap megérkezem Pamiers-ba. Nettit nem találom, csak Pétert és Ruthot, a gyermekeit. Veszekednek, szidják egymást és éhesek. Édesanyjuk Marseille-be utazott, mexikói utazásuk ügyében. Körbejárom bérelt lakásuk salétromos falú konyháját. Titokzatos faliszekrényekben kutatok élelmiszer után. A zsákmány kiábrándítóan kevés: egy sárgarépa, és néhány szál szárasztésza egy ócska papírzsák fenekén.

Ruth egy gyanús zsákból, amely egy két szék közé feszített madzagon függ, túrót önt.

– Ki tanított téged túróöntésre? – kérdem a nyolcéves gyereket.

– Az élet! – válaszolja halálos komolyan.

– Hagyta megsavanyodni a tejet – kiabál Péter, és már megint áll köztük a bál.

A répából levest főzök. Szerintük nagyon jó levest. Aztán bemegyek a városkába élelmiszer-vadászatra. Ennivalót alig találok, de sötétvörös gyapjúfonalat igen, jó félkilónyit. Majd

csinállok belőle valamit. Felkeresem Netti háziasszonyát. Szobát kérek tőle, és azt, hogy árulja el az élelmiszerforrások titkát. Megajándékoz néhány deci olajjal, és estére öt kiló burgonyát teremt a konyhánk asztalára. Megkezdődik közös életem a gyerekekkel. Nagyszerű emberkék. Péter a maga tizenkét évével valóságos férfi, Ruth pedig a legbájosabb lányka, akivel valaha is találkoztam. Nem csodálom, hogy apja annyira imádja. (Párizsba érve kis levélkét találok bőröndömben, Ruth csempészte bele. Azt írja, mennyire megszeretett.)

Egyheti távollét után megérkezik Netti. Péter minden ébresztés nélkül már hajnalban felkelt, és eléje ment az állomásra. A gyerekek most anyjuk beszámolóját hallgatják. Aztán ő kérdegeti, hogy éltek távollétében.

– De hát miért nem jártatok a vendéglőbe!? Ott mégis kaptatok volna valamit enni.

Egyszerű gyónás következik, meg akarták spórolni a mama pénzét, tudták, kell majd a mexikói útra.

A Pireneusok felől fagyos szelek zúdultak le a völgyekbe. November közelgett, és vele vernet-i látogatásom. Ismét útba kellett ejtenem Toulouse-t, sőt, megint ott kellett aludnom. Magabiztosan állítottam be a kis szállodába. De semmi hely, nincs még egy matraccal bélelt fürdőkád sem. Bőröndömmel járom az esti, éjszakai város útjait, benézek minden szállodába, a legelőkelőbbtől a leghitványabbig. Sehol semmi. Toulouse az államfő, Pétain marsall látogatását várja. A túlszűfoaltságon kívül semmi jele az ünnepi készülődésnek. Még egy üdvözlő felírás sincs sehol. Viszont a razziák veszélye még nagyobb, mint máskor. Éjfélkor még mindig az utcán vagyok. Nincs más hátra, el kell fogadnom az egyetlen megoldást, amit a délfrancia városok községtanácsai ilyenkor nyújtanak – a tömegszállást. Viszont ott a legnagyobb a lebukás veszélye. Megkeresem, határozok magamban. Elvégre aludnom csak kell valahol. Egy bérház befedett udvarán, egy hajdani garázs-

ban van a tömegszállás. Négy sorban állnak most bent a priccsek, jó szorosan. A bejáratnál kis pulpitus mellett hivatalnoknő ül. Lámpája világánál megnézi párizsi személyimet. Felír magának valamit, aztán a papíromat két pokróc zálogaként magánál tartja, és int, mehetek a kiutalt ágyhoz. Tisztálkodásra semmi lehetőség. Legfeljebb az a vízcsap a kapu alatt.

Fáradt vagyok, mégsem tudok elaludni. Vajon a többi priccsen mindenki alszik, fontolgatom, amikor nyílik az ajtó. Szép szál rendőr lép be, szolgálati övén gumibot. Leül a hivatalnoknő mellé, és az esti lámpafénynél nézegeti feljegyzéseit és a nála levő iratokat. Aztán beszélgetnek. Látom, hogy az én ágyam felé néznek. Többször egymás után. Lebuktam volna? A nő nem szólt semmit, amikor átvette a papírjaimat, de azért lehet, hogy rájött, törvénytelen a jelenlétem.

Megint felém néznek! Sőt, a rendőr meg is indul felém. Elmegy néhány ágy mellett, senkihez nem szól, csak jön, jön, egyenesen erre. Magamban már bánom makacsságomat. Kellett nekem még egy hónapig Dél-Franciaországban ödöngölni? Palival már láttuk egymást, leadtam az élelmiszeres kofert is, leszállítottam a négy télikabátot, miért nem mentem hát haza. Minden bűnöm az eszembe jut. A rendőr pedig közben lefekszik a mellettem levő üres ágyra, és már alszik is.

Másnap reggel igyekszem mielőbb eltűnni a városból. Irány Vernet!

Palit jó hangulatban találom. Az a hír járja róla, hogy ő a tábor legkiegyensúlyozottabb lakója. Nem ad hitelt sem a valódi, sem a rémhíreknek. Írogat is, és részt vesz a kis proletkultos szervezkedésekben, amire nagyon büszke. Most meglehetősen hosszú listát ad át nekem a kívánságairól. Nem kérdezi, hogy honnan veszem hozzá a pénzt. Bízik Özsiben, mert nővérem a kettős tilalom – a törvény és a férj – ellenére megtalálta a hozzá vezető utat is.

Pali a tábor magyar foglyairól beszél. Mutatja is őket. Már akit tud. Messziről, több drótsövénnyi távolságra Rajk Lászlót, közvetlen közélről Vladi Pétert. Pétert nagyra becsüli, mert – azt mondja – paraszti származása és paraszti sorban eltöltött fél élete ellenére felsőfokon képzett marxista. A Szovjetunió valamelyik egyetemén tanított. Ottani munkásságát a spanyol polgárháború miatt szakította meg. Aztán Pali oda is hozza Vladit. Összeismerkedünk. Péter egyforma természetességgel beszél önként vállalt katonáskodásáról, régi paraszti munkájáról, pedagógiai problémáiról. Mialatt a látogatók számára főnntartott, drótsövényekkel körülfont udvaron ide-oda sétálgatva hallgatom, kesztyűt kötök számára.

Lejárt az engedélyezett látogatási idő. Párizsba készülök. Band Rózsival együtt indulunk útnak. Két minden hájjal megkent, jól informált határátlépő. Új ismeretségeket kötünk, régieket elevenítünk fel, hasznos útbaigazításokat kapunk. A posta most csak a demarkációs vonalig jár. Toulouse egy megadott helyén egy postautó felvesz kettőnket, és megcsappant málhánkat. A Cher partján majd elvisz egy bizonyos pontig, ott egy kis kávézót kell keresnünk, ahol ezt meg ezt kell mondanunk, a többit már azok intézik.

Mi hát autózunk a sűrű novemberi ködben. Egy méterre sem látunk az orrunk előtt. Ettől nem a legbiztonságosabban érzem magam, de vezetőnk magabiztos nyargalása megnyugtató. Bár ő is sajnálkozik, hogy köd van: „Gyönyörű vidéket láthatnánk – mondja –, és itt, a bal oldalon egy tizenharmadik századból való kastélyt. Az építészet csodája.” Rózsi hirtelen kétségbeesve a fejéhez kap: a toulouse-i pályaudvar csomagmegőrzőjében felejtett egy csomagot. Párizsi elvtársak kis mosodájának üzleti könyvei vannak benne. A nyári meneküléskor magukkal vitték őket délre, aztán visszaköltöztek Párizsba, de az üzleti könyveket itt felejtették. Most nem tudnak dolgozni. Rózsi vállalta, hazahozza a könyveket. Vissza nem fordulhatunk. Rózsi vigasztalhatatlan.

Minden rosszban van valami jó – legalábbis ezt mondják. Rózsi keserveiben az, hogy franciául teszi. Mert postás barátunk így szól:

– Ha a madame megbízik bennem és ideadja a csomagvényt, kiváltom őket és alkalomadtán átjuttatom a demarkációs vonalon. – A fél remény is jobb, mint a semmi. Rózsi odaadja a cédulát. A csomagot egy hónap múlva kézbesítetik Párizsban.

Megérkeztünk a kis kávézóba. Szépen megreggeliztünk. Egy szót sem szoltunk a tulajdonoshoz, de az csak ránk nézett, s máris tudta, mi járatban vagyunk.

– Várjanak türelmesen – mondta, majd valamivel később hozzánk lépett: – Na, most menjünk! – Felcihelődtünk. – Bichette! – kiáltotta a tulaj, mire kis fekete kutya ugrott elő az egyik asztal alól. – Megyünk! – és kinyitotta az ajtót. A kutya már lódult is ki, és szaladt a vízparti nádas felé. Ott megállt és szépen visszafordult. A gazda halászbótot vett elő. – Maguk messziről kövessenek, közben beszélgessenek egymással – mondta, és elénk vágott.

Így értünk a nádas sűrűjébe. A gazda a folyó másik partját kémlelte. Amikor látta, elhaladt a német őrző, halkán megszólalt: – Most várunk még egy félórát, aztán csónakba ülünk. A vízen ne beszéljenek, mert messze száll a hang.

Egy óra múlva vizes, zsombékos réten tett ki minket. Még elmagyarázta, melyik út vezet a vierzoni vasútállomáshoz, aztán visszafordult. Bichette kutya szorgalmasan várt rá a másik parton . . .

Egyszer Párizsban elgondolkodtam Vernet-be vezető úton és az újabb tapasztalatokon, amelyeket a németek megszállta, koplaló és fagyoskodó Párizsban szereztem. Ekkor eszembe jutott, mi is Párizs címere, amely akár egész Franciaországé is lehetne. Egy vitorlás hajó hányódik a tajtékzó tengeren. Alatta a jelmondat: „Fluctuat nec mergitur” (Hányódik, de nem merül el!).

Igen, ott éltem közöttük. Tapasztaltam, mennyi fondorlattal akarták megtörni őket, hogyan akarták belekényszeríteni őket éhséggel, nyomorral, propagandával, terrorral a fasizmus fertőjébe. Hiába próbálkoztak bármivel is, nem sikerült.

Azoknak, akik néhány százalék rongy nép miatt az utókor szörszálhasogató bölcsességével kétségbe vonják ezt a hol hét-köznapi, hol hősieles tettekben megnyilvánuló áldozatvállalást, szeretném odakiáltani: a francia nép hű maradt önmagához, élete legnagyobb próbatétele alkalmával nem merült el. Nec mergitur!

Novembertől májusig

Fél évig maradtam még Franciaországban. Ez alatt szórtam röpcédulát, másoltam a *l'Humanité*t, még családi életet is éltem: gyakran kimentem Vincennes-be őrizni Yvette unokámat. A többiek dolgoztak. Márta a kórházban, Sonja az iskolában. Végül Zig is talált munkát. Egy kis fotográfus ügynöke lett. A fotós régi fényképek felnagyítását és színezését vállalta, s háború lévén, bőven akadt is dolga. Csak keresni kellett megrendelőket a távoli normandiai, bretagne-i falvakban és majorokban. Ez Zig feladata volt. Igyekezett német katonáktól is szerezni megrendeléseket, utazott és közben könnyűszerrel elláthatta a rábízott pártfeladatokat is. Ugyan ki gyanakodott volna egy francia civilre, akinek a bőröndje tele volt német katonák és menyasszonyaik meg asszonyaik és gyerekeik szépen kiszínezett portréjával? Ha meg a francia ellenőrök, akik most már a zugkereskedők után vizslattak, nyitották ki a bőröndjét, legfeljebb sóvár szemmel nézhették a darab vaját, amit valamelyik gazdától szerzett fizetség fejében.

Jómagam krajcár nélkül tértem haza vernet-i utamról. Szerencsére a rue Bellier-Dedouv határozott a sorsom felől: –

Deák Katival fogsz járni, németül beszélő partner kell neki – ez volt a döntés.

Ha nem is kitörő örömmel, de elfogadtam az új pénzkeresési lehetőséget: ruhaneműkkel tömött bőrönddel kell felkerekedni a Párizs környéki német katonai alakulatokat, ott aztán árusítási engedélyt kérni valami vezetőféltől, és a katonákra és tisztjeikre rászógni annyi bővít, amennyit csak lehet. Persze a dolog nem volt ilyen egyszerű. Sokfajta német katonával akadtam össze: a fennhéjázó, acsarkodó, engem gyanúsító antiszemitától, a barátságos prolin át egész a titkos antifasisztáig.

Egy nagy kastély bálteremszerű helyiségében történt meg velem az alábbi eset. Valóságos vásár zsibongott itt. Minden árus vagy árucsoport kapott egy asztalt, ahova kirakodhatta a portékáját. A katonák ide-oda sétáltak az asztalok között, nézegették, ócsárolták az árut – és vásároltak. Többször jártam ebben a kastélyban, mert emberséges hangon fogadtak minket. Az egyszerű sorkatonákkal még el is beszélgettem. Fényképnagyítások és színezések megrendelését is elfogadtam tőlük. Így aztán némiképp megismertem apró gondjaikat és azt a kiagyalt propagandát, azt az agymosó átnevelést, amelylyel a német fasizmus elárasztotta őket. Nagy népi felszabadítónak érezték magukat, akik örömet szereznek a szegény, uraitól elnyomott francia népnek. Meséltem nekik a francia nép háború előtti jólétéről, a párizsi elővárosok tiszta külsejéről, a tágas, csinos házakról, a szép kerítésekről. A paraszti származású közkatonák szívesen meghallgattak.

Amikor aztán a fasiszta német seregek megtámadták Jugoszláviát, egy idősebb katona, akivel korábban többször is elbeszélgettem, egyszer csak mellém szegődött, és azt mondta: – Azt hiszi, csak maguk undorodnak ettől a mocsoktól, mi nem?!

Megijedtem a szavaitól. A német embert békében is kémlelésre és feljelentgetésre szoktatták, hát még a hitleri háború

idején, főleg egy megszállt országban. Feltűnt volna valakinek az én nagyon is óvatos propagandám? Törbe csálnak? Gyáván válaszoltam: – Hiszen maguknál akkora a lelkesedés!

A férfi arca hirtelen végtelenül szomorú lett. Látszott rajta, hogy teljesen árvának érzi magát. Nem szólt többet, csak a keze mozdult kétségbeesetten, lemondóan.

A kereskedés eleinte igen jövedelmezőnek tűnt. De a készlet felújítása, a „raktár” feltöltése számolásra késztetett. Hétről hétre, sőt napról napra minden drágább lett. Nyereeségünket megették a növekvő árak. Jó, hogy egyáltalán meg tudtunk élni valahogy.

De azért a rue Bellier-Dedouv és környéke nem vesztette el régi jó kedélyét. A szilvesztert is megünnepeltük, Gráner Miklós fényképész lakásán. Még egy nagy tál szendvicset is sikerült szereznünk. Egész este zengett a magyar nóta. Bella táncolt is. Csak hajnaltájt fáradtunk el. Alig álltunk a lábunkon, de a kijárási tilalom miatt meg kellett várnunk a reggeli hat órát. Ha várnia kell, mindenféle bölcsesség jut az ember eszébe. Valaki megkérdezte: – Nem lesz Gránernek kellemetlensége, hogy egész éjjel magyarul gajdoltunk? – Engeszteljük ki a francia szomszédokat azzal – javasolom –, hogy játszsa el Karcsi a Marseillaise-t.

Percel Karcsi, aki egész éjjel borzalmasan cincogott hegedűjén, most kötélnek is áll. De fáradt rettenetesen, és véletlenül az Internacionáléba kezd, 1941. január elsején, a náci seregek megszállta Párizsban, a belváros kellős közepén fölcsendül a leginkább üldözött induló. Valami hisztériás kacagás tör föl belőlünk. Szólni sem tudunk, csak integetünk, hogy hagyja abba. Karcsi meg azt hiszi, hogy játéka színvonalát kifogásoljuk, megpróbál hát még többet beleadni. Végül valaki kivesszi kezéből a vonót. Igyekszünk a lehető legcsendesebben elpárologni.

1941 ugyancsak fagyosan köszöntött ránk. Szokatlan hideggel, hóval, hideg fűtőtestekkel. A meleget – ha volt – loptuk.

A megszálló hatóságok ugyanis nemcsak a központi fűtést szüntették be, de megszabták a gáz- és villanyfogyasztás mértékét is. Még hozzá jó alacsonyan. Csak hát nem számoltak a közismert francia összetartással. A villanytársaság és a gázművek alkalmazottai maguk tanítják ki a lakosságot, hogyan lehet lopni a gázt és az áramot. Villany- és gázmelegítők működnek minden lakásban, s a számlák mégis előírásosan alacsonyak maradnak. Egy gázlopás alkalmával viszont majdnem pórul jártam. Bella földszinti lakásában ültem, közvetlenül a melegítő mellett, sálát kötöttem. Bella a szobában tett-vett. Későre járt, de nekem valahogy nem akarózott abbahagyni a kötést. Mindenáron kész akartam lenni vele. Az éjszakai kijárási tilalom nem izgatott, csak át kellett szaladnom a kocs úton, és már otthon is voltam. Szóval, ültem és kötögettem, s mire kész lett a sál, érzem, nehezen tudok csak lélegezni. A levegőn majd elmúlik – mondtam magamnak, de ki sem értem az utcára, összeestem a kapu alatt. Háromszor is magamhoz tértem, de újra elvesztettem eszméletemet. A házmeszterné talált meg, a derék madame Disaise, maga is ellenálló. Ő locsolt fel, ő riasztotta Bellát és Strémit. Hajnal felé engedtek csak haza. Szóval, majdnem gázmérgezést kaptam. Ezért hát inkább áramot loptam.

Dél-Franciaországból visszatérve azt tapasztaltam, hogy az ellenállás megerősödött. Szembeszegültek mindennel, amit a német fasizmus terjesztett, főleg az antiszemitizmussal. Ha egy francia rendőr megállított egy ki nem világított vagy utcát szabálytalanul keresztező kerékpárt és vezetőjét meg akarta bírságot, elég volt észrevennie a szabálysértő zsidó voltát – német rendeletre a zsidó eredetet egyébként is bevezették a személyazonossági igazolványba –, s máris szó nélkül elengedte. A kis B. Sárít is így engedte el a rendőr, s amikor megköszöni jóságát, az így felel:

– Drága kisasszony, dehogy vagyok én jó, egyszerűen csak ember vagyok.

A Bellier-Dedouv utca könyökhajlatában meg iszonyú perpatvar kerekedett, mert egy idősebb férfi lezsidózott egy fiatalembert. Egy, az első emeleti ablakból kihajló asszonyság irgalmatlanul leszedte róla a keresztvizet.

– Tudja meg, amit tett, ocsmány egy dolog volt. Igazi francia nem mond ilyet. Ez messze áll tőlünk! Ezt csak azok a „káposztafejűek” találták ki, a mocskos lelkűek! – Az idős férfi csak áll, nem mer továbbmenni, mert a szidalmazók egész gyűrűje veszi már körül. Végül az asszonyság bocsátja útjára:

– No most menjen, és jelentsen fel a fasiszta cimboráinál!

Egy nap ebédnél azt mondom kosztosainknak: – Azt hiszem, megbolondultam. Benn jártam a városban, és akármerre néztem, mindenütt V betűket láttam. Házfalon, metróajtón, kerítésen, a szobrok talapzatán. Mondjátok, mi ez?

– Szóval nem hallgattad tegnap este az angol rádiót?! Azt kérték, ha bízunk a győzelemben, írjuk fel mindenhova a nagy V betűt, a Victoire (Győzelem) szó rövidítését.

Egyetlen éjszaka Párizs tele lett V betűkkel. A V betűt szegezték szembe a fasiszta propagandával. És a német hatóságok hiába hozták a tiltó rendelkezéseket: „V betűt felírni tilos!” Majd: „A párizsiak mindenféle disznóságot írnak a falakra. Ezért minden házmester köteles tisztán tartani háza falát. Ellenkező esetben kétszáz frank bírságot fizet!”

Reggelenként a házmesterek kefével, lúgos vízzel, káromkodva mosták a házak falát. A kommunista párt röpcédulákon kéri Párizs lakóit, V betűiket ne a bérházakra fessék. Díszítsék vele a kerítéseket, a hirdetőoszlopokat, a metró lejáróit és azt a száz más helyet, amit a párizsi találékonyság még felfedezhet. Fel is fedezi. Ott vannak a megszálló hatóságok plakátjai, hirdetési, közleményei. Reggelre mindegyiken V betű ékeskedik. A hatóságok a plakátokat kezdi elérhetetlenül magasra ragasztani, de gumifecskendővel szórt piros tintával mégis megkapják a maguk V betűit. „Rendőrség! Rend-

őrség! Hát hol van a párizsi rendőrség?! Miért nem csípi nyakon a rendetlenkedőket?!” A párizsi rendőrség, először csak szemet huny, ha meglátja a V betű mániákus pingálóit, azután már maga is segít nekik. Később majd ő értesíti az elhurcolandók listáján szereplőket, hogy tűnjenek el idejében, mert holnap jön a letartóztatási parancs.

A Bellier-Dedouvban az egyik nap hallom, hogy az egyik házmesterné nagy hangon szid egy húsz év körüli fiút:

– Végre megvagy, te elvetemült! Elegem volt már nap mint nap a falat sikálni! A kezem már csupa seb a sok lúgos víztől! – A lúgmarta kezek most erősen markolják a fiatalember karját. – Nem engedlek el, amíg meg nem érkezik a rendőr, aki mint tetten értet bekísér!

Egyre növekvő kör fogja körül a vádlót és vádlottját; próbálják csitítgatni a nekivadult háрпиát: engedje futni a fiút, az őrszobán talán meg is verik. Ha meg kiszolgáltatják a németeknek, talán sosem látja viszont az édesanyját. De hiába minden, már jön is a rendőr. Száz szem tapad a fiatal rendőrrre: „Tudod-e, mi az emberi kötelesség?!”

A rendőr az asszonyhoz fordul: – Én nem láttam, hogy ez a fiatalember bepiskította volna a ház falát. Viszont hallom, mekkora lármát csap maga. Még kénytelen leszek csendháborításért bekísérni.

A házmesterné levegő után kapkod: – Hallatlan szemtelenség. – Elengedi a sovány suhanc karját, bemegy a házba, becsapja maga mögött a kaput, hogy csak úgy dörren. A kórus megtapsolja a rendőrt. Negyedóra múlva üres az utca.

A megszállók újabb cselhez folyamodnak a V betű ellen. Világgá kürtölik újságban, rádióban, hogy a V a német győzelemben hívók jele. Ezt bizonyítandó hatalmas zászlót aggatnak az Eiffel toronyra.

Tehetik. Hol van már az Ellenállás az ártatlan betűk rajzolásától?! Most már komolyan szervezkednek. De ez már egy későbbi történet, amelyben már nem vehettem részt.

Ugyanis sorsom megint változott. Tudtuk: el kell menekülnünk Franciaországból. A vernet-i tábor pártvezetősége úgy döntött, hogy minél többen igyekezzenek megszökni. Ezt lehetővé tette, hogy a foglyokat olyan táborokba szállították át, ahonnan könnyen leléphettek. Így került Pali is Marseille mellé. Itt olyan kijárási engedélyeket kaptak, hogy csak az nem szökött meg, aki nagyon nem akart. Kezdték is feltűnedezni Párizsban Pali volt fogolytársai, üzeneteket, leveleket hozva tőle. Most már tudtam, hogy egy nap végre be fog állítani. Felkészültem a fogadására: ragyogó fényesre vikszoltam a padlót, hogy a hazatérő férjeket fogadó közismert üdvözléssel azonnal ráförmedhessek: – Vigyázz! Összepiszkolod a parkettát!

De Pali egyelőre váratott magára. Élvezte újfajta szabadságát, Angyalék vendégszeretetét, és azt a titkos hálózatot, amely igazoló papírokat gyártott a szökésekhez, a demarkációs határ átlépéséhez.

Közben én sem voltam tétlen. Nagymama létemre például mumpszot kaptam. Úgy történt, hogy egy délelőttre elvállaltam, vigyázok Hertzka Klári mumpszos fiára, az istenbüntetése komisz Zsozsóra. Kezdetben minden jól ment, Zsozsó békésen aludt kis paplana alatt, és én békésen kötögettem egy nagy fotel mélyén. Ám Zsozsó felébredt, és nem tudom, miért talán mert beteg volt, de tény, eszményien jól viselkedett. Kimászott kis paplana alól, és elhalmozott gyermeki szíve egész szeretetével, azaz a nyálás puszik egész tömegét zúdította rám. Ilyen gyöngédséget Zsozsótól egy életben egyszer lehet kapni, nem mertem hát visszautasítani. Azzal biztattam magam, hogy rég túl vagyok már a gyermekbetegségek korán. De, amint kiderült, tévedtem. Két nap múlva már erősen fájts és duplájára duzzadt arcom bal oldala.

Közbevetőleg el kell mondanom, hogy mi az a *rutabaga*. Hogy ilyen is van a világon, mi magunk sem tudtuk, amíg a náci seregek el nem özönlöttek Franciaországot, és el nem

hordtak mindent, amit csak lehetett, ideértve az ennivalót is. A párizsiaknak kevés ételük maradt. A feketepiac megfizethetetlen és elérhetetlen ritka áruja volt a görcsös-göcsörtös marharépa, a rutabaga; illetve valami rücskös, tüskés csicsóka-féle, a topinambur. De hamarosan a topinambur is eltűnt. Maradt egyetlen táplálékul a rutabaga, reggel, délben és este. Ettől a legedzettebb gyomor is fölmondta a szolgálatot. Voltak, akik a rutabaga szó hallatára is elájultak, mások gyomor-görcsöket kaptak. De mert nem volt más ennivaló, a rutabaga nem csak táplálék, állandó beszédtema is maradt.

Ott fekszem tehát lázasan, fájdalomtól gyötörtén, dagadt képpel. Nyelni nem tudok (úgy sincs mit), beszélni alig. A jó barátok egymás kezébe adják a kilincset, jönnek beteglátogatóba. És amint meglátják elformátlanodott, dagadt arcomat, mind azt kiáltja: – Rutabaga!

Szóval nem vették komolyan a betegségemet. Eljön Kardos doktor, szokásához híven, ő is tréfálkozik. De eljön öreg francia barátom is, és hoz valami remek orvosságot. Két valódi brosrát. Nyomtatva, normálisan hajtogatva, fűzve. Csak az egyiknek a címére emlékszem: „Notre réponse a Rosenberg” (Válaszunk Rosenbergnak). Rosenberg, Hitler egyik belső embere, a német fasizmus fő ideológusa, Párizs egyik legfényesebb szállodájába érkezett, hogy előadást tartson a nemzetiszocializmusról. A nácizmust az emberiség jövőjének, Európa megmentőjének tüntette fel, s az előadás hallgatói, a francia árulók elitje, a díszegyenruhás, szmokingos urak, nagystélyis hölgyek lelkesen megtapsolták.

A brosrúra pontról pontra kimutatja a nemzetiszocializmus tarthatatlanságát, és meghúzza felette a lélekharangot.

Boldogan szorongatom a két brosrát. Jó volna Palival együtt örülni nekik. De nem merem elküldeni, hátha nem jut el hozzá. Utolsó küldeményemről, amelyet Márta, Grün Anna húga vitt el, egyszerűen nincs hírem. Pedig egy doboz valódi szardíniát áldoztam erre a célra. Elvittem Weisz Palihoz, aki

időközben szintén visszatért Párizsba. Ő először is lemérte a konzerv súlyát, aztán óvatosan lefejtette róla a gyári burkoló csomagolást, vigyázva felvágta, kiürítette, kimosta, bele rakta a *l'Humanité* két fontos számát, aztán annyi homokot öntött még hozzá, amennyi az eredeti súlyból még hiányzott, végül a sérült fémvázat rendkívül óvatosan visszahegesztette, és újra ráragasztotta a gyári papírburkolatot.

Márta elvitte a preparált konzervdobozt. De az sohasem jutott el Palihoz. Mi történt vele, nem tudtuk meg soha. Már tát megölte a Gestapo. Ugyanez lett a sorsa drága Weisz Palinknak is, örökül hagyta Paulára ellenálló munkája folytatását és a kis Claude felnevelését.

Egyelőre azonban megvagyunk. Kínban és jókedvben. Együtt. Felgyógyultam, és azon töröm a fejem, miként fizessem vissza Kardosnak orvosi segítségét és örökös csúfolódását. A két brosúrát csípőszorítóm alá dugom, és felutazom Párizs északi részébe. Beülök Kardos orvosi rendelőjébe, és szépen végigvárom, míg utolsónak rám kerül a sor. Kárvalott arccal lépek be hozzá: – Doktor, meg kell, hogy szabadítson valamitől.

Dühösen rákezd:

– Hallja, minden asszonyról elhittem volna... – De ekkor csúfondáros arcomra téved tekintete, és hirtelen hangot vált: – Persze magáról elsősorban!

Ekkor már húzom is ki szoknyám alól a két brosúrát. Kardos doktor máris lecsitul, már nem kötekedik. Kirágadja kezemből a brosúrákat. Nem lát, nem hall, úgy olvas. Aztán izgatottan kérdezi: – Nekem adja őket?

– Nem lehet – felelem –, Palit várom velük.

Pali meg is érkezik. Pont amikor hiába lestem a Lyoni pályaudvaron. Egy későbbi helyi vonattal jött. Természetesen minden csomag nélkül. Majd még ő cipekedik!? Azt ígéri, hogy minden holmiját utána fogják küldeni. Persze sohasem láttuk viszont drága pénzen vásárolt meleg ruhaneműit. Hiá-

ba, ő már ilyen. Boldogan tanulmányozza a két brosúrát. Megállapítja róluk, hogy Gabriel Péri-től származhatnak. Pali – különösen Kun Béla bécsi pöre idején – sokat dolgozott Péri-vel, aki abban az időben a *l'Humanité* külpolitikai rovatát vezette. Férjem nagyon büszke volt rá, hogy névtelenül írt francia nyelvű cikkei minden javítás nélkül jelentek meg.

Nem sokáig örvendhettünk Palival. Pór Bertalant a hatóság becitálta. Mindjárt ott is fogták, aztán internálták. Felesége először is papírt és ceruzát vitt be neki. Tudta, hogyha rajzolhat, Berci nem csügged el. Pali rögtön nyakába vette a várost, felkeresett több általa jól ismert festőt, szobrászt, művészt, akik vállalták, hogy akciót indítanak Pór Bertalan kiszabadításáért.

Ezután nem volt más dolgunk, mint megszervezni a szökésünket. El kellett tűnnünk mind a németekkel együttműködő francia, mind a német fasiszta hatóságok szeme elől, mert a koncentrációs táborból való szökést afrikai vasútépítéssel, büntetőtáboros kényszermunkával sújtották. A saját rendszerépítő újságaikban sem tudták letagadni, hogy ez a vasútépítés egyenlő a halálos ítélettel. Palit ez a perspektíva nem izgatta. Sohasem tudott hinni semmiféle veszélyben, amíg szembe nem került vele. Viszont sarkallta az új kaland és a magyar kommunista párt üzenete, amely a külföldön élő magyar kommunistákat hazahívta. Örült, hogy újra otthon lehet, én meg tele voltam gyáva szorongással.

A hazatérés első lépéseként felkerestük a megszálló hatóság munkaerő-toborzó irodáját. 1941 derekán a német szoldateszka már súlyos munkaerőgondokkal küzdött. Nagy öles plakátokon ígért fűt-fát, jó fizetést, jó ellátást – igazán megtehették a kirabolt országok pénzén, zsírján – mindenkinek, aki Németországban vállal munkát. A franciaországi magyarok közül nem kevesep követték ezt az utat, mint a hazatérés egyetlen, útlevéllal nem rendelkező elvtársak számára is lehetséges módját.

A toborzóirodán rendkívül kedvesek voltak. Mindenkitől megtudakolták, mihez ért, merre irányítsák. Az orvosi vizsgálatnál „észre sem vették” a jelentkező férfiak zsidó voltát. Megadták nekik is a németországi munka lehetőségét. Minket is elfogadtak, és megszabták utazásunk napját, óráját, a pályaudvart, a peront, ahol jelentkeznünk kell. Már részei voltunk a hibátlan német szervezésnek.

Még maradt annyi időnk, hogy meglátogassuk Zigéket, elbúcsúzzunk a kis Yvette-től, felszámoljam háztartásomat, s hogy részt vegyünk a tiszteletünkre rendezett nagy búcsúösszejövetelen Bella lakásán. Gráner meg Strémi, mindegyik a maga kontójára, le is fényképeztek engem. „Hogy maradjon belőled valami!” – mondta Gráner.

Aztán a megadott időben néhány százan ott álltunk a megadott helyen. Nagyon jólesett, hogy annyi barátunk jött ki búcsúztatásunkra. Egész kis gyülekezet. Ligeti Vilma odalépett hozzám és félrehúzott:

– Nem látszol valami nagyon boldognak. Nem örülsz?

– Hát minek örüljek? – feleltem. – Kicsit mintha a halálom elé mennék . . .

Ez a szorongó érzés nem is hagyott el németországi tartózkodásunk alatt.

Pór Mancsi nagy kerek bronz ékszert adott nekem, afrikai ötvösmunkát, azzal, hogy sohase felejtsem el őt. Mintha el tudnám felejtani Mancikát! És ami a legkülönösebb, ajándéka annyi vihar után is hű maradt hozzám, most is megvan.

A németek szervezőkészségét elindulásunk percétől kezdve tapasztalhattam. A Németországba utazókat pont annyi szabad hely fogadta a vonaton, ahányan voltunk. Ütiélelmet is, mindenféle kolbászt meg kenyeret, pontosan annyit kaptunk, ahányan voltunk. Külön vagonba rakták a nőket, különbe a férfiakat. Pali, mint törvényes férj, velem maradhatott. A jó „káposztafejek” persze nem számolhattak a francia temperamentummal. Még el sem hagytuk Párizs külvárosait, szaka-

szunk máris megtelt a másik nem dicső tagjaival. Hogyan kerültek oda, nem tudom. De a hölgyutasok ugyancsak megörültek nekik.

Utazásunk Párizstól Stuttgartig teljes két napig tartott. Vonatunkat minduntalan félreállították, ha egy német katonavonatnak vagy muníciószállítmánynak szabad pályára volt szüksége. Így vesztegeltünk a francia–német határon egyfolytában nyolc óra hosszat. Kezdetben türelemmel várakoztunk, aztán felbátorodva kiszálltunk, és sétáltunk a sínek mellett. A vállalkozó szelleműek bementek valami ismeretlen faluba bort keresni. Egy öreg néni meg kiállt virágos kiskertjébe, és jól megmondta a véleményét az olyan franciákról, akik elmennek dolgozni a fasisztáknak. Jó lett volna megszúgni neki, hogy az én munkámtól bizony nem lesz Hitler gazdagabb. Mivel ezt nem tehettem meg, elszontyolodtam. Csak az vigasztalt egy kissé, hogy a sínek mellett sétálva négylevelű lóherét találtam. – Szomorú – mondtam Palinak –, de így van; az egész politikai perspektívám egy négylevelű lóhere.

Veszélyes vállalkozás

Útközben halálra gyötört a kétség, mi vár ránk Németországban? Hogyan visz utunk tovább? Nem először készültem illegális útra, de ennyire segítség nélkül még soha. Sejtelmem sem volt róla, hogyan ellenőrzik a magunkfajta idegent? Milyen szigorú a kontroll? Lehet e két rendelet közt elsiklani? Enged-e a német állampolgár kötelességtudása csendes kibúvókat? Nem voltak illúzióim. Pali viszont nyugodt volt.

– Ne izgulj, nem fogunk megmelegedni Stuttgartban. Meglépünk, amint lehet, aztán az osztrák–magyar határig utazunk, ott pedig átvezetlek.

– Legalább valami titkos útbaigazítást kaptunk volna! – mondom. – De csak így neki a vakvilágnak. A fasiszta Németországból a fasiszta Magyarországra? Azt sem tudom, ellenőrzik-e a vasúti utasokat?

Így értünk hosszú lötykölődés után egy májusi éjszakán Stuttgartba. Az állomáson egy lelket sem találtunk. Még a vonat kísérő személyzete is eltűnt. – A csomagjaink! – mondtuk, és ugyanezt kiáltotta még vagy kétszáz francia, akiknek névvel ellátott holmiját, akár a mienkét, még Párizsban fölrakták a poggyászvagonba.

– Várj meg itt – mondotta Pali –, elmegyek, megnézem, mi lett a holminkkal. – És már el is tűnt. Ott álltam, két éjszakai virrasztástól fáradtan, egy csomó hasonlóan fáradt és nyugtalan ember között. Ekkor egy hangszóróból ismerősnek tűnő francia hang csendült fel. Arra kérte a várakozókat, nyugod-

janak meg, csomagjaik kirakodása most folyik, hamarosan mindenki megkapja a sajátját.

Elindultam a bemondó irányába, végigmentem a peronon, amikor megpillantottam a férjemet. Éppen kilépett a hangszórót rejtő kis toronyból.

– Folytassátok csak tovább a kirakodást! – szólt oda két nemrég még ismeretlen útitársának, majd a lassan köré tömörülő tömeghez fordult. – Mindjárt egyenesben leszünk! Egy óra alatt mindenki megkapja a holmiját, minden baj, minden zavar nélkül.

Közben megvirradt, és előkerült egy franciául értő német hivatalnok is. Felügyelete alatt még vagy két óra hosszat ücsörögtünk egy váróteremben, mert csak reggel hétre akart minket a munkaerő-gazdálkodási hivatalba terelni. Megjegyzésemre, hogy előbb le szeretném mosni magamról három nap mocskát, nyugodt felsőbbbséggel felelte: „Várhat velem!” Úgy láttam, elég általános lehetett abban az időben Németországban ez a rövide fogott, felsőbbbséges rideg hang.

Ez a hang fogadott bennünket a munkaerő-gazdálkodási hivatalban is. Azt javasolták, hogy a saját költségünkre béreljünk hónapos szobát. Amíg nem találunk, költözzünk szállodába. Előbb azonban megismertetnek a munkahelyünkkel, amelyről úgy vélik, megfelel képzettségünknek és érdeklődési körünknek. Utána végre beleegyeztek, hogy lakást kereshetünk magunknak, tisztálkodhatunk és tán aludhatunk is egyet. Másnap reggel azonban pontosan hét órára legyünk a munkahelyünkön.

Az új munkahely: nagyüzemi könyvelosztó. Dél-Németország minden kiadója ide irányította frissen megjelent könyveit. A könyvkereskedők csak ezen keresztül kaphatták meg a kívánt árut. Négy hatalmas emelet foglalkozott ezzel az elosztással. Az adminisztráció két kicsi csavarja lettünk mi ketten. A könyvekbe betekinteni persze nem volt időnk. A címekről ítélve jórészt a hitleri propagandát terjesztették. Voltak kiadvá-

nyok, amelyek közvetlenül Hitler személyét dicsőítették, tele képekkel. Mások a zsidók kártevéseit magyarázták. Ezekben is akadt illusztráció: horgas orrú, elálló fülű, gyereklányokra ácsingózó rémalakok. Volt valami speciálisan hitleri kiadványuk is, az „Ahnenpass”. Ebbe jegyezték be az összes felkutatható ős nevét és faját. Ezzel bizonyíthatta, aki tehette, tisztavérű árjaságát. Egyedül ez volt fontos.

A könyveknél érdekesebbek voltak munkatársaink. A mi részlegünkben körülbelül nyolc-tíz férfi és nő dolgozott. Úgy is mondhatnám, másodrangú állampolgárok. Volt köztük ötven felé járó nő, egy vénkisasszony, aki azelőtt sohasem dolgozott. Apjával élt, vele tett nagy utazásokat. Egy másik fiatalembert Dél-Amerikából parancsoltak haza. Ha megtagadta volna e parancs teljesítését, elvesztette volna német állampolgárságát, esetleg más baj is érhetne volna, például a családját, de ilyesmiről senki nem beszélt. Egy kedves fiatalasszony csak reggel héttől déli egyig dolgozott. Ennyi időre biztosítottak gyermeke számára óvodai férőhelyet. Ő volt az egyetlen, aki stuttgarti tartózkodásunk alatt, szigorúan négy szemközt, örülségnek merte deklarálni a háborút. Egy másik asszonyról nem tudtam meg semmit. Összeszorított foggal szótlanul dolgozott. A többiek figyelmeztettek, hogy vigyázzunk előtte, rosszindulatú nő. Külön felhívták figyelmünket egy rendkívül buta képű, vörös hajú alakra, aki az általunk összerakott könyvcsomagokat a másik emeleten levő, a mienkénél nagyobb klasszisnak tekintett számlázóba hordta. A vörös hajú minden reggel hatalmas „Heil Hitler”-rel köszönt, s mindenki így viszonzta is a köszöntést. Nekem már erre végképp nem állt a szám, udvarias „jó reggelt”-tel válaszoltam. Felkészültem rá, hogy elővesznek érte. Felelősségre vonás nem történt, ellenben a részleg dolgozói szintén rákaptak a barátságos „jó reggelt”-re. A végén már a vörös hajú is így köszönt. Ebbe viszont a vénkisasszony kötött bele gúnyosan. Röviden szólva, munkatársaink között jóakaratot vagy inkább jóakarátú

közönyt tapasztaltam. Mintha nem is Hitler birodalmában lettünk volna. Csak Palinak magyarázta egy fiatalasszony, hogy mennyire gyerekszerető Hitler. Egyébként nem politizáltak, nem beszéltek közügyekről, semmit sem bíráltak – egyszerű munkagépek voltak.

Mintha az egész Stuttgart ebben a szellemben élt volna. Néha munka után arra kértem Palit, menjünk el sétálni. Keresük fel a munkásnegyedeket. Ha csak egyszer megakadna a szemem egy kis sarló és kalapácson vagy egy ötágú csillagon, ábrándoztam magamban, de nem volt sehol semmi ilyesmi ebben a tisztán tartott városban, amely valaha Clara Zetkin városa volt.

Ugyanakkor kárörömmel tapasztaltam, hogy a híres hitleri három K-ból (Kinder, Kirche, Küche, azaz gyermek, templom, konyha) semmi sem maradt. Valamikor ezzel a mézes-madzaggal csábította magához Hitler a keresőmunkában és a primitív háztartásban agyonfáradt proletárnőket. Boldog ott-hont ígért nekik, ahol a férj egymaga el tudja tartani családját. Most pedig hivatalok vizsgálták felül minden nő helyzetét, és senki sem húzhatta ki magát a kötelező munkaszolgálat alól. Öles plakátok dicsérték a női munkát.

Ebben a különös és hallgatag világban rendkívüli módon féltem. Amikor Stuttgartba érkeztünk, el kellett mennünk a rendőrségre bejelentkezni. Itt bezzeg már nem voltak olyan nagyvonalúak, mint amikor Párizsban jelentkeztünk. Számos kérdőívet kellett kitöltenünk. Ki volt az apánk, az anyánk, mi a vallásunk, fajunk, hol születünk, milyen ország polgárai vagyunk, jártunk-e már Németországban, és mikor? És még további kérdések, mindmegannyi kelepce, ha hazug vallomást tennél.

Engem elborzasztott helyzetünk. Pali a weimari Németországban ült mint „bolsevik ügynök”. Akkor is, most is saját nevén szerepelt. Az Aranyossi név Magyarországon nem gyakori, hát még Németországban. És a németek olyan rendsze-

resek. Nem kell más, csak hogy egyszerűen a név alapján a megfelelő levéltárban felfedjék Pali kilétét.

Míg én szinte önkívületben éltem, Pali teljesen nyugodt volt. – Van is ezeknek munkaerejük a húszas évek iratait böngészni... És mire odaérnek, mi már hegyen-völgyön túl leszünk – nyugtatgatott, de sikertelenül. Még az adta számomra a legtöbb reményt, hogy levelezni kezdett olyan elvtársakkal, akikkel együtt ült Vernet-ben, és akik a hazatérésnek ugyanezt a módját választották.

Sohasem fogom elfelejteni, mit éreztem, amikor egyik nap délben beléptem a szálloda vendéglőjébe, és nem láttam Pali-t. A szállodásnő azt mondta, behívták a rendőrségre. Szinte eszelős lettem félelmemben. Igyekeztem látszólag nyugodtan várakozni férjemre, de közben azon törtem a fejem, mit csinállok, ha nem látom többé. Mihez kezdek itt, egyetlen ismerős nélkül; kihez-hová fordulok ebben a tébolyító országban. Halálra izgattam magam, amikor végre beállít Pali. – Csak valami kiegészítést kértek a kérdőívhez – referált gyanútlan, közömbös arccal. Tehát foglalkoznak velünk, szögeztem le magamban, és képtelen voltam megnyugodni.

A könyvelosztónak azon a részlegén, ahol dolgoztam, voltak szótárak is. Nagyon sok orosz szótárt rendeltek. Én ezt eleinte a szovjet–német barátsági és megneemtámadási szerződés nyomán támadt nagy érdeklődésnek tulajdonítottam. De nemsokára észrevettük Palival, hogy az utóbbi napokban a német lapok semmit sem írtak a Szovjetunióról.

Egy derűs vasárnap irtózatossá válva rádiónézelésre ébredtünk. Mintha száz Hitler rikácsolt volna. Aztán harci zene jött, majd újra a rikácsolás. 1941. június 22-e volt. Németország hadüzenet nélkül megtámadta a Szovjetuniót. Felrúgta a megneemtámadási szerződést. Tettét a szovjetek „álmokszárával” magyarázták: „Az oroszok »bolsevik ügynökök« hadával árasztották el Németországot. Ezek munkavállalás ürügyén lopóztak be Hitler birodalmába. Egy részüket már letartózt-

tatták, a többieké is folyamatban van . . .” Most már Palit is elhagyta optimizmusa. Megértette, hogy el kell tűnnünk. Csakhogy ez nem volt olyan egyszerű feladat, mint szeretnénk volna. Palinak volt egy Dél-Franciaországban gyártott hamis papírja, amely a meg nem szállt zónában szabad mozgásra hatalmazta fel. Nekem még ilyenem sem volt.

Mindenféle okoskodás után válaszfizetett sürgönnyt menesztettünk a Münchenben székelő magyar konzulátusra. Hivatali óráik idejét kérdeztük. A válaszsürgönnyel Pali bement munkahelyünk igazgatóságára, mondván, haza kell utaznunk. Rögtön baráti arcok vették körül.

– Természetes, hogy hazarendelik a főhadnagy urat. Magyarország hű szövetséges. Jó utat!

Közben elmúlt egy rövid hét. Ezalatt nem voltam sem élő, sem holt. A német újságok hallgattak a háborúról. – Majd vasárnap – világosítottak fel munkatársaim. – Mindig vasárnap adják ki a híreket. – És ez nekik elég is volt. Csak az úrilány vénkisasszony szaladt oda a könyvvállványok egyik szögletében meghúzódó két idősebb férfi alkalmazotthoz: Hát maguk mit gondolnak?

– Nagyon hosszú lesz a front – volt a színtelen, aggódo válasz. Bizonyára nem mindenki volt gazember, őrült a valamikor sok millió kommunistát számláló Németországban sem. Csakhogy minden véleményt, minden ellenkezést nagyon mélyre temetett a terror.

Én többet tudtam, mint dolgozótársaim. Magyar lapokat Stuttgartban is lehetett vásárolni. Nap mint nap a német seregek villámgyors előrehaladásáról tudósítottak. Ez rendkívül megrázott. Folytatódott a „Németországba beépített kémek” felszámolása. Nekem pedig munka után csomagolnom kellett, és arra gondolnom, miként fogjuk magunkat élelmezni, amíg Németországban vagyunk. Jegy nélkül egy falat ételt sem lehetett kapni. Hogy hazatérésünknek ezt a részét is megszervezzem, beállítottam az egyik jegyhivatalba. A pultoknál elő-

kelő, szálfagyenes, idős, finom urak ültek. Az a speciálisan német fajta, amely a császár abszolút tiszteletét követelte meg mindenkitől a császárság idején, és amely most Hitlernek követel ugyanolyan imádatot. Csak a weimari Németország volt számukra gyűlöletes, és a nép, a csöcselék. Magas, keménygallérba szorított nyak, hófehér keményített ing, hibátlan borotvált arc, vékonyra összeszorított száj; a ruhákon semmi gyűrődés. George Grosz rajzolta meg őket, a német uralkodó osztály prototípusait. Rég túl a nyugdíjkorhatáron Hitlert minden erejükkel szolgálni akarták, önként vállalnak kisegítő hivatalt: napi tíz órán át a jegyelosztásban, hogy minél több fiatalt lehessen vágóhídra küldeni. Engem – világszemléletüknek megfelelően – megvetéssel kezeltek. Undoruk csak nőtt, amikor megtudták, hogy el akarom hagyni az országot. – Csak menjen – mondták –, ha magának nem jó a német munka!

Megálljatok, gondoltam magamban, mindjárt más hangon fogtok beszélni. Azzal felöltöttem úrinő modoromat, és finoman megjegyeztem: – Ugyanis a férjemnek, aki tartalékos főhadnagy, haza kell utaznia Magyarországra. – Rögtön beállt a fasiszta változás. Már nem „maga” voltam, hanem „nagyságos asszonyom”, akit megnyugtattak a Stuttgartban használatos élelmiszerjegyek országos érvényességéről. Még meg is nézték, elegendő mennyiség birtokában vagyok-e. Aztán jó utazást kívántak nekem, férjemnek pedig szép kilátásokat, és kegyelemben elbocsátottak.

Végre a vonaton ültünk, Bécs felé, csupa hallgatag útitárs között. Egész úton valami vasúti ellenőrzéstől féltem, amely nehezen megválaszolható kérdéseket ad fel. Így értünk Bécsbe. A város egykori vidámságának nyoma sem maradt. Kihalt utcák, kihalt kávéházak és éttermek. A bécsi magyar követségben reménykedtünk.

– Ki fogják adni a határátlépési engedélyt – biztatott Pali.
– Elvégre magyar állampolgárok vagyunk, és háború van. –

Rosszul számítottunk. A követség épülete előtt kint állt egy alkalmazott, és csak az érvényes útlevelemmel rendelkező ügyfeleket engedte be. Elég szép számmal voltunk olyanok, akiket eltessékelt. Lassan meg kellett barátkoznom az újabb tiltott határátlépés gondolatával.

Bécsben kettős szerencse ért. Pali találkozott egy szintén haza igyekvő ismerőssel, aki jogos útlevele birtokában szívesen vállalta, hogy szobát foglal számunkra egy éjszakára, és ezzel felment minket néhány kellemetlen kérdés megválaszolására. Így csöndesen üldögéltünk egy parkban, majd kísérteltünk arra a pályaudvarra, ahonnan hazautazhattunk volna rendes körülmények között. Így azonban férjemnek hetet-havat össze kellett hordania, amíg rávett egy jóakarató bécsi vasutast, hogy útipoggyászunkat felvegye és „mennyi bajom lesz ebből” megjegyzéssel Pestre irányítsa. Pali már ment volna ki a pályaudvarról, amikor valaki a vállára tette a kezét. Nem rendőr, nem hekus, nem a Gestapo, hanem régi vernet-i internálttársa volt az, a spanyol harcos, Mályi Vilmos. Volt nagy öröm. Hát még, amikor megtudtuk, hogy negyedmagával szintén gyalog kell átlépniük a határt. Szívesen bevesznek maguk közé. (Csak később tudtam meg, hogy nem is olyan nagyon szívesen. Félték attól, hogy nő létemre mit fogok összenyafogni az úton.) Másnap hajnalra találkát adtunk egymásnak, és új reményektől fűtve váltunk el.

Még világos volt, de az utcák, terek már teljesen elnéptelenedtek. A kijárási tilalom közelgett. Egy csendes kis vendéglőben megvacsoráztunk, és az utolsó percekig mászkáltunk az utcákon.

Sorsunkat mégsem kerülhettük el. A szállodába lépve a tulajdonos kérte a papírjainkat. Pali megmutatta az övét, de a jóember elvette tőle:

- Ez kérem nálam marad, ez a szabály.
- Holnap hajnalban utazunk – így Pali.
- Nem baj – mondja a szállodás –, a rendőrség előbb itt lesz.

Ez a megjegyzés valószínűleg semmit sem mond azoknak, akiknek rendben van a szénája. Nekünk bezzeg! Nyugtatószer ide, nyugtatószer oda, egyikünk sem tudott elaludni. Már hajnalodott, amikor valamennyire összeszedtem magam, és kezdtem úgy tekinteni a dolgot, hogy a szállodás megjegyzése egyszerű feltételezés és nem a személyünknek szánt fenyegetés. De azért a kijárási tilalom vége azonnal az utcán talált minket. Pali kezében ott volt a drága irat (az is hamis), amely felhatalmazta, hogy Dél-Franciaország területén szabadon mozoghasson. De mi a náci csizma alatt görnyedő Ausztriában szerettünk volna szabadon mozogni.

Négy leendő útitársunkat szerencsésen megtaláltuk. Pali, Mályi Vilmos meg Kárpáti Jóska szorgalmasan tanulmányozták az útikalauzt, kiokumulálták, melyik vonat visz a magyar határig bennünket. Mi hárman, Tamási Károly, Mihajcsik Vilmos meg jómagam élénken helyeseltünk, de persze minden másképp történt. Vonatunk nem ment tovább Wiener Neustadtnál. Korán reggel hát ott kószáltunk a csendes városcsúcsán. Azon okoskodtunk, hogyan jutunk tovább.

Ekkor Pali szeme megakadt valami ritkaságon. Egy *taxin*. Se szó, se beszéd, hirtelen odalép a mellette ácsorgó sofőrhöz, és felszólítja, vigyen minket a magyar határra. Szemem a sofőr mellén pompázó hatalmas kampós keresztre esik. Úgy érzem, azonnal összeesem. Nem állom a pillantását. Mintha vizslatna. Útitársaink később beszámoltak róla, falfehér lettem egy pillanat alatt.

A sofőr végre elfordítja rólam a tekintetét. Hajlandó bennünket odafuvarozni. De mivel hatan vagyunk, szól a kollégájának. Így tekergünk a városban, két autóval. És ha nem a magyar határra visz, hanem a rendőrségre? Elvégre a kezében vagyunk.

Végre kinn vagyunk az országúton. Ekkor az út két oldalán fegyveres őrök tűnnek fel. A sofőr megkérdezi:

– Rendben vannak a papírjaik? Ez már határvidék. Itt

igazoltatni szoktak. – Majd megnyugtatóan hozzáteszi: – Engem jól ismernek, nem is igen szoktak föltartóztatni.

Pali nagy úr, zsebében a hamis, Franciaországra szóló igazolvánnyal, megnyugtatta a sofőrt. Ő azonban nem nyugodt:

– Nézzenek hátra, nem tartóztatták fel a másik autót sem?

– Nem.

Most már én is kezdek megnyugodni, de feltűnik a második őrség. És újra megismétlődik az előbbi móka. És megismétlődik még háromszor. Összesen ötször. Sofőrünk, aki talán csempészek cimborája vagy becsületes ember, a szíven viselt nagy kampóskereszt alatt úgy véli, vasárnap van, és az örök lusták, ez a szerencsénk. A határ közelében valahol kiszálltunk.

Ezután kódorogni kezdünk valami kis település határában. Az idő szép, ünnepnap van. A környék lakói sétálgatnak. Mi is megjártsszuk a kirándulókat. Egy patak partján letelepedünk. Egyik társunk, akinek jó az osztrák kiejtése, mond néhány szót, valahányszor valaki a közelünkbe kerül. Hadd higgyenek minket helybélinek. Hosszan, kényelmesen lakomázunk. Csak múljon az idő. A határátlépéshez éjszaka kell. És ma Péter-Pál van, az év egyik leghosszabb napja.

Lassan délutánba hajlik az idő. A sétálók elfogynak, de mi sem maradhatunk a kora estében tovább a helyünkön. Feltűnénk. Nincs más hátra, belopakodunk egy közeli nádasba, és ott várjuk állva a jótékony sötétet. Végre indulhatunk. A falun túl libasorba sorakozunk, úgy ahogy a fiúk a spanyol háborúban Csapajevtől, vagyis Szalvay Mihálytól tanulták, egymástól három lépés távolságra. Mályi Vili vezet. Ha ő megáll, nekünk is meg kell állnunk, ha ő a földre dobja magát, mi is azt tesszük. Így megyünk órákon át, érett búzatáblák között. Igaz, statárium van, a termés pusztítóira halálbüntetés vár. Mégsem tehetünk másképp. Az egyik hasra vetődésnél lekapcsolódik karomról az öreg aranyóra. Julika adta ne-

kem indulásunk előtt, ha megszorulnék, talán segít rajtam. Tapogatózom magam körül, de a búzaszárak között nem találom. Hiába. És Vili már indul. Most Pali is fölkel, és most rajtam a sor. Az óra marad. Szólni, cigarettázni tilos.

Még egy megpróbáltatás vár rám. Egész életemben volt egy kis tériszonyom. Nem tudtam segítség nélkül átmenni még egy szélesebb pallón sem, ha nem volt korlátja. Most megváltozott a táj, dombok, völgyek között gyalogolunk. Libasorunk egész keskeny ösvényen lépked; alattunk mély szakadék, felettünk meredek hegyoldal. Ha összeesel és legurulsz, szó nélkül tedd, mondom magamnak; aztán reszkető lábszáraimat buzdítom, bírjátok ki! Kibírták.

Erdők között vándorolunk. Vili megállást parancsol. Pali-val kettesben lefekszenek a földre. Az egyik fiúnak elemlámpája van, nekünk térképünk, most azt vizsgálják. Mi többiek letakarjuk őket a kabátjainkkal, nehogy kivetődjék a lámpa fénye. A magyar határ még messze van, amikor hajnalodni kezd. Most elmaradnak az erdők, füves dombokon át visz utunk.

– Hát ez mi? Mit gondol ez a Vili? Mért vezet bennünket efelé a tanya vagy falu felé, ahonnan már az ébrenlét első hangjai hallatszanak?! Ő, aki eddig olyan kitűnően látta el vezetői tisztét, hogy még kutyaugatást sem hallottunk!? És Pali miért nem szól neki?! Miért megyünk tovább az ismeretlen veszélyek felé?

Nem bírom tovább, előreugrom. Megfogom Vili karját, és ekkor látom, hogy alszik. Jár és alszik. Hiszen mindnyájan aludtunk, amíg ők kettesben Palival a térképet vizsgálgatták. Most aztán Kárpáti Jóska veszi át a vezetést. Első dolga, hogy átszalad velünk egy közeli erdős hegyre. Aztán pihenjt parancsol. Ledobjuk magunkat a földre, mindnyájan holtfáradtak vagyunk. Még akad valami elemózsiánk, azt eszegetjük, és közben suttogva a határról beszélgetünk. Már rég meg kellett

volna találnunk. Eltévedtünk volna? Igaz, ezen a vidéken nagyon girbegurba a határ. Ezt mutatja is a térkép.

Közben egészen kivilágosodott. Ekkor történt a csuda! Valamilyik útitársunk, már nem tudom, ki volt, fektében kinyújtózkodott, keze valami sima kőhöz ért. A HATÁRKÖHÖZ. Egymás nyakába ugrottunk örömünkben. Már nem is voltunk annyira fáradtak. Mindjárt menni szerettünk volna. Mégis más dolog, ha magyar határőr kapja el az embert és nem egy osztrák fasiszta. Gratulálunk egymásnak a szerencsés átkeléshez, mindent rózsaszínben látunk. A Csapajev tanításán okosodott fiúktól megtanulom az erdőn átkelés módját: nem szabad a fákhöz érni. Ingadozó lombjuk elárulja a másik hegyről figyelőnek a bujdosó útját. Mi is így figyeltük meg a határon marsoló őrséget.

Persze az út folytatása nem volt olyan egyszerű, mint ezt első örömünkben hittük. Még kétszer visszatévedtünk Ausztriába. Mindig újabb szaladások, és közben hirtelen jött nyári zivatarok áztatnak bőrig. Amikor harmadszorra ismét magyar területre értünk, egy kocsmában kaptak el bennünket, éppen valamit falatoztunk. Letartóztattak, kihallgattak, és éjnek éjszakáján bekísértek Sopronba valami börtönfélébe.

Pali, miután felvették adatainkat, arra kérte azt az őrmestert vagy kit, hogy legyen rám tekintettel, és lehetőleg rendes nők közé rakjon.

– Mit rendes nők – horkant fel a nagybajuszos porkoláb –, magával fogom összezární. – És úgy is tett.

Reggelre kelve Palit kihallgatásra vitték. Nem volt olyan rossz, mint ahogy várta. Adatai, „bűnlajstroma” már ott feküdt a kihallgató közeg asztalán. Szerinte Pali 1919-es ügyei elévültek, persze, hogy miként vélekednek a továbbiakról, arról majd Pesten döntenek. Rájuk a tilos határátlépés ügye tartozik. Azt is megengedték férjemnek, hogy sürgönyt küldjön Pestre a nővéremnek. Azután átvittek minket egy valódi börtönbe, és ott már elválasztottak Palitól.

Az úr a pokolban is úr

A magyar nép keserves tapasztalataiból született fenti mondas igazságát soproni bebörtönzésem idején és azon túl is többször éreztem Magyarországon. Mert nálunk valahogy minden másképp volt, mint akár Franciaországban, akár Németországban. Egyetlen hónap alatt fordultam meg bennük, felmérhettem a különbséget, még hozzá, László-Bencsik Sándor szavával élve, „alulnézetben”. Láttam a francia munkások természetes emberségét, a nagy múltú német hialadó mozgalom látszólagos tehetetlenségét, és végül az akkori magyarországi viszonyokat. Régóta csatlós ország voltunk. Nem csak az „istenadta nép” volt kiszolgáltatva, maguk az urak, fel a legfelső galériáig Bécsben hajbókoltak, Olaszországban csúsztak-másztak, negyvenegyben, amikor hazatértünk, Hitler csizmáját nyalták, és saját megaláztatásuk miatti kárpótlásul lefelé rúgtak. Az őszinteség hiányát felfelé, a gőgöt és rúgást lefelé, húszévi távollét után, más klímához szokottan jobban érzékeltem ezt a helyzetet mint mások.

Már a börtön kapujában találkoztam vele. Reggel többe-magammal átvittek a börtönbe, annak folyosóján sorba állítottak bennünket, és valami ronda őrmester eldarált előttünk egy ilyesfajta szövegmintát: „Őrmester úrnak alázatosan jelentem, a magyar királyi államrendőrség ide behozott.” Ezt a mondatot vigyázzállásban meredve sorban mindnyájunknak külön-külön el kellett ismételnie. De amikor ötödiknek vagy hatodiknak Palira került sor, valami kamaszkori emlék nyomán, hirtelen kipukkant belőle a röhögés. Ez a vidámság felébresztette az őrmesterben a vadállatot, visszhangzott a börtön az üvöltésétől:

– Micsoda viselkedés ez, úriember léte! Látszik, hogy sohasem volt katona!

Erre a vádra Pali is magához tért. Határozott hangon,

amely a legvalódibb magyar kaszárnyának is díszére vált volna, elharsogta: – Szolgálaton kívüli főhadnagy vagyok!

Az őrmester ettől úgy összezsugorodott, mint a vásáron a sípoló kismalac, ha kimegy belőle a levegő. A fene egye meg, mit lehet tudni. Behoznak ide valami úrfarmájú pasast, tán nem is zsidó, valami határátlépő. Egy-két hét múlva elengedik, és még valami bajt is csinálhat. Szinte alázatosan mondta: – Tessék rendesen viselkedni.

A sorban állásunknak azonnal véget vetett. Betereltek bennünket, külön a nőket és külön a férfiakat, valami raktárfélébe.

Le kellett adnunk minden felesleges holmit, kivéve a toalettészereinket. Már mint az enyémet, mert másnál még fogkefét sem láttam.

A folyosóra visszatérve az őrmester mellém szegődött, és így szólt: – A jó cellába tettem, ahol csak jobb nők vannak.

Így kerültem a „jobb nők” közé. De előbb a börtönről szeretnék szót ejteni. Jól épített, valószínűleg a Ferenc József-i korból származó épület volt, széles, világos folyosókkal. Tisztán tartották, most is meszelték belső falait. Cellánkban a poloskák is fehérre mázolván másztak a falakon. A folyosókon zöld növények. Később megtudtam, hogy a meszelést, kőművesmunkát stb. a rabok végzik, természetesen ingyen, a folyosókat, cellákat a rabnők súrolják, szintén ingyen.

Kétablakos, tágas helyiségbe kerültem. Berendezése: hat priccs, középen asztal. Háltam már rosszabb körülmények között is, csak a takarómhoz legalább lepedőt adtak volna. De az csak az elítélteknek járt. Igyekeztem nem gondolni arra, hogy ki mindenki takarózhatott ezekkel a pokrócokkal. Szobatársnőim kíségtettek. Ők foltozták a rabruhákat, és estétől reggelig visszatartották a cellában a kijavított, tiszta holmit, így a nyakamba köthettem egy frissen mosott szoknyát, amely megmentett a pokrócok szúrásától, az egész éjszakai nem alvástól.

Nem mondhatom, hogy brutálisan vagy különösen rosszul bántak volna velünk. Az egyik fogházőr, jó negyvenes, szeretett ugyan ordítózni meg fenyegetőzni, egyébként békén hagyott minket. A másik őrünk szép növésű, harmincon innen, parasztfiú lehetett, aki bizonyára a magyar földtelenség, kenyértelenség miatt választotta ezt a nyugdíjas állást. Nagyon együttérző, emberséges volt, ő hordta nekünk mosakodáshoz a meleg vizet, és igyekezett mindenben segíteni.

Mindössze kilenc napig voltam a soproni börtön lakója, de ez a rövid idő is rengeteg élményt adott.

Egyik szobatársnőm, Annuska, húszéves kis parasztlány. Nyolc hónapra büntették magzatelhajtásért. Elbeszélése szerint menyasszony létére azért abortált, mert vőlegénye hányavetin kezdett beszélni vele mint bajba jutott lánnyal, akinek most már hallgass a neve. Ő ezt nem tűrhette, aztán az a nő, aki a magzatelhajtót szerezte, följelentette. Módos parasztcsaládból származott, az övéi nem tagadták meg, látogatták is. Ő szegényke a bűnbánó vőlegény jelentkezését remélte, ahányszor beszélőre hívták. Aztán mindig zokogva tért vissza.

Egy másik ágyon még fiatal, de már fogatlan, boszorkány külsejű elítélt nő tanyázott. Trágár történeteket adott elő, trágár szavakkal, ocsmány mozdulatokkal. Állítása szerint három pengő ellopása miatt ítélték el tíz hónapra. Utóbb kiderült, hogy csak ennyit vallott be, a többiből vadonatúj konyhabútort vásárolt magának. Az anyósa ezért nagyon meg is dicsérte.

Cellánk negyedik lakója hosszú, sovány, sápadt nőszemély. Toborzott munkáscsapattal Németországba szerződött munkára. Fél év után kétheti szabadságot kapott, hogy családját, kislányát meglátogassa. A vonatról szedték le, mert útleveléről hiányzott valami pecsét. Most itt tartják két hétig, aztán majd felrakják egy Németországba menő vonatra, mehet vissza dolgozni Hamburgba.

Két ágyon folyton változtak a lakók. Először egy tizenhat

év körüli fiatal lányt, inkább gyermeket hoztak be „csavar-
gásért”. Sopron egyik parkjában kapták el. Története a lehe-
tő legsablonosabb. Faluról hozták fel, mesélte, a doktor úrék
kisbabája mellé. Egy napon gazdái összevesztek, az asszony
visszaköltözött a mamájához, őt meg a doktor úr elküldte.
Tiszta sor. Ő tehát kinn találta magát a soproni utcán egyet-
len szál piros ruhájában, romló fatalpú szandáljában. Csak
természetes, hogy börtönbe zárták.

A börtön viszont szolidárisabb volt vele mint a szabad vi-
lág. Elsőnek Annuska állt csatasorba. Keresett két haszna-
vehető szöveget, és helyrekalapálta a szemétre kívánczó szan-
dált. Aztán fiatal fogházőrünk szólt be:

– Asszonyok, hozok meleg vizet, mossák ki este ennek a
lánynak a holmiját. Ha tiszta lesz, talán újból elhelyezkedhet.

A hatodik ágyra behoztak egy javakorabeli parasztasszonyt.
Egymásra találtak a boszorkánnyal. Régi ismerősök. Órákig
mesélik egymásnak, mi minden történt velük az utóbbi idő-
ben . . .

Végre csendes a cella. Az elítélteket sikálni vitték, a határ-
sértő bánáti asszonyt meg kihallgatásra. Egyedül vagyok. Be-
hallatszik a börtönfolyosót meszelő rabok beszélgetése.

– Az nem lehet, hogy azok mindig csak visszavonulnak –
mondja egy ismeretlen hang.

– Hát csak így mondják nekünk, mert hogy ők német
pártiak – felel rá a másik. – Biztosan van erő ott is. (1941 jú-
liusában vagyunk, a nagy német előrenyomulás idején.)

Az első vigasztaló szó, mióta a francia–német határon az
a négylevelű lóhere rám nevetett.

Estére vörösre mart kézzel visszatérnek az elítéltek a siká-
lásból. Holtfáradtak. Az esti nagy beszélgetés a leventézésről,
Szálasi eljövendő királyságáról, de leggyakrabban arról, hogy
mit ennénk, nagyon lerövidül. Lámpaoltás után már alvófél-
ben vagyunk, amikor különös zaj szűrődik be zárkánkba.
Mintha egy férfi és egy nő beszélgetve föl-alá sétálna a bör-

tönfolyosón. Majd fordul ajtónk zárja, és a bevetődő fényben megismerem örünket, a morcosat, egy világos ruhás nőt kísér.

A nő beszél, valóságos dáma hangján:

– Csak még egy perc türelmet kérek, felügyelő úr, és egy kis világosságot. – Morcos örünk öngyújtója szolgálatkész pattan. A sarokba világít, s a spanyolfal mögé, oda, ahol a kübli szerénykedik. A nő már mindent tud. Megköszöni a lovagi szívességet. Morcosunk még „jojcakát” is kíván, aztán eltűnik. Egy percnyi csend borul sötétes cellánkra. Majd megszólal az új szobatárs.

– Üdvözlöm a kedves hölgyeket. Amikor utunkban feltartóztattak, megmondtam, hogy engem csak finom nők közé tegyenek. Van nálam sütemény – folytatja a jövevény. – Parancsolnak-e belőle? Parancsolnak. A börtönkonyha mellett elmegy némi sütemény.

– Miért hozták be – kérdezi Annuska.

Mire a „hölggy” büszkén kivágja: – Én kémnő vagyok! – És most megered a szava. Milyen pompás élet az övé! Igaz, elkapták, de majd eleresztik. Holnapra kitudódik, hogy ki ő és a fiú, akivel együtt bukott le. Az fiatalabb mint ő, de nagyon jól megértik egymást. A nevét nem tudja, a fiú sem az övét, álnéven élnek. Mindennap jelenteniük kell a németeknek. Mert nekik németek a parancsolóik. Persze ez mind titok.

Másnap, reggeli világításnál jól megnézem magamnak a kémnőt. Ritka szép formájú test, csupa finom izom, hajlékonyság. Minden szép rajta, a keze, a lába, a fejformája. De az arca kimondottan csúf, és bal arcán nagy forradás éktelenkedik. Most fölöttébb csendes. Hallgat. Mi volt ez az éjszakai kitárulkozás? Talán részeg volt?

Az elítélteket megint sikálni viszik. Én mosáshoz áztatok ruhát az egyik facér mosdótálban. Másnap reggel majd kapok meleg vizet a fiatal fogházőrtől. Közeledik a tárgyalás napja.

Még Kara Annától megtanultam Párizsban, hogy a lehetőséghez mértén tisztán, ápoltnak kell a bírók elé állni. Kommunista vádlottnak tiszteletet kell támasztani maga és az általa szolgáltatott ügy iránt.

Tíznapos fogház után bíróság elé került az ügyem. Egész egyedül voltam a tágas tárgyalóteremben bíráimmal. Ezért nagyon mulatságosan hatott rám az a sok körülményeskedés, amivel ügyemet intézték. A bíró, a vádló, az ügyész hol felállt, hol leült a perrendtartás szabályai szerint. Szinte kedvem lett volna azt mondani nekik: Uraim, ne fárasszák magukat miattam. Mint kiderült, velem nem sokat törődtek, Pali ügye foglalkoztatta őket. Nem tudták elhinni férjem vallomásának azt a valóságos állítását, hogy svéd nyelven, svéd lapokat tudósított. 1941-ben Svédország magyar földről nézve, még jóformán holdtávolban volt. Kihallgatásom közben folyton Pali svéd tudományáról faggattak. Végül svéd szakértő meghívását javasoltam nekik. Erre elálltak további kérdéseiktől, és engem tizenegynapi fogházra ítélték, éppen annyira, amennyire soproni vendégszereplésem futotta.

Ügyünk azonban a soproni ítélettel nem zárult le. Megmondták, hogy rendőri felügyelettel Pestre fognak hozni, a rendőr-főkapitányságra. Mi már Palival kibékültünk volna néhány hónapos internálással. De nem ez történt, mert működésbe lépett „az úr a pokolban is úr” Magyarországon olyan jól bevált gyakorlata.

Mikor Özsi nővérem Pali sürgönyét megkapta, azonnal érintkezésbe lépett Irmuskával, férjem húgával, aki Győrben élt, és évtizedek óta tornát és táncot tanított főképp az egyházi középiskolákban. Ily módon Irmus Győrben, ebben a nagyon is papi városban, jóformán az egész értelmiséget ismerte. Nyomban kapcsolatot keresett olyan soproni törvényszéki emberhez, aki segítségünkre lehet.

Pörünk lezajlása után az egyik törvényszéki irodában terítették nekünk az Irmuska által megrendelt ebédre. Vele és

Pestről érkezett Bandi öcsémmel minden kötöttség nélkül beszélhettünk. Irma azt is elintézte, hogy Pestre szállításunk közben Győrben megálljunk, néhány órát sógornőm lakásán töltünk, ahol nagy családi vacsora fogad, és meleg fürdő vár, aminek ugyancsak hiányát éreztem.

Így indultunk el Bandi öcsémmel és egy fogházőrrel. A vasúton a szolgálati övét is lecsatolta, ne lássák, hogy bennünket kísér. Nyugodtan beszélgethettem Bandival a folyosón, míg ő a fülkében maradt. Győrben pedig szabadkozott: nem akar egy ilyen szép családi összejövetelt zavarni, dehogy ül az asztalunkhoz. Így a hallban terítették neki.

Ilyen előzmények után érkeztünk Budapestre.

Otthon

Szolgálatkész őrzőnkkel és Bandival a Keleti pályaudvar mellett egy kávéházban megreggeliztünk. Innen mentünk a hírhedt Zrínyi utcai főkapitányságra, annyi kommunista szenvedéseinek színhelyére. Sógorom, doktor Rendl Sándor jónevű ügyvéd és barátja, Pál József újságíró már várt ránk. Mint a Zrínyi utca hivatalaiba bejáratos emberek, kihallgatásunk előtt tudták, hogy nem fognak internálni bennünket, hanem rendőri felügyelet alá helyeznek. Ezután a két úr eltűnt, minket pedig valami rideg várószobába vezettek. Onnan szólították be Palit kihallgatásra, majd negyedóra múlva engem is. Párizsi tevékenységemről faggattak. Pali, aki kihallgatásom alatt a szoba sarkában ült, később elmondta, hogy angyalian ártatlan képet vágtam, mintha valami tőlem egészen távol álló dologról kérdeznének. A kihallgató rendőrt ez nem vezette félre. – Ilyenkor persze semmiről sem akarnak tudni – kiabálta –, de bezzeg Párizsban . . .

A kihallgatás után betereltek mindkettőnket a híres és hírhedt Sombor-Schweinitzer helyettesének irodájába. Ott egy

elegáns, magas rangú rendőrtiszt ridegen és szárazon közölte velünk, amire két órával azelőtt sógorom már felkészített, hogy rendőri felügyelet alá helyeznek. Miután a rendőrtiszt figyelmeztetett a következményekre, ha áthágjuk a tiltó rendelkezéseket, elbocsátott.

A kapunál Özsi nővérem várt, taxiba ültetett, és elindultunk budai villája felé. Útközben észrevettem, hogy mindeütt hosszú sorok álltak a pékboltok előtt. Ilyen rossz nálatok a kenyérellátás? – fordultam nővéremhez.

Válaszul megszorította a karom. Majd súgva figyelmeztetett: – Vigyázz, a sofőr!

A franciaországi viszonyokat ismerve, eleinte nehezen szoktam meg, hogy Magyarországon annyira félnek a feljelentéstől. De a tapasztaltak alapján rövidesen megtanultam én is vigyázni a nyelvemre.

A sógorom adta pénzen egy budai penzióban éltünk. Testvéreim hallani sem akartak arról, hogy állást vállaljak. Egyelőre segítsek Pista öcsémnek, aki vegyipari tevékenysége mellett apám régi vállalkozását is vezeti. Magyarország a német szoldateszka egyik kiszolgálója lett. A német háborús szükségletek növekedése folytán átmenetileg fellendült a magyar gazdasági élet. Pistának mindkét keze tele volt munkával, zsebe tele pénzzel és feje a segítségre szorulóknak nevével. Rólunk is gondoskodni akart. Özsivel együtt drága szöveteket, kész és megvarrandó fehérneműt vásárolt, ellátott készpénzzel is. Hálás voltam nekik, de nyomasztott is a helyzetem. A Pista irodájában végzett munkám fölöttébb csekély volt, valójában ezzel is inkább ő segített rajtam, ha már nála „dolgoztam”, az irodájukhoz közel fekvő lakásán étkeztem. A tágas irodahelyiségben folytatta öcsém vegyipari tevékenységét is, megosztva Róna Ferenc barátjával. Nem tudom, vegyész volt-e Róna Feri, de azt igen, hogy szép fiatal feleségével együtt mint politikai elítélt megjárta a börtönt.

Özsin és Pistán kívül szólni kívánok családom többi tagjá-

ról is. Szüleim már nem éltek. Apám még 1928-ban, anyám harmincnégyben halt meg. Nagyon fájt, hogy sohasem lehettem jó leánya, nem hívhattam meg Párizsba, hogy legalább néhány hetet együtt töltsünk. Családom hosszú távollétem alatt nemcsak megfogyatkozott, növekedett is. Két legfiatalabb öcsém, Miklós és Laci felcseperedtek, valahogy boldogultak, meg is házasodtak. Két nővért vettek el, Erzsit és Klárát. Róluk jóformán semmit sem tudtam, de ők annyi szeretettel és segíteni akarással fogadtak, mint egy rég nem látott testvért. Ebből megértettem, hogy öcséim sokat beszéltek rólam. Távollétemben Özsinék is született két gyermeke, Gyuri és Vera. Őket már ismertem, nyaraltak szüleikkel Franciaországban, és találkoztam velül egy Côte d'Azur-i kiránduláson.

Öcséim, Miklós kivételével valami furcsa „nagy családot” alkottak. A két agglegény, Pista és Bandi egy fedél alatt lakott a nős Lacival és feleségével, Klárral. Drága, aranyhajú, kék szemű, örök vidám, örök tevékeny Klárink vezette a háztartást, amelynek anyagi bázisát Pista szolgáltatta.

– Csak nem gondolod, hogy ilyen nívón élhetnénk az én Izzóban kapott fizetésemből és Laci kifutói béréből? Napi meleg fürdő, csónak a Dunán, háztartási alkalmazott... Ezt mind Pista teszi lehetővé. Közben annyi a dolga, hogy nem ér rá ebédelni, délben két zsemlét eszik.

Öcséim családja a Pozsonyi útra nyíló egyik közben lakott, egy borzalmasan berendezett műteremlakás három szobájában. Pista és Bandi szüleink ötven év előtti hálósobabútorával berendezett hatalmas szobában lakott. A „modernizált” nagy ágyak a lábnál jóval magasabbak voltak, mint a fejrésznél. Öcsém, csodálkozásomat látva, azonnal hajlandónak mutatkozott a bútor átalakítására. Egyik barátja jó asztalos, az majd mindent újjá varázsol.

Bandit, akit politikai tevékenysége miatt előbb Franciaországból, majd Belgiumból is kiutasítottak, nagyon pesszimista

hangulatban találtam. Meg is volt rá minden oka. Még Magyarországra is kiható feketelistára tették, egyetlen magyar gyár sem fogadta be. Nos, Bandi pesszimista hangulatában kifakadt: mi csodának csináltat Pista új bútort, amikor rövidesen mindnyájan elpusztulunk, és a háborúban a modern bútort éppúgy szét fogják lőni, mint az ócskát.

Öcsém és Klári révén jutottam közelebb a magyar munkásmozgalomhoz. Szociáldemokrata párttagok voltak, de kommunista érzelműek, mint annyian mások az akkori helyzetben. Baloldali szemináriumokat hallgattak, tiltott röpcédulákat terjesztettek, adakoztak és gyűjtöttek a Vörös Segély számára. Klári egy kerületi női tornacsapatot vezetett.

Miklós öcsém nem tartozott a „nagycsaládhoz”. Kicsikora óta gyöngye tanuló volt. Nem tudott fölvergődni az érettségig. Így aztán szakmát tanult, vasesztergályos lett. Mint munkás jó állása volt a mai Csepel Műveknél, az akkori Weisz Manfréd gyárban. Hamarosan megházasodott és békésen, nagy szeretetben élt Erzsivel abban a Dembinszky utcai kis kétszobás lakásban, amelyet sógornőm Miklós meggyilkolása után sem akart elhagyni.

Erzsi zongorát tanított. Zenetudását értékesítette mozgalmi munkájában is, egymás után szervezte balalajkakórusait, és részt vett a baloldali szervezetek koncertjein, amelyek annyi kellemetlen órát szereztek a horthysta rendőrségnek. Ezek az előadások rendszerint a vasasszakszervezet székházában zajlottak le. Miklós ilyenkor segített a technikai munkákban.

1941 tavaszán-nyarán már minden lényeges kérdésben a hitleri politika érvényesült Magyarországon. Hitler utasítására rúgták fel a Jugoszláviával való megállapodásokat, üzentek hadat a Szovjetuniónak, és ehhez boldogan csaholt a burzsoázia és a lumpenproletariátus egy része.

1941-ben a termelőüzemeknél, a kereskedelmi vállalkozásoknál még az volt a helyzet, hogy megtarthatták zsidó, illetve zsidó származású szakembereiket, ha mellettük megfelelő

számú „tisztá fajú” magyart alkalmaztak. Így alakult ki egy új foglalkozási ág, az „Aladároké”. Olyan „őskeresztények”, akik talán semmihez sem értettek, de származásuk révén magas fizetés mellett elvállalták egy gyár, üzem vagy bank névleges igazgatását, alsóbb fokon a vezetésben való részvételt. Mikor mi végre „szabadon” a pesti aszfaltra léptünk, már a gépíróknak felvételénél is elsőrendű feltétel volt az árjaság. A megélénkült gazdasági helyzetben számos zsidó vagy csak zsidó nagyszülőjű mérnök, orvos, vegyész, építész, könyvelő, hivatalnok, gép- és gyorsíró szaladgált állás- és munka nélkül, míg az újságok tele voltak ilyen állásokat ajánló hirdetésekkel. Feltéve, ha a jelentkezők árják.

Különösképpen a mi egzisztenciánkat is ez a helyzet teremtetten meg. Pali, aki a felsorolt szakmákhoz semmit sem értett, a maga területén mint kommunista újságíró nem helyezkedhetett el, speciális munkát, evolút-könyvelést vállalt. Szegegy Pali! Őt vele született mély optimizmusa mindig a legvadabb számolásokra és engem nagy vitákra készített.

– Pali – kérdeztem egyszer még a régi párizsi napokban –, miért mondtad, hogy negyven frankunk van, amikor csak harminchatot találtam?

– Csak kikerekítettem a számot – felelte ártatlan mosolyával.

És neki kellett volna speciális könyvelést végeznie. A kornak viszonyaira az is jellemző, hogyan jutott könyvelői álláshoz. Először is a régi kommunistának kijáró bizalommal új barátok jelentkeztek, közülük Körmendi Frimm Zoltánra, az egykori galileistára emlékszem. Ők döntötték el, hogy Pali kitanítják a könyvelés mesterségére. Hát az nemigen ment. Akadt mégis egy gyógynövényt árusító cég, amely felfogadta, mert ily módon megtarthatta régi megbízható szakemberét.

Pali meg továbbra is úgy botorkált a számok rengetegében, mint az erdőben eltévedt gyermek. Ha egy napon aggódott is, mert tizennyolcezer pengő hiányt mutatott a kassza, másnap

már ragyogott az arca: „Negyvenezer pengő többletünk van!” Mikor megértettem vele, hogy a negyvenezer többlet éppoly hiba, mint a tizennyolcezer hiány, rövid időre bűnnek eresztette a fejét. Aztán megvigasztalódott, mert új barátai nekiültek, kijavították hibáit. Őzsi nővérem meg azzal biztatta: ne törődjön a számokkal, tornásszon munkaidő alatt.

Hamarosan talált e hatszáz pengős állása mellett egy személynének jobban megfelelő jövedelemkiegészítő munkát is. Elsőnek a Dante Könyvkiadó vette igénybe nyelvtudását. Svéd könyveket véleményeztetett vele és mindezt három-négy pengős széken: honoráriumokért... Aztán a Rózsavölgyi Könyvkiadó is adott munkát, emberibb feltételek mellett. Itt találtam magamnak is elfoglaltságot, amely felmentett a Pistát terhelő „segítségemtől”.

A könyv, amelynek megírására Pali a Rózsavölgyi céggel szerződést kötött „Ha Voltaire naplót írt volna” címmel, egy hasonló témájú sorozat részét alkotta. Más nagy emberekről már adtak ki ilyen köteteket. Az anyaggyűjtést én vállaltam, levelekből, naplókból, más forrásokból kellett összeszednem Voltaire életének történetét, lehetőleg napról napra követve az eseményeket. Ez Voltaire-nél nem látszott lehetetlennek, annál is inkább, mert naponta tíz-tizenkét levelet írt (az Egyetemi Könyvtár huszonöt nagy formátumú kötetben őrizte Voltaire levelezését, ezenkívül még külön öt kötet tartalmazta Nagy Frigyeshez írott leveleit). Elolvastam összes regényeit is. Színdarabjaihoz már nem volt elég türelmem, mai szemmel nézve annyira szentimentálisak. Ezek után következett a hatalmas Voltaire-irodalom elérhető része. Pompás feladat volt! Ültem, olvastam, és a cédulák százai, ezrei gyűltek össze. Később már panaszkodtam is Palinak: – Mindig azon kesereg, hogy haldoklik, de meghalni esze ágában sincs.

Munkámból sajnos sohasem lett könyv. A történelem közbeszólt. A felszabadulás után pedig, amikor lehetőség nyílt a megírására, Pali már súlyos beteg volt...

Voltaire után Diderot következett, több gondolkodni valót adott, kevesebb színnel, egy klasszikus szobor egységét idéző jellemével.

Mialatt az anyagkereséssel nyúglódtam, Pali sem volt tétlen. Lefordította Tarlé „Napóleon” c. életrajzának második felét. Első fele Déry Tibor tolla alól került ki. Itt csak mint gépíró működtem. Férjem azonnal nyomdakészen diktált. Ezért a tehetségéért nagyon tiszteltem. Én ugyanebben az időben nagy titokban Victor Hugo „1793” című munkáját fordítottam. Ezzel akartam meglepni Palit születése napjára. El is készültem az első száz oldallal, és büszkén könyveltem el Pali dicséretét.

Közben szaladtak a hónapok és az évek. Fokozódott a hajsz a kommunisták után. 1942-ben az Andrásy laktanyában halálra kínozták Rózsa Ferencet, a Margit körúti fegyházban kivégezték Schönherz Zoltánt és Borkanyuk Olekszát, és mind a két helyen az elvtársak és szimpatizálók százait kínozták meg.

Családunkban először Bandi öcsémet, majd Lacit hívták be munkaszolgálatra. Egyelőre nem vitték ki őket az országból, bár ennek veszélye állandóan fejük felett lebegett. Azokban az években az Ukrajnába vezénylés majdnem egyértelmű volt a halálos ítélettel. Egy-egy büntető munkásszázad keretlegénységét azzal bocsátották útjára, hogy hosszabb szabadságot kapnak, ha elpusztulnak a század tagjai.

Palival csendesen éltünk abban a bútorokkal teletömött egyszobás lakásban, amelyet sógorom szerzett nekünk a Péterfy Sándor utcában. Pali reggel elment hivatalába, én kitarítottam, bevásároltam, főztem, olvastam Voltaire-t vagy Diderot-t. Három órakor ebédeltünk, majd férjem pihent egy-két órát, azután diktált vacsoráig. Általában korán lefeküdtünk. Életmódunk csak abban különbözött a kispolgárértól, hogy vasárnap reggelenként jelentkeznünk kellett a rendőrségen. A Mosonyi utcai Tolonház kapuja előtt reggelen-

ként hosszú sorban várakoztak a rendőri felügyelet alatt állók. Kommunisták és nyilasok vegyesen. Az épületbe párosával eresztettek be. A nyilasok „Éljen Szálasi!” kiáltással üdvözölték egymást. A jelentkezés egy rideg rendőrtiszt előtt zajlott le. Neki kellett bejelenteni, ha egy éjszaka házon kívül szándékoztunk aludni, például festés esetén, és tőle kellett igazolások felmutatása mellett engedélyt kérni, ha el akartuk hagyni Budapestet.

Rendkívül nyomasztó volt számomra ez a megkötöttség. Klárral közösen szerveztünk ugyan egy kis szemináriumot, és szűk körben ruhaneműt és élelmiszert gyűjtöttem a Vörös Segélyben dolgozó Salgó Erzsí és a bebörtönzötteket istápoló Fáy Bori számára.

Néha meglátogattam két öreg nagynénémet, anyám két húgát. Szegények nem tudták, mitől féljenek jobban, a kommunistáktól, az egyre közeledő Vörös Hadseregtől, vagy az újabb és újabb zsidókat sújtó rendelkezésektől. Mialatt Horthy gyáva tapogatózását az angol kormány mindenkor ridegen elutasította, ők valami angol balkáni partraszállásban reménykedtek.

Időközben Klárinak fia született, Péter. Terhessége elején végighallgattam egy, az akkori viszonyokra jellemző párbeszédet közte és Bandi öcsém között.

– Hogy jutott eszedbe, Klári, ilyenkor szülni? Számot vettedél azzal, hogy milyen sors vár reánk?

– Tíz éve vagyok asszony – válaszolta Klári. – Mindig jobb időkre vártam, most már nem várok tovább. Vagy meghalok, és akkor meghal velem a gyermek is, vagy mindketten túléljük.

Míg ők csatáztak, Pista öcsém hallgatagon és szerényen, tudtukon kívül próbálta megteremteni az életben maradásunk feltételeit.

Illegális utakon

Mielőtt elhagytuk Párizst, búcsú-összejövetelünkön Weisz János, egy kedves derék, fiatal elvtárs, akit mi Petit Jeannak hívtunk, félrehívta Palit. Petit Jean akkor a franciaországi magyarok kommunista mozgalmanak és ellenállásának vezetője volt.

Pali és Petit Jean átmentek a Bellier-Dedouv egy másik lakásába, ahol négyszemközt elég soká tárgyaltak. Férjem erről csak annyit mondott el nekem, hogy fiatal elvtársunk élőszóval jelentést bízott rá a magyarországi pártvezetőség számára, és megadta azt a címet, ahol hazatérésünk után jelentkezünk kell.

Amikor az osztrák–magyar határon lebuktunk, Pali megsemmisítette az illegális címet. Jó memóriája volt, évek során át magam is tapasztaltam, hogy még általa ismeretlen nyelvű szövegeket is meg tudott jegyezni. A lebukás izgalmai és talán erősödő agyérelmeszesedése következtében mégis elfelejtette a címet. Hiába törte órák hosszat a fejét, csak arra emlékezett, hogy valami Pest környéki lakáscím lehetett.

Itt álltunk hát Pest kellős közepén, mindenféle pártkapcsolat nélkül. Hiába tapogatóztam Bandinál, aki éveken át egy kommunista csoport vezetője volt. Figyelmeztettek, hogy Pesten több frakció működik, amelyek kommunistának vallják magukat. (Aki pedig ismerte, mit jelentett a harmincas, negyvenes években ez a vád: „frakciós” – az őrizkedett valami ilyenbe keveredni.)

Így hát nyomoztam tovább. Egy közismert parasztpárti vezérnél és régi párizsi ismerősöknél (egy részüktől féltem, mert hátha „frakciós”), egy későbbi nagyon drága barátunknál, akiről tudtam, hogy Tamás Aladárral tartott kapcsolatot. Érdeklődtem az 1942-es nagy lebukások néhány kiszabadultjánál, így Földes Veronkánál.

Biztos rosszul kezdtem a dologhoz. Túlságosan óvatosan.

Keresek tovább. Míg egyszer csak találkozom Markos Györggyel a Rózsadombon.

– Jól van, majd megüzenem, hogy mikor és hol – közli velem röviden.

Egy kora tavaszi napon, amikor már bizonyosak voltunk a közeli győzelemben – hiszen a szovjet hadak a Kárpátokhoz közeledtek, vagy tán már át is lépték azokat –, fenn sétálok a Rózsadombon, kezemben a *Signal* nevű fasiszta uszító heti képeslap. Egy fiatalember egyszer csak elém áll, és megkérdezi, hogy merre van a Keleti pályaudvar? Én Újpestre irányítom. Erre már együtt megyünk tovább. Először megállapodunk, mit mondjunk abban az esetben, ha igazoltatnának, illetve kérdőre vonnának: honnan és mióta ismerjük egymást? miről beszélgettünk? stb. – csak azután tértünk a lényegre.

Felső kapcsolatomban első utasítása: szüntessem meg minden eddigi ellenálló tevékenységemet. A párt nem engedhet olyan partizánkodást, amely lebukás esetén veszélyeztetni biztonságát. Miután beszámoltam a Bandi által rám bízott három fiattal való foglalkozásról és szeminárium tartásáról, azt mondtotta, ha érdemes folytatni, majd a párt valamelyik részlege átveszi. Abbahagytam tehát a Bandival közösen, gyermeknyomda segítségével előállított röpcédulák terjesztését is. Az „Oszkárokkal” való ismeretségemet azonban nem szerettem volna megszakítani és a „pincéről” sem akartam lemondani.

Orodi Oszkárt mint Tamás Aladár jó barátját mutatta be nekünk Komlóséknál Tamás Aladár nővére, Éva. Ugyancsak a Komlós házaspárnál találkoztam dr. Földes Ferencsel, a horthysta propaganda parasztimádatát és hazug népi kultúráját leleplező, nagyszerű tudományos könyv szerzőjével és feleségével, akiben bátor, kulturált kommunista asszonyt ismertem meg. Földes Ferenc Komlósék búcsúestje után vonult be munkaszolgálatra, ahonnan mint annyi tíezren, soha többé nem tért vissza.

Orodi hamar megértette magát Palival, s az ő révén megismertem egész családját. Orodi, hogy fiatalon özvegységre jutott húgán, Mariskán és két kis árváján segítsen, kitanulta a borászatot, és betársult húga óbudai restijébe, amelyet a MÁV elhunyt hivatalnoka özvegyének juttatott. A Duna-parton, a HÉV végállomása mellett levő resti nagyon jól ment. Oszkár borpincéje pedig tele volt jobbnál jobb borokkal. Amikor mi megismerkedtünk Orodi családjával, a két lány már férjnél volt. A fiatalabb testvér, Márta, dr. Solt Oszkár-hoz ment férjhez. A második „Oszkárt”, a nemi és női bajok kezelőjét, otthon csak kis-Oszinak hívták.

Orodiékat emberségükért szerettem. Mariska például, amikor 1944 nyarán útban Pomázra a helyiérdekű ablakából megpillantotta az újlaki téglagyár udvarán fogva tartott zsidókat, ágynak esett. Alig bírták visszahozni az életbe, amely az ő erkölcsi érzéke szerint a legsötétebb fertő lett.

Felső kapcsolatam, akit mint Jászapáti Karcsit ismertem meg, és akit Markos Gyurival „Fitosnak” neveztünk – csak a felszabaduláskor tudtam meg, hogy Losonczy Géza –, beleegyezett, hogy Orodiékkal továbbra is érintkezzem, és nagyon hathatós érveim alapján azt is engedélyezte, hogy öcsém „pincéjébe” is eljárjak.

A pince Pista öcsém mesterműve volt. Pista, aki mindenre gondolt, s aki nélkül aligha éltük volna túl a hitleri vérfürdőket, 1943 tavaszán Pali nevére telket vásárolt a Testvérhegyen, egy régi parasztház kertje tövében. A ház már évek óta az ő tulajdona volt, közös barátnőnk, Várkonyi Gizi neve alatt. Zsidók ugyanis akkor már nem vásárolhattak telket, kertet, semmilyen ingatlant Magyarországon. A Várkonyi házaspár nyaranta ki is hurcolkodott a Pista által felszerelt házacskába. Pista a Pali néven vásárolt telken egy minden törvényes előírásnak megfelelő, fűthető vikendházat épített. Szerinte Pali meg én mint kommunisták akármikor veszélybe kerülhetünk. Ha lebukás fenyegetne, meghúzzhatjuk magunkat

a Testvérhegyen, ahol be sem kell jelentkeznünk, miután Pesten bejelentett lakásunk van. Bandi segítségével, ahogy neveztük: „Gizi házának” padlásán egy vakfalat húzott, és a mögé tartós élelmiszereket rejtett, hogy éhínség esetén se lássunk hiányt. A víkendház mellé épített kis kamrát pedig megtöltötte koksszal.

De térjünk vissza a pincéhez. Pistáék lakásához egész közel, az újpesti rakpart és a Palatinus házak közé ékelődött egyik névtelen utcácskára nyílt. A bérházaknak csak az ablakai nyíltak a közre, de kapuja egynek sem. A kis sikátorban alig járt ember. Egy garázs és egy szenespince dolgozói kívül senkinek sem volt ott keresnivalója. Mindez nagyon fontos lett a későbbi illegális nyomda biztonsága szempontjából. Az illegális nyomda helyén az apám által alapított szárítóvállalat működött vagy húsz év óta, és bővült vegyészeti üzemmé, Pista vezetése alatt.

Pista nagyon akkurátus ember volt, jellemző, hogy még gyermekkorunkban azzal ugrattuk őt: „Kérj karácsonyra egy hosszában szőrszálat hasogató gépet.” Valószínűleg már 1940-ben átgondolta a háború által előidézett helyzetet és annak perspektíváit. A szovjetellenes háború megindulása idején úgy látta, hogy a pártnak rövidesen szüksége lesz újabb rejtékhelyekre, támaszpontokra, ezért két öccsével, Bandival és Lacival bűvőhelyet kezdett építeni, ahol lassanként nyomdát is kialakított. Külön szerencse, hogy vegyészeti, szárítóüzeme egyedülálló volt e szakmában. Így erre nem vonatkoztak az egyes lezárt vállalatokat katonai célokra igénybe vevő rendelkezések. Öcsém 1942-ben elbocsátotta amúgy is csak télen működő üzemének embereit, és hozzálátott a több ember számára alkalmas bűvőhely felszereléséhez.

Nem akarom olvasóim türelmét igénybe venni annak az aprólékos, minden eshetőségre kiterjedő gondosságnak a leírásával, amellyel a pincét felszerelték. A „Pince” történetét 1962-ben megírtam – közel húsz nyomtatott oldalt tett ki –

a Legújabbkori Történeti Múzeum 1963–64-es Évkönyve számára. Itt csak utalok arra, hogy a pince kialakítása a legnagyobb titokban folyt. Mi ketten Palival csak akkor szereztünk tudomást róla, amikor Pista ismertette apparátusának működését, és kinevezett bennünket nyomdaösszekötőnek.

E gondos előkészületnek volt köszönhető, hogy 1944 tavaszán, a német megszállás után „Fitosnak” már a Pista által preparált okmányokat, így például lepecsételt bélyeges bejelentő lapokat, bélyeges és pecsétes levélborítékokat mutathattam . . . Mind megannyi eszköz emberek megmentésére.

Felső kapcsolatomban nagyon dicsérte a hamisítványok jó kivitelét. Kérdezősködni kezdett a titokzatos nyomdász kiléte felől. Vállaltam érte a teljes felelősséget, neve említése nélkül beszéltem róla és a pince jól álcázott rejtekeiről. A vészterhes idők szabálya volt: „Amit nem tudok, azt nem verik ki belőlem” – Losonczy nem is firtatta túlságosan a titokzatos nyomda helyét, sem gazdája nevét, akit közös megállapodással „Pecsétőrnek” kereszteltünk el.

1944. április elején szakadó hóesésben gyorsan fölköltöztünk a Testvérhegyre, az általunk „sufninak” becézett kis víkendházba. Biztosabbnak látszott, ha ott húzzuk meg magunkat. Természetesen Pista költöztetett bennünket. A városban március 19. óta megállás nélkül folytak a letartóztatások, elhurcolások. A benyomuló németek kész listákkal jöttek. Nyilasok kalauzolták őket – a kommunisták és a zsidók kiirtásának programjával.

A kommunisták megértették, miről van szó. A zsidók nagy része, főként a tehetős polgárok nem. Így például egy fiatal leányismerősünk temetésén a gyászmenet ismerős tagjainak magyaráztam, hagyják el otthonukat. A nők, ha jobb lehetőség nincs, szerezzék meg a háztartási alkalmazottak papírjait, szegődjenek el azok segítségével stb. Csak a fölszabadulás után tudtam meg, hogy bolondnak néztek. Elhagyni a négy-szoba összkomfortokat, síkálni menni, amikor reggel kilenc-

kor szoktak fürdeni?! Feladni egy orvosi, egy ügyvédi praxist, elmenni melósnak?! Kész örölség! Biztosan lesznek kiskapuk! Hát nem voltak. Legfeljebb néhány tucat pénz- és ipari mágna számára, mint a Weisz Manfréd családnak, a mai Csepel Művek német kézre adása árán, vagy a Chorinoknak, Mauthnereknek.

Nem, nem voltak kiskapuk. Mindennap újabb és újabb rendeleteket bocsátottak ki. A zsidókat sárga csillaggal megjelölt házakba zsúfolták össze. Költözni nem volt szabad gépjárművel, csak lovas kocsikkal.

Most már éjjel-nappal bombáztak, főleg nagy amerikai repülőgépekről. Egyre fokozódott az élelmiszerhiány. A nyilasok „teoretikusai” felújították a tisztaeszleri vérvádat. És akadt magyar költő, nem is a legtehetségtelegebb, aki szolgálatukba állította tollát.

A szovjetellenes háború során a százezerrel frontra küldött katonák felesége, gyerekes anyák minden szociális gondoskodás nélkül magukra maradtak. Közülük sokan muníciógyárakban dolgoztak. A gyárakat katonai ellenőrzés alá helyezték, minden mulasztást szigorúan büntettek. Nagy jutalmat tűztek ki azoknak, akik bujkáló kommunistát, zsidót, katonaszökevényt beárulnak. Egy takarítónő négyszobás lakáshoz jutott teljes bútorzattal, felszereléssel, mert feljelentette annak lakóját, egy nyugdíjas öreg ezredest és feleségét, hogy zsidókat bújtatnak. Az ezredest, feleségével együtt és a hat zsidót kivégezték... A Városliget melletti zárdában elrejtettek zsidó gyermekeket. Az apácák életükkel fizettek emberségükért... Nyilas bandák, élesre töltött fegyverrel rontottak be a házakba, s elhurcolták a védteleneket. A honvédsereg ellenállást szervező tisztjei is halállal fizettek bátorságukért... Többek között meggyilkolták a budai Maros utcában működő zsidókórház egész személyzetét, orvosait, ápolóit, betegeit... Esténként, amikor dolgom végeztével Óbudára utaztam, a villamoson egyetlen szó sem hangzott el.

A Zsigmond utcában agyonlőtt férfiak és nők heverték sokáig temetetlenül.

És mégis! Mégis vannak, akik segítenek és kockáztatnak. Orodiek lakásában egyre többen találnak menedéket. A legkülönbözőbb emberek. Egy bűnügyi rendőrségi nyomozó, aki nem akart a kapott parancs értelmében nyugatra költözni. Egy buta vén gavallér Pest környéki lakásáról jött ide a szőnyegbombázástól való félelmében. Engem azzal ijesztget, hogy az oroszok „köztulajdonba” fognak venni. – Csak már lát-nám őket – mondom Palinak –, még azt sem bánom, ha magántulajdonba vesznek.

Egyelőre, sajnos, a szovjet csapatok elérve a Kárpátokat Románia felé fordultak, Bulgárián meg Jugoszlávián át, délről érik majd el a magyar határt.

Én tovább járom utaimat, egy részük pártmegbízatus, más részük egyéni. Fitos nem szívesen, de beleegyezett, hogy családom ügyeit intézzem. Özsiéknek el kellett hagyniuk budai villájukat. Először jó barátaiknál, Hay Elekéknél laktak a Pozsonyi úton, aztán mindnyájukat egy másik házba, kisebb lakásba költöztették, a végén újabb költöztetés után, kilencen laktak egy garzonlakás egyetlen szobájában, a fürdőszobába beszerelt villanyresón főztek. Csodálatosképpen még ilyen körülmények között is rendet, tisztaságot tudtak tartani, és a kilenc ember csendben megfért egymással. A zsidók naponta két-három órára hagyhatták el lakásukat, végezheték bevásárlásaikat. Ez időn túl a boltosok nem szolgálhatták ki őket. Így hát részben rám hárult apró-cseprő ügyeik intézése.

Klári sógornőmet doktor Hirschler Imre rendelőjébe kísérttem. A várószoba zsúfolásig megtelt. Mi leszünk az utolsók ma. Időnként egy szép fiatalasszony siet át a szobán, gőzölgő feketekávéval. Hirschler a tőle megszokott közvetlenséggel fogad bennünket. Mintha nem volna tizenkét óra munka mögötte, mintha nem gyilkolnának a közelünkben is, mintha nem volna ő maga is üldözött. A múltban gyermekek százait se-

gítette a világra, ma asszonyok tucatjait mentesíti attól, hogy terhesen hurcolják el őket. Éppúgy mint a múltban a szegényektől, Kláritól sem fogad el egy krajcárt sem.

Látogatásunk Hirschlernél csak Klárit mentő akciónak egyik része volt. Mióta az éjszakai razziák, a betörések a sárgacsillogos házakba és az elhurcolások egyre gyakoribbakká lettek, éjszakánként szívszorulásig menő ijedelemmel gondoltam Klárra és az alig kétéves Péterre. Palinak mentő ötlete támadt. Annak idején a vernet-i internáló táborban nagyon összeharátkozott a bácskai Bieber Antallal. A földhöz, géphez értő ember fölényével védőszárnyai alá vette Palit, pátyolgatta az ügyefogyott entellektüelt. Azóta is leveleznek, Tóni meg is látogatott bennünket Péterfy Sándor utcai lakásunkban. – Bieberék majd elbűjtatják Klárit és Pétert – indítványozza Pali.

Klári nincs túlságosan elragadtatva tervünkötől, de végül is beleegyezik az utazásba. Pali kíséri el őket.

Május elején értesítést kaptunk Pistától: azonnal jöjjünk, „SAS” behívót kapott. A „bevonulást” szépen megszervezte. Elbúcsúzott az Újpesti rakpart 7. számú ház (annak pincéjében volt a nyomda) kis púpos házmesterétől, és ez alkalommal bemutatott neki kettőnket, Palit és jómagamat, azzal, hogy ránk bízta a pincét. Éjszaka azután besurrant ugyanoda, anélkül, hogy a kívülről lelakatolt ajtón ennek nyoma maradt volna.

Pista „bevonulásával” a nyomda a párt utasításai szerint megkezdte rendszeres működését. Volt néhány teljesen apró incidens, amely mégis a nyomda biztonságát veszélyeztette. Felső kapcsolatomtól rendszeresen kaptam röpcédulaszövegeket, amelyeket stencilre gépeltem, és némi gyümölcscsel meg kenyérrel együtt bevitettem a nyomdába. Néha kész stencilt kaptam „sürgős” utasítással. Megesett az is, hogy ott álltam a sokszorosítógép előtt, munkával a kezemben, tehetetlenül. Régimódi kis gépünkre nem illett az újfajta viaszpapír.

Ekkor tapasztaltam, hogy a forradalmisághoz nem elég

csak az áldozatkészség. Rátermettség, ezerféle készség kell. Bandi forgatta a stencilt, nézte a sokszorosítót, aztán levágott belőle itt is, ott is, majd hozzáragasztott valamit, és a munka ment. Időre tudtam szállítani. Egy másik alkalommal pedig új hengert öntött beteg sokszorosítója számára.

Júniustól kezdve nemcsak a párt, hanem a Magyar Front röpcéduláinak egy részét is mi nyomtuk. Külön feladat volt leszállításuk, percnyi pontos időre. Az illegális találkozóknál nem volt szabad az utcán, a találka helyén, hosszabb ideig ólálkodni. Budapest felett mind gyakrabban jelentek meg a nagy amerikai bombázók, nemcsak éjjel, de fényes nappal is. Ilyenkor mindenkinek óvóhelyre kellett vonulnia, néha órákra is. Leállt a közlekedés, és csak nehezen indult meg újra. Sokszor érkeztem hosszú gyaloglás után késve és feleslegesen a találkozóra, kezemben a jó háziasszony elmaradhatatlan „cekkerje”, és benne répa, karalábé alatt a röpcédulák, amelyeket nem tudtam átadni kapcsolatomnak. Ilyenkor sejtetem, hogy egy másik óvóhelyen rekedt, s az előre megbeszélt, ún. „biztosító” találkozón majd átadhatom a csomagot.

Ám egyszer számomra teljesen érthetetlen okból nem jelent meg a találkozón, sőt a biztosító találkozón sem felső kapcsolatom. Csak két nap múlva tudtam meg pártkapcsolatom megszakításának okát: a párt néhány napra minden illegális találkozót beszüntetett Pintér Marianne letartóztatása miatt. De hiába ültek két napig szobájában a detektívek, Marianne-t minden telefoncsengésre válaszára kényszerítve. Igen, ő válaszolt. De válaszaiban a rendőr fülének felfoghatatlanul ott húzódott a figyelmeztetés: „Vigyázzatok! Lebuktam!”

A nagyszerű, bátor Pintér Marianne-ból a rendőrség továbbra sem tudott kiverni semmit. Hány embert mentett meg így? És hány évi súlyos betegségével fizetett érte a felszabadulás után!

Pártmunkámat tovább folytathattam. Akadtak olykor tra-

gikomikus eseteink is. Egy napon Fitos azt mondta nekem: – Kérem, holnap reggel fél nyolckor legyen a lord Rothermere (a mai Pálffy György) utcában. Csinosan, elegánsan felöltözve. Én az utca másik végéről jövök, megállunk egy percre, mint ahogyan két ismerős köszönti egymást. Közben átvesz tőlem egy kis csomagot. Nyomtatott röpcédulák lesznek benne. Átvétel után azonnal postázza. Pali is segíthet benne. Csak nyoma se maradjon belőle otthon. – Losonczy óvatosságának nagyon is érthető oka volt, új lakásunkat a Damjanich utca 42-ben olykor ő is használta. Álnévén be is jelentkezett nálunk. Mi továbbra is a Testvérhegyen laktunk.

A lakásváltoztatásra azért került sor, mert a Péterfy Sándor utcai ház udvarára egy éjszaka becsapott a bomba. Senki sem sérült meg, mert egy részeg ember kivételével mindnyájan az óvóhelyre húzódtak. A részeget levitte a légnyomás valahova az alagsorba, de csak másnap vette észre, hogy máshol ébredt, mint ahol lefeküdt. Az udvari lakásokban csaknem minden tönkrement. Nálunk csak az előszoba- és a kamraajtó szakadt be, de még a befőttes üvegeim is épen maradtak. A házat egy vizsgálat során lakhatatlannak nyilvánították, ezért Pali igényelhetett másik lakást, ami nehezebbé tette múltunk kifürkészését. Így jutottunk a Damjanich utca 42-be. A röplapok, illegális újságok postai terjesztését innen intéztük.

Tehát, előírás szerint másnap reggel fél nyolckor, sötétkék selyemkosztümben ott vagyok a megbeszélt helyen. Fitos is feltűnik. Előírás szerint üdvözljük egymást. Aztán ő bocsánatot kér: valami nyomdazavar miatt nem készültek el a röpcédulák. Majd tíz órakor megkapom a Bazilika mellett. Tíz órakor ott vagyok, Losonczy is. Röpcédula azonban még nincs. Majd tizenkettőkor a Kálvin téren ismét hiába találkozunk. Újabb két órát sétálhatok, mert nincs hova mennem.

Végre délután hatkor az Üllői út egy mellékutcajában, a klinikák mellett megjelenik Losonczy egy mennykő nagy csomaggal a kezében. Úgy cipeli, mint valami oltárra szánt en-

gesztelő áldozatot. Összenézünk, és ellenállhatatlan erővel ki-
robban belőlünk a nevetés.

– Ehhez kellett a sötétkék selyemkosztüm? – kérdeztem,
amikor végre szólni tudok.

– Odisszeánkat az okozta, hogy a nyomdagép eltörött, s
a nyomdászok kénytelenek voltak stencillel sokszorosítani.
Kétóránként tudtak csak egy-egy csomagot elkészíteni, vélet-
lenül mi kaptuk az utolsót – magyarázza Losonczy. Aztán el-
komolyodva folytatja: – Ezt maga nem viheti magával. Tu-
dok egy jó helyet, ahol lerakhatom. Viszont szeretnék beszél-
ni magával és Palival is.

Megállapodtunk egy újabb randevúban, de most már röpcé-
dulák nélkül.

Palit a Damjanich utcai lakáson találom, azután kettesben
várakozunk az Aréna (ma Dózsa György) út és Abonyi utca
sarkán levő kávéházban. Nyilasok látogatják, azért lehet ná-
luk ételt is kapni. Nemsokára belép Fitos egy másik általunk
már ismert elvtárs kíséretében, magasra emelve a hatalmas
röpcédulacsomagot. Nem tudott megszabadulni tőle. Végre
hoznak ennivalót. De alig látunk hozzá, felbőg a légítámadást
jelző sziréna. Mi szeretnénk befejezni a vacsorát, de a kávé
a fennálló rendelkezésekre hivatkozva kituszkol bennünket
az utcára. – Nagyon jó óvópincéje van a háznak, menjünk
oda. – Oda is megyünk, de külön-külön, mintha nem ismer-
nénk egymást. Fitos a bejárat közelében trónol az elmaradha-
tatlan csomagján. Társát nem látom. Pali meg én a pince mé-
lyén ájtatosan hallgatjuk valami féleszű vadbarom „politikai
beszámolóját”.

– A németek most már biztosan győznek. Elkészültek a
csodafegyverek. Csak kilőttek egy csodabombát, és meg is ta-
lálták az orosz vezérkart megfagyva, ahogy az asztal körül ül-
tek és kártyáztak . . .

Végre éjfélkor lefűjták a légiriadót. A koromsötét városban
nem volt kedvünk és merszünk messzire menni. Mind a né-

gyen Damjanich utcai lakásunkon fejeztük be az éjszakát. Másnap együtt postáztuk a röpcédulákat.

A röpcédulák egy részét „szórtuk”, azaz sötétedés után leraktuk a kapualjakba, telefonfülkékbe stb. Másik részét – az orvosok, művészek, általában értelmiségiek számára készült felhívásokat – körlevélként postán meghatározott címekre küldtük. Pista különböző pecsétet gyártott. Például az orvosok egy gyógyszergyár pecsétjével kapták pártpostájukat, az építésszek egy cementgyárával és így tovább... Mindaddig, amíg az egyik nyilas lap, nagy riport keretében, leleplezte manőverünket. A publicitásnak nem örültünk, de legalább figyelemztetett. Taktikát változtattunk. Különböző színű és formájú borítékokat más-más írással címeztünk.

A nyomdának hamarosan fontosabb dolga akadt, mint a röpcédulagyártás. A tömeges elhurcolások, a nyílt erőszak a rendszernek csak egyik módszere volt. Embervadászatot folytattak adminisztratív úton is. Okmányok egész seregével kellett igazolnia magát mindenkinek és mindenhol: házmesternél, a lakásokban és az utcán tartott rendszeressé vált razziákon. Az okmányok adatainak egyezniük kellett. Egyikre-másikra, például a cukorjegyekre, mindig új pecsétet kellett bélyegeztetni.

1944 nyarán a párt minden vezetője mély illegalitásban volt. A Gestapo egyre szűkebbre vonta hálóját a listáján szereplő kommunisták körül. Mindenki hamis néven, hamis papírokkal élt, mindenki máshol, mint ahol bejelentkezett. Vasúti igazolványokból, anyakönyvi kivonatokból, katonakönyvekből kellett „kimosni” a neveket, és helyükbe mást írni, mindig újabb pecsétet felrakni. A „Pecsétőr” egész nap „mosott”, szárított, vasalt. Közben nagyon kellett vigyáznia, nehogy a papír elvékonyodjon a mosás helyén. A detektívek a világosság felé tartva néztek át az okmányokon. Elég volt a lebukáshoz a helyenként elvékonyodó papiros. Rendkívül nehéz új adatokat írni a mosott papírra. Ekkor lépett hamisító

körünkbe csodálatos tehetségével Várkonyi Gizi. Minden írást utánozni tudott. Természetesen ez sem volt egyszerű feladat. Egy 1890-ből származó megsárgult keresztlevélen nem lehetett újfajta tintával írni. Az írás színe, a tinta minősége is elárulhatta az okmány gazdáját. De még egy 1940-ből származó katonakönyvön is más színűre száradt a tinta, mint a bejelentőlapon. Gizi tintákat kevert, papírmintákon kísérletezett, napon szárítgatta őket, amíg végre megfelelőnek találta, és elkészült az okmány.

Voltak az okmányhamisítások körül egyéb nehézségek is: a számok. Magyarországon minden városnak, falunak megvolt a maga, csak a hatóságok által ismert száma, amelyet aztán, bizonyos rendszer szerint feltüntettek az odavalósiak papírjain. Hogy azokban a gyilkos időkben, amikor annyi ember bújt hamis okmányok mögé, nem történt még több lebukás, azt a hivatásos rendőrség egy része duzzogásának köszönhetjük. Sombor-Schweinitzer detektívjeit mélyen sértette, hogy a nyilas bandák felettük is basáskodnak, ezért felületesebben dolgoztak. Különben sem a német győzelemre, hanem az angolszászokéra spekuláltak. A nyilas banditák pedig, a kínzásokon és a gyilkosságokon kívül, járatlanok voltak rendőri ügyekben. Mi természetesen igyekeztünk minden elvtársnak megbízható igazolványokat adni. Olykor az is megesett, hogy mire valakit jól „felszereltünk”, kénytelen volt újra személyazonosságot változtatni. A papírszerzés és átalakítás kezdődhetett újra. Ma is hálával gondolok azokra a bátor szimpatizánsokra, tiszta emberekre, akik saját biztonságukat kockáztatva elláttak bennünket okmányokkal. Volt olyan ismerősöm, akinek több példányban beszerzett irataival hárman vagy négyen bujkáltak.

Életünknek ebben a teljes bizonytalanságában doktor Solt Oszkár kérésemre morfiumot szerzett nekem. Jártamban-keltemben Pest kihalt utcáin benyúltam a táskámba és megsimogattam a békés halált ígérő kis tasakot. Ha lebukom, tán

lesz időm és alkalmam megszabadulni a kínszektől, deportálástól, gázkamrától.

Szeptemberben ismét meglátogattam két öreg nagynénémet, Annát és Zazát. Persze nem tudtak kibújni hetvenéves beideg-zettségükből, a régi normális idők visszatérésében reménykedtek. Mit tart Anna néni „normális időknek” – kérdeztem. „Hát a Ferenc József-i időket!” – hangzott az angyalian ártatlan válasz. Megváltásukat az *angol* felmentő seregektől remélték. Titokban azt hiszem arról ábrándoztak, hogy az angoloknak is van csodafegyverük, és majd egy napon tenger-alattjáróikból valódi gentlemanek szállnak ki Soroksárnál a Dunából.

De miért ne bizakodtak volna apolitikus öregek az angolokban, amikor gondolkodni hivatalból köteles „jó urunk”, vitéz nagybányai Horthy Miklós is feléjük fordult hatalmát mentő reménységeivel. Többszöri visszautasítás után jött rá, hogy csak a Szovjetunió felé fordulhat. Persze csak a német „szövetséges” háta mögött. A németeknek meg mindenütt voltak kémeik.

Szeptember végén és október elején Horthy ijedt kapkodása közben kapcsolatba került a Magyar Front pártjainak néhány politikusával. Ezek voltak azok az izgalmas napok és hetek, amikor minden haladó, baloldali gondolkodású ember, akinek kapcsolatai voltak, tenni akart valamit a nép, a nemzet megmentéséért. Polgári, szociáldemokrata és kommunista ellenállók, ellenállási csoportok dolgoztak ki és közvetítettek „kiugrási” javaslatokat a hatalom birtokosaihoz, és keresték a kapcsolatokat egymással is. A közvetítési kísérletekben Aranyossi Pál is részt vett, akinek elgondolása gyakran egyezett az ellenállási csoportokéval, akár a politikai foglyok kiszabadításáról, akár a szovjetekhez küldendő fegyverszüneti delegáció összetételéről volt szó.

Sokféle elfoglaltságom közben, olyan napokon, amikor nem volt dolgom a városban, ugyancsak szorgoskodtam a vetemé-

nyeskertemben. Ez jó alibi volt a sváb volksbundista szomszédság előtt. Épp eleget kérdezősködtek: – Minek megyek be annyit Pestre?

– Jaj, hát ott az egész lakásom. Mi minden eshet vele távollétiünkben. Meg aztán szellőztetni is kell . . . – vettem fel a jó háziasszony szerepét.

Annál inkább vigyáznom kellett, mert a nyár vége felé közvetlen közelünkben gazdát cserélt egy jókora villa. Az új tulajdonosok, a szóbeszéd szerint, rendőrségi emberek. Mindenesetre furcsán viselkedtek. Elsősorban kidobálták az udvarra a ház volt lakójának jó bútorait, pedig elhelyezhették volna a villa nagy alagsorában. A bútor most szemünk láttára ment tönkre az esőben, a napsütésben. Aztán kezdték felásni és elkeríteni a sufnihoz vezető utat. Szerencsére ez többeket érintett, és az előljáróság közbelépésére az új szomszéd meghátrált. Az asszony a melegben föltekerte vállig érő haját. Ekkor jöttem rá, honnan ismerem: a soproni börtönből. A „kémnő!” Ott árulkodott az az ijesztő heg a füle mellett. Hát mégsem alaptalanul mesélte vad történeteit. Valóban nemes rendőrségünkhöz tartozott. Jó lesz vigyázni!

Könnyítette a helyzetünket kis Oszi. Mint orvost behívták katonának, és a hadügyminisztériumba osztották be. Cifra uniformisában járt fel hozzánk, és egyszer, nem tudom mi jogon, egy valódi hadügyminiszteri autóval hozta fel Palit a hegyre. Rettenetesen megnőtt a tekintélyünk.

Szeptember második felében visszaérkezett Bácskából Klári Péterrel. Csupa lelkesedés volt. A szovjet hadak Jugoszláviában törtek előre, a partizántevékenység hatalmas méreteket öltött. – Csak a gyerek tartott vissza – mondotta –, hogy csatlakozzam hozzájuk. Nem kellett volna más, csak kimenni az éjszaka a kukoricásba, bizonyára találkoztam volna velük. – De a front átvonulását mégis Pesten szerette volna bevárni.

Igy hát Pista minden szempontból teljesen kifogástalan menekültigazolványt gyártott számára. Egyelőre hozzánk hurcol-

kodtak a hegyre, háromszor három méteres egyetlen szobánkba. Később Lombosék vették magukhoz őket, lenn a városban, a Garay utcában.

A gyalázat hónapjai

Mi is készültünk elköltözni a sufniból. Tudtunk arról, hogy Horthy kiugrásra készül, ezért vissza akartunk költözni Damjanich utcai lakásunkba.

A hurcolkodást október 15-re tűztük ki, lovas szekérrel, hogy magunkkal vihessük a Pista által elrejtett élelmiszereket is. Horthy proklamációját későbbre vártuk, ezért ért bennünket felkészületlenül a kiugrást bejelentő rádió szózata. Fejvesztetten abbahagytam szépséges sárgarépáim kiásását, sürgettem Palit, húzza ki a környék valamelyik kocsmájából azt a részeges alakot, aki hurcolkodásunk lebonyolítására vállalkozott.

Indulófélben voltunk, amikor motorkerékpárján odaért a kis Oszi. Féltett bennünket, azért jött elénk. Ekkor az egyik sváb szomszéd kilépett háza kapuján, és teljes dühvel szidni kezdte a „gyáva magyar bandát”, amely Horthyjával az élen cserbenhagyta Hitlert. Több sem kellett a magyar tisztí uniformisában feszítő Oszinak. – Ki meri szidni Horthy Miklóst?! – kiáltotta. Revolverét előrántva úgy leteremtette „utolsó nyilasnak”, „rohadt volksbundistának” az atyafit, és küldte a fenébe Hitlerével együtt, hogy az ijedten visszabújt házába. Ezek után, a bekövetkezett nyilas rémuralom idején, öngyilkossággal lett volna egyenlő, ha a sufni tájékán mutatkozunk.

Október 15-én délben még reménykedtünk a kiugrásban. A Pozsonyi út és környéke is megváltozott. Kinyíltak a sárgacsillagos házak kapui, az utcák megteltek emberekkel. Mindenfelé szólt a rádió. Meglátogattam Pistát.

– Én is kimozdulok – mondotta –, öt hónapja nem voltam az utcán.

– Ne tedd – válaszoltam –, ki tudja, mi jöhet még, dekonszpirálhatod magad és a pincét. – Belátta, hogy jobb az óvatosság.

Estére már nem voltak illúzióink. A város visszasüllyedt némaságába, csak a budai Vár felől hallatszott fegyverzaj. Megkezdődtek a nyilas rémuralom hónapjai. Ez engem arra is sarkallt, hogy fokozottan gondoljak éléskamráim feltöltésére. Este tíz órára járt az idő, épp egy kacsza földi tetemét boncoltam (két dunyhahuzatért cseréltem) a lesütés reményében, amikor lihegve a lépcsőn való rohanástól, belépett a konyhámba Losonczy Géza.

– Persze itt csücsülnek – kiáltja. – Nem megmondtam, hogy nem lakhatnak otthon. Szedik a priuszosokat. Földes Veronkát már elvitték. Egy negyedórán belül el kell hagyniuk a házat.

Nem tehettünk mást, szedtük a sátorfánkat. De hova?

Pali telefonon hívja Orodieket. Oszkár nincsen otthon, de Mariska megad egy másik telefonszámot. Oszkár, mint mindig, most is készséges. A Margit-híd budai hídfőjénél találkozunk. – Persze alhatunk náluk a borpincében, csak nagyon csendesén surranjunk be, nehogy a nyilas házmester megsejtsen valamit. – Ekkor aludtam Orodí borpincéjében először. (Ágyakkal, tűzhellyel szerelték fel, légítámadás, ostrom esetére.) Persze Oszkár pincéje is rövidebb volt az eredetnél, ő is húzott egy hamis falat, és mögéjük rejtette legféltettebb borait. A kevésbé értékes borok ágyam közelében párologtak. Ettől én, született antialkoholista, reggelenként kótyagosan ébredtem.

Megkezdődött ágyrajáró korszakunk. Ma is hálával és tisztelettel gondolok azokra az elvtársakra – Orodí Oszkára, Deák Berciére, Lombosékra, Soltékre, Dési-Huber Stefikére –, akik nem törődve a kockázattal, a nyilas házmesterek-

kel, légóparancsnokokkal, szomszédokkal, éjszakai szállást adtak, sőt a nagy élelmiszerszűke ellenére is megvendégeltek. Szinte naponként változtattunk szállást. Közben a pártmunkát is folytatni kellett, egyre nehezebb körülmények között.

A házak faláról nagy plakátok hirdették, hogy „felkoncolnak”, úgy is mint kommunistát, úgy is mint katonaszöktetőt és úgy is mint zsidómentőt. S hogy ez nem pusztá fenyegetés, arról bizonykodtak az Óbuda utcáin heverő halottak, a Liget fáin függő akasztottak, a Stefánia útra (ma Népstadion út) kiültetett holtak. Magam is láttam, amint fényes nappal hullákat dobáltak a Dunába. A gyilkolás a dicsőség rangjára emelkedett.

Egy éjszaka elhurcolták nővérem férjét, dr. Rendl Sándort. Egy barátjuk valami svéd vagy svájci útlevelet szerzett számára. Ha azt fel tudja mutatni, talán elengedik. Őzsi úgy sejtette, hogy Sándort az óbudai téglagyárba vitték. Vállaltam, hogy Palival együtt megpróbáljuk eljuttatni hozzá ezt a mentést ígérő okmányt.

Másnap reggel hét órakor közelítettük meg a téglagyár udvarának kapuját. Nyilasok őrizték. Elkergettek bennünket. Pali azonban nem akart tágítani. Körüljártuk a deszkapalánkkal övezett térséget, valami hátsó kapuban reménykedve. Sehol semmi. Pali most taktikát változtatott. Leszólította a téglagyár környékén járó katonákat: – Vitéz úr, a téglagyárban szolgálatos? – A kapott válaszok világosan tükrözték a nyilas uralom egyre növekvő utálatát. Egy őrmesterféle így felelt: – Hála az égnek, nem!

Egy másik megkérdezett megfogta Pali kezét, úgy mondta: – Uram, kerülje ezt a környéket! Tegnap a magam szemével láttam, amint a nyilas őr lelőtt egy gyermeklányt, aki egy kegyeret akart beadni.

Még vagy egy órát ácsorogtunk a környéken. Könyörögtem Palinak, hogy forduljunk vissza, hiába kockáztatunk, Sándor nem tudunk segíteni.

Csodálatos módon Sándor egy napon hazatért. Kirángatták vagy ötvenüket a téglagyárból, két napig megállás nélkül hajtották őket Budapest utcáin, a Margit-hídon hat embert agyonlőttek közülük, nekik kellett hullájukat a Dunába dobni. Aztán hazakergették őket.

Ebben az időben Klári megtudta, hogy feloszlatták a szentkirályszabadjai tábort, és foglyait az osztrák–magyar határra vitték, hogy onnan tovább szállítsák őket valamelyik megsemmisítő táborba. Klári civil ruhát csomagolt, és megfelelő papírokkal felszerelve férje megmentésére készült. Laci szökése és hazautazásuk is sikerült, bár a menetrendi időnél jóval tovább tartott. A vonatot többször fenyegette légitámadás. Ilyenkor megállt a nyílt pályán, az utasok sietve elhagyták és lehasaltak a mezőn vagy a fák tövében. Laci késő este, az előre megbeszélt időben, beszökött a pincébe.

A vérengzés, a deportálások, nyilas razziák egymást érték. Az újabb sorozások már a levante korú, tehát tizennégy éven felüli gyermekeket fenyegették. A harckocsik páncélökölrel való kilövésére képezték ki őket. A robbanásnál a fegyver használója is súlyosan megsebesülhet. A szovjet hadak már a Bácskában voltak. A németek és a nyilasok Magyarország értékeit, gyárait, kórházait, üzemeket egész felszerelését külföldre hurcolták, az állatállomány tetemes részét is Nyugatra hajtották.

„Fordítsátok vissza a fegyvereket!” – „Honvédtisztek az arcvonalban, álljatok át seregeitekkel az oroszokhoz!” – „Rohanjátok meg és fegyverezzétek le a németeket! Juttassatok fegyvert, lőszert, robbanóanyagot a munkássághoz!” – szólították fel a kommunista párt röplapjai a katonákat és tiszteket.

Egyre nőtt a szökött katonák száma. Az utcai razziákon elsősorban bujkáló katonaszökevényeket, a Nyugatra vezénylés alól magukat kivonó munkásokat és hivatalnokokat kutatták. A nyomda újabb feladatot kapott, meg kellett hosszabbítani

és gyári bélyegzővel ellátni az elvezénylés elől bujkálók papírjait.

Pista sem volt már egyedül föld alatti menedékhelyén. Laci után Bandi és végül Pista üzlettársa, Róna Ferenc és felesége, Magda is ott húzódott meg a Nyugatra hurcolás elől. „Pecsétőr” mindenkinek fekvőhelyet készített, és kis kályháján süített ragacos kenyérpótlékkal egészítette ki vendégei szűkre mért kosztját. Joggal aggódott, hogy élelmiszerkészlete nem tart ki a felszabadulásig, én pedig egyre ritkábban tudtam valami ennivalót becsempészni a bujkálókhoz. Nekem is megnövekedtek élelemszerzési gondjaim. A nyilas terror a ház mestert, légóparancsnokot is fenyegette, felelősek voltak a házban lakók magatartásáért, esetleges gyanús múltjáért vagy jelenéért. Lombos Editet is kérdőre vonta a légóparancsnok, kik tartózkodnak rajtuk kívül a lakásban. Ezek után nem mehetünk többé Lombosékhoz aludni.

Lombosék lakása helyett új szállóhelyet szerzett nekem Székely Endre, Fitos utáni felső kapcsolatom. A Belvárosban, a mostani Október 6., akkor Bálvány utcai hatalmas lakásban, egy magános hölgnél kaptunk szobát. Lakásadónőnknek két kikötése volt: továbbra is hallgatni akarja az angol rádiót, és nem étkezhetünk otthon. Az elsőt örömmel vettük, a másodikba belenyugodtunk. A magános és egykor bizonyára nagyon szép hölgy, akihez mint kibombázottak költöztünk, ismerettségünk harmadik napján megkérdezte, tudnánk-e férjének, aki vallása miatt üldözött és bujkál, megfelelő papírokat szerezni. Egy hét múlva fiával arról beszéltünk, miként lehetne autók felrobbantásával eltorlaszolni a hidakat, hogy megnehezítsük az ország kifosztását. A fiatal mérnök szerkesztett is egy erre való apró készüléket, amely kevés robbanóanyaggal megtöltve, a hidak bejáratánál képződött örökös „dugókban” várakozó autók kerekeire csempészve, segíthette tervünket. A próbálkozásból sajnos nem lett semmi. Székely Endrével ismételten kértük Losonczyt, hogy irányítson át a párt

harci brigádjába vagy velük hozzon kapcsolatba bennünket, de nem volt hajlandó kívánságunkat teljesíteni.

Novemberben egy szombat délután, úgy két óra tájban, amikor a munkából hazasietőkre ezrei gyalogosan és villamoson elárasztották Budapest utcáit, felrobbant a Margit-híd. Több száz ember fulladt a Dunába. Gyalogosok és több villamosszerelvény utasai és dolgozói. A robbanás még a mindennapi bombázásokhoz szokott pestieket is felrázta kábultságukból. A detonáció hallható volt az egész városban. Ijedten szaladtam Pistához. Ha a környékbéli házak is megrongálódtak vagy ledőltek, a pincében tartózkodók is lelepleződhetnek, vagy esetleg el is pusztultak. Szerencsére nem történt bajuk. De a robbanás mégis ártott a nyomda biztonságának. A németek a Margit-híd pótlására a Margitsziget és a Sziget utca között pontonhidat vertek a Dunán. A Sziget utcára nyíló köz, ahol a nyomda bejárata volt, forgalmasabb lett. Ki kellett tapasztalni azokat az órákat, amikor a terrortól, bombázásoktól, nélkülözésektől sújtott város forgalma elcsendesül, amikor aki csak teheti megpróbál néhány órát aludni, mielőtt ismét megszólalnak az újabb légitámadást jelző szirénák, és mindenki az óvóhelyre vonul.

Igy többnyire az esti szürkületben látogattunk a pincébe. Ez azzal járt, hogy éjszakára magunknál kellett tartani a legkülönbözőbb hamisítványokat, amelyek pedig a gyakori éjszakai razziák során veszélyessé válhattak.

Ekkor történt velünk valami tragikomikus eset. Bálvány utcai lakásunkból általában jókor reggel eltávoztunk, hogy az Andrássy út elején üzemelő kávéházban reggelizzünk. Ezen a napon helyisége szinte kongott az ürességtől, csupán az egyik asztalnál ült néhány élemedett korú „úriember”, föltehetően vidékiek. Boldogan súgtam Palinak: – Te, azok ott rántottát esznek! – Kiadós reggeli reményében vártuk a pincért, amikor felcsendül mellettem egy kemény, rideg hang:

– Ezt vegye le innen – és rámutat kis bőrröndömre, amelyet

eléggé el nem ítérendő módon – a mellettem álló székre tettem. – Ne csináljanak feltűnést – folytatja –, tudjuk, kik maguk. Mindent tudunk!

Ész nélkül veszem le a székről a csinos, mutatós, méghozzá vörös színű kis koffert, amelybe féltő gonddal rakosgattam be a „szépen mosott” papírokat, néhány olyat is, amelyet Giza már átírt! Lábammal betolom a kávéházi padocska alá.

Közben az „úriember” elfoglalta asztalunknál az általa követelt széket.

– Ne csináljanak feltűnést! – ismételte. Eszünk ágában sem volt. – Maguk bujkáló zsidók! – folytatja. Elkéri Pali katonakönyvét, forgatja, nézi, majdhogy meg nem szagolja: – Mióta hívják magát Aranyossi Pálnak?

Pali kemény, de sértett hangon: – Amióta megszülettem, mert így hívták az apámat, a nagyapámat, a dédapámat, és nyilván az őseinket is.

– Maga ezt a katonakönyvet a Teleki téren vette.

– Nem vettem, a megfelelő katonai hatóság állította ki részemre.

– S maga milyen vallású? – fordul felém.

– Római katolikus.

– Nem annak látszik. Mutassa a papírjait.

Előadok egy igazán testhezálló kis igazolókártyát, amelyet az előrelátó katonai bürokrácia állít ki az olyan megbízható nőknek, akiket koruknál, szakmájuknál, származásuknál fogva méltónak talál az esetleges katonai szolgálatra. Nincsen ezen a kis kartondarabon csak asszonynevem, címem, szakmám (kertész), születési évem és anyám neve.

Az úriember nem akar belenyugodni papírjaink valódiságába:

– Majd bevitetem magukat a negyedik kerületi nyilasházba, ott majd kiverik az igazságot magukból.

Szerencsére, akkor még nem tudtuk, hogy az említett nyilásfészek pincéje tele van megkínzott emberekkel és bűzlik a

hulláktól. A helyzet így sem volt valami szívderítő. Ekkor hirtelen mentőötletem támadt. Tudtam, hogy Pali kapcsolatban áll egy elvtársnővel, akinek lányneve egyezik a legfasisztább szervezetek egyike, a Vitézi Szék főkapitánya nevével: Hellebronthnak hívják. Többet nem tudok róla. Úgy kapaszkodok ebbe a névbe, mint valami mentőövbe.

– Palikám – mondom a tőlem telhető legnagyobb nyugalommal –, ha a tisztelt úr nem hisz nekünk, talán hívja fel Hellebronth Mártát, a Vitézi Szék főkapitányának leányát, ő majd igazol. (Sohasem láttam a nevezett elvtársnőt, azóta sem hallottam felőle. Most, harminchárom évvel az eset után bocsánatot kérek a hazugságért, de valóban kutyaszorítóban voltunk.)

Szavaimra az úriember felüti a fejét, Pali pedig kap a tippen.

– Vagy forduljanak Győrbe, a húgomhoz, Vitéz Kiss Károlynéhez.

– Vigyázzon! – mondja fenyegetően az úriember –, ismerős vagyok Győrben.

– Akkor bizonyára ismeri a sógornőmet, Kissné Aranyosi Irmát – kapcsolódom be a beszélgetésbe. – Mit szól hozzá, mind a két lány férjhez ment. Nos, ha ismeri Irmust, akkor láthatja, hogy mennyire hasonlítanak egymásra az urammal. Vedd csak le, kedvesem, a szemüvegedet.

Pali elkábulva ennyi bárgyúságtól, megteszi. És az úriember, aki talán sohasem járt Győrben, és talán sohasem hallott semmiféle Irmusról, csak bennünket akart megfélemlíteni, most lemondóan mondja: – Tényleg hasonlítanak.

Ezután felpattan székéről, összevágja a bokáját, és annak rendje-módja szerint bemutatkozik. Nyugdíjas alezredes, akit most behívtak kiegészítő szolgálatra. Zsidók felderítésére képezték ki őket. Ez lett volna az első ügye.

– De ugye azért nem haragszanak?

– Jaj dehogy!

– De nekünk nagyon sok haragosunk van – folytatja. – Ezért együtt kell dolgoznunk. Holnapután ilyen tájban legyenek újra itt, majd megbeszéljük, miben lehetünk egymás segítségére. – Ezek után kezét adunk egymásnak, és ő visszaül asztalához. Még hallom, amint mondja: – Finom, keresztény úriemberek!

Valahogy megreggeliztünk, aztán szedtük a sátorfánkat, azaz a kis piros táskát, és eltűntünk a környékről. Még bevásároltam Pista számára sokszorosítópapírt és néhány apróságot, kívánsága szerint. Leszállítottam mindent, nyugodtan, elővigyázatosan. Csak amikor végre Bálvány utcai szobánkba érve lefekhettem, rázott ki a hideg. Mi lett volna, ha tényleg bevisznek a negyedik kerületi nyilasházba, a kis piros táskával együtt. Hiába dugtam a pad alá, a pincérek úgyis megtalálták volna. Úgy rázott a hideg, hogy az ócska vaságy egész éjjel zörgött alattam.

El akartunk kerülni az Andrássy úti kávéház környékéről. Dési-Huber Stefikéhez költöztünk, enyhén romos lakásába, a kilencedik kerületbe. Stefike, vérző szívvel – csak néhány hónapja halt meg férje, a nagy proletár festő –, szótlanul, fájdalmát magába fojtva végezte reggeltől estig embermentő misszióját. Még kosztot is kaptunk nála. Így Pali mentesült a felesleges utcán járástól és az állandóan razziázó nyilasok igazoltatásaitól.

Egy napon Pista egy teljesen ép, hófehér fogat nyújtott felém a tenyerén:

– Nézd, kiesett a fogam, pedig nem is fáj.

Skorbut, mondtam magamban, de nem akartam még ezzel is ijesztgetni. Valószínűleg ő is tudta, hogy miről van szó, mert ettől kezdve folyton vitaminos ételeket sürgetett:

– Ha nem kapsz gyümölcsöt, hozz sárgarépát.

Csak hogy sárgarépa sem igen volt.

Drága, jóságos Mariska barátnőm vidékről várt egy mázsa almát, és ígérte, hogy abból öt kilót ad nekem. Mire azonban

a gyümölcs megjött, Mariskáéknál is, mint mindenkinél, aki még joggal *embernek* mondhatta magát, a ház és a pince megtelt kibombázottakkal, menekülőkkal, bújdosókkal – nagyon kis halom lett abból a mázsa almából. Tudtam, hogy nem lenne szabad követelőznöm, de én arra a kiesett fogra gondoltam, és nem tágitottam.

Sötét este volt már, amikor Budáról telt szatyorral, büszkén, mint csatanyerés után a hódító vezér, vittük Palival az almát a pince felé. Közben vitatkoztunk. Pali hallani sem akart arról, hogy éjszakai razziák idején kinyissam a pinceajtót néhány kiló almáért. – Nem is fogom – ígértem –, majd egyenként dobom le az almákat, az alsó pincébe, ahol Pista a kokszot tárolja. Így is tettem. Csak másnap tudtuk meg, hogy ez az éjszakai dobálás milyen pánikot keltett a pince lakói között. Már éppen aludni készültek, amikor gyanús zörejt hallottak. Hajnalig, kezükben revolverrel, várták a rájuk törő nyilasokat. Csak reggel tudták meg, hogy az almadobálás zaja visszhangzott a pincében.

Pista, aki szorgalmasan hallgatta kis telepes rádióját és olvasta a lapokat, a pince biztonsága érdekében valamilyen hivatalos okmány megszerzését kérte Palitól. A „Bevonulás miatt zárva” felirat a pinceajtón már nem látszott kellő biztosítéknak a nyilasok boltfeltörő akciói ellen.

Az okmány megszerzéséről Markos Györggyel beszélünk, akinek jó kapcsolatai voltak a városháza ellenállási csoportjával. Ígértek is neki egy pecséttel ellátott hivatalos igazolást „Katonai célokra lefoglalva. Budapest Székesfőváros” vagy hasonló szöveggel. Ezt az okmányt kellett volna Palinak átvenni az előre megbeszélt helyen, a Nemzeti Kaszinó nyilvános étkezdéjében, a Semmelweis utcában. Többször találkoztunk ebben az alagsori vendéglőben Markos Gyurival. Pali előtt érkeztem, s már belépéskor megláttam Markost, magánosan ült egy asztalnál. Rám nézett, az arca hamuszürke volt, és mintha nem látott volna, újra tányérja fölé hajolt. Egyálta-

lán nem tetszett nekem. Persze Gyurkával nem könnyű. Mindig csinál valami zúrt. Vidám és kihívó természete egy percre sem hagyja nyugodni. Amíg én voltam a felső kapcsolata, sok bajom volt vele és főképp miatta. A párt meghatározott kívánsága ellenére, mindig zúros zsidómentésekbe keveredett. Egy rendőrségi tömegletartóztatás alkalmából csak fölényes viselkedésének köszönhettem, hogy kiengedték az őrszobából, ahová bevitték azzal a lánnyal együtt, akit éppen mentett . . . Egy alkalommal pedig megyek a Városház utcán, amikor hallok, hogy követ valaki. Meggyorsítom lépteimet, a mögöttem jövő is ezt teszi. Aztán az illető mellém lép, valamit a fülembe dörög, és már rohan tovább. Fogalmam sincs arról, mit mondhatott, viszont a távozóban felismertem Markos Györgyöt. Nyugtalan leszek: mit akarhatott? Elmarad délutáni találkozónk, vagy valami lebukásról értesített? Elmenjek, ne menjek? A találkozón mosolyogva megjelenő Gyuri felvilágosít:

– Csak azt súgtam, hogy három komcsi sok egy utcában, mert előtted is ballagott egy elvtárs.

Az asztalnál ülő Markos Gyuriról valami nagy szomorúság árad, mindjárt érzem, hogy baj van. Látszólag mást keresve körülkémelek a zsúfolt teremben. Ülőhely után kutatok, ahonnan szemmel tarthatnám az ajtót, hogy belépésekor figyelmeztessem Palit. Üres szék azonban nincs, meg kell elégednem a mellékteremmel. Onnan látom is, amint Pali fürge léptekkel kifelé tart az étkezdéből. (Bejövetele elkerülte a figyelmemet.) Utána eredek. A lépcsőfeljárón áll. Két detektív külsejű férfi az iratait vizsgálja. Nincs semmi baj, gondolom, csak megint zsidónak nézik. Komikus, hogy éppen őt, a kifogástalan „ősárját”, folyton zsidónak vélték, s minduntalan igazoltatták.

Régi jó vagy rossz szokásom: a bajban hirtelen optimista leszek. Palival ugyan az „igazoltatás” után nem találkoztam,

de azért bizonyára elengedték. Nálam mindenféle illegális okmány volt, én sem kerestem vele a találkozást.

Késő estig hitegettem magam, hogy előkerül, de amikor éjfélkor sem volt sehol, tudomásul kellettennem, hogy a nyilasok kezére került. Másnap rohantam Orodí Oszkárhoz a hírral, és ő, a drága jóbarát, összekapkodva pénzét, sietett befolyásos nyilas ügyvédet keresni.

Igyekeztem nem gondolni arra, hogy kínozzák Palit, de minduntalan rajtakaptam magam, hogy akármit csinálók, csakis rá gondolok.

Estére előkerült Orodí, valami bizonytalan értesüléssel: Aranyossit a nyilas számonkérő különítmény nyomozói kapták el, és a Margit körúti fegyházba vitték Markos Györggyel együtt. Ekkor hirtelen belém nyilallt a gondolat: az *okmány*! Vajon rajta volt-e a pince címe? Megtalálták-e valamelyikük-nél? Talán már rá is törtek a nyomdára! Hány holttest fekszik a pince mélyén vagy úszik a Dunában?

Ekkor szégyenletesen összeroppantam. Ott, Orodiek fürdőszobájában, ahová bevezettek a többi menekült és kibombázott lakó szeme elől, sírni, zokogni kezdtem, és megkértem Orodit, menjen el a pince előtt, nézze meg, rajta vannak-e a vasajtón a lakatok? Négy napon át ezt mindennap megtette. Én nem mertem nappal mutatkozni, barátunk értesülése szerint engem is kerestek. Különböző elvtársaknál bújtam, leginkább Budán Deákéknál. Csak sötétedéskor merészkedtem ki az utcára, a villamos elsötétített első peronján utaztam a vezető mellett. A kocsivezetőktől nem féltem. A pesti dolgozók között egyre nőtt és egyre tapasztalhatóbb lett az utálat a nyilasokkal szemben. Ötödik nap visszakapcsolódtam a pártmunkába, és újra felkerestem a pincét. Pista már elsíratott, és most kettőzött buzgalommal látott a „mosáshoz” és bélyegezéshez.

Az ország kirablása végeláthatatlan folyamatban, szemünk láttára történt. Hatalmas teherautók roskadásig tele áruval,

felszerelésekkel, gépekkel, tehéncsordák, cséplőgépek, parasztszekerek, magánautók vonultak végig Pest utcáin, mind Buda felé igyekeztek. A hidakon állandósult a torlódás. A gyalogosoknak viszont egy percig sem volt szabad megállni a hídon. Majd megkezdődött Budapest lakosságának Nyugatra költöztetése. Sokan kaptak parancsot a város elhagyására. Razziák kutattak a parancs megszegői után, „hosszabbítani” kellett maradási engedélyüket. Röplapokon hívtuk fel a munkásságot, hogy senki se engedelmeskedjen a behívó parancsnak, szabotálják a gyárak gépeinek leszedését, nyugatra szállítását, az ország teljes kifosztását.

November vége felé Pali váratlanul kiszabadult. Kezei még dagadtak és feketék voltak a kínzásoktól, idegei elég rossz állapotban. Rendkívül aggódott néhány fiatal börtöntársáért, akiket lopott egyenruhában, ellenállási tevékenységük közben fogtak el, és akik nem az őket fenyegető halálos ítéletekről beszéltek, hanem Palit, az idős elvtársat faggatták a szocializmus, a kommunizmus problémáiról . . . Elmondta szerencsés szabadulásának történetét is. A Városházának az ellenállókkal szimpatizáló csoportját göngyölítette fel a számonkérő különítmény, és a valódi szimpatizánsokon, segítőkön kívül azok ismerőseit, kártyapartnereit is összefogták, csupa „kifogástalan, keresztény úriembert”, akiket azután el is bocsátottak. Férjemnek külön szerencséje volt, hogy a pincét mentesítő okmányt Markos akkor még nem tudta megszerezni. Mivel minden kínzás, villanyozás ellenére Markossal együtt szigorúan tartották magukat előzetes megállapodásukhoz, hogy lebukás esetén egybehangzóan azt vallják: régi párizsi ismerősök, véletlenül találkoztak össze. Mivel a börtön nyugatra szállítás előtt állott, a többi „úriemberrel” együtt elengedték őt. Persze a pártmunkába nem kapcsolódhatott vissza. Elvtársak felvitték egy sváb-hegyi, azaz szabadság-hegyi szanatóriumba, ahol a betegek, de még az ápolók és az orvosok is mind bujkálók voltak.

Decemberben egy kora esti órában, amikor a pincéhez közeledtem, a pinceajtótól jobbra és balra hatalmas ládák tűntek a szemembe. A környék üres és kihalt volt. Nem történt semmi, nyugtattam magam, valami költözésről lehet szó. Aztán az előírás szerint háromszor összeértettem két drótot, amely a pince mélyén jöttömet jelzi, majd a lakatok kinyitásához fogtam. Kulcsom azonban nem illett a zárba. Megkíséréltem újra meg újra. Az eredmény mindig ugyanaz maradt . . . Kivert a verejték . . . Az ismeretlen ládák! Az ismeretlen lakat!

A pince egyik utcai ablakához mentem, és akkor láttam, hogy régi megállapodásunk alapján háromszor leheletnyit megmozdult az elsötétítő ponyva egyik sarka. Visszafordultam a bejárati ajtóhoz. Annak postanyílásában most megjelent egy kulcs, amely nyitotta a lakatot. Beléptem végre a pincébe. Az előréssben minden megváltozott. Mindenütt ládák és zsákok. Valaki megfogta a kezem és szótlánul vezetett a titkos hátsó helyiségbe. Pista volt. Elmondta, hogy nyilasok verték le a pince régi lakatait, de hála a jó álcázásnak, az utcai résznél tovább nem jutottak. Onnan elvitték bőrkabátját és motorkefépárját, aztán teleraktak minden szabad helyet rablott holmival. Rengeteg vászonneműt hordtak oda. Majd új lakatot tettek az ajtóra és elmentek. Pista nyomban reszelt megfelelő kulcsot a számomra.

– Jól vigyázz a holmira – mondtam neki –, a felszabadulás után gyermekotthont ruházunk fel vele.

Egyelőre azonban a jelennel kellett törődnünk. Nem tudtuk, hogy a nyilasoknak mi a céljuk a pincével. Azt javasoltam, jöjjön az egész társaság a Damjanich utca 42. szám alatti lakásomba. Az egyik ajtót elállítjuk egy nagy szekrényvel, és így megfelelő búvóhelyet alakítunk ki. Öcsém még mindig biztosabbnak találta a pincét. Lehúzódnak az alsó részébe, még ha dohos is, és a nyilasokat egy csövön keresztül kihallgatják. A pince lakói közül valaki mindig őrt áll, és jelzi, ha az ajtót fenn kinyitják. Ha a nyilasok a pince előré-

szét csak raktárnak használják, és csak hébe-hóba jönnek oda, ők majd elbújnak arra a rövid időre. A szovjet csapatok mindennap újabb és újabb magyar városokat foglalnak el, már nincs messze a felszabadulás. Viszont az én látogatásomat a nyomdában ritkítani kell. A veszély most nagyobb, mint valaha.

December második felében kértem a pártot, engedélyezze, hogy hazaköltözzem. A Gestapo, a nyilasok, az egész rendőri apparátus lázas tempóban pakolt és hurcolkodott nyugatra. Feltehető volt, hogy már senkit sem keresnek priusza alapján a lakásán. Gyilkolni még többet gyilkoltak, mint addig, de teljesen ötletszerűen, szadista módon, minden formális adminisztratív intézkedés mellőzésével.

Hazaköltözködhettem. Lakásomban már ott volt Klári és Petyonka. Így neveztük megkülönböztetésül a tizennegyedik évét taposó másik Pétertől, akit nagynénje hagyott nálunk kis húgával, az ötéves Erzsikével együtt, csak huszonnégy órára, amíg valahol el tudja helyezni őket. A nagynénit azután nem láttuk a felszabadulásig. De lehet az utcára dobni két gyereket?

Egy napon Klári azt olvasta az újságban, hogy a kisgyerekes zsidó anyák ekkor meg ekkor jelentkezzenek a lóversenyterén.

– Ez a mafla Irén még képes odamenni – kiáltotta, és szaladt Irénhez. Magával hozta a kicsivel együtt, természetesen ott is maradtak. Néhány nap múlva beállított Bözsi sógornőm. Ő sem maradhatott tovább a lakásában. Mind a két asszonynak megfelelő „menekült”-papírt gyártott Pista, és a légóparancsnok minden gyanakvás nélkül elfogadta. Mint ahogyan mindenféle papírt mindenkitől elfogadott. Tudtuk, hogy rendes ember, szimpatizáns vagy annál is több.

Karácsony előtt sürgős ügyek újra a nyomdába szólítottak. A közt, amelyre a pince nyílt, elzárva találtam, katonaság táborozott benne. Még az ajtó közelébe se mehettam. Kötör-

meléken és egy ló véres tetemén átmászva bejutottam egy valamennyire ép telefonfülkébe, ahonnan elláttam a pince bejáratáig. Előtte magyar katonák jöttek-mentek, mások a földön heverték. Azt nem tudtam megállapítani, hogy bementek-e a pincébe.

Megint a gyötrő kérdés: hátha felfedték őket.

Kikászálódtam a telefonfülkéből, megkerültem az egész háztömböt, és beléptem az Újpesti rakpart hetes számú házba. Most nem törődtem azzal, hogy a kapura szögezett sárga csillag miatt veszélyes odamennem. Lerohantam a légópince nyitott ajtaján. A nyomda hátsó kijáratát akartam megkeresni. A ház egész pincésora tele volt sárga csillagot viselő zsidókkal. Anyák gyermekeiket mosdatták, altatták, mások valami tűzhelyfélén főztek. Férfiak fát aprítottak. Mindenki a maga bajával vesződött, senki sem törődött velem. Ide-oda nyargaltam a számomra ismeretlen folyosókon, Pista nevét kiáltottam, kerestem a nyomda hátsó kijáratát. Szerettem volna valami bizonyosságot arról, hogy élnek. Dolgom végezetlenül kellett hazatérnem.

December 26-án a szovjet seregek körülzárták Budapestet. Szinte percekkel a hidak lezárása előtt, amikor a németek már minden Pestre igyekvőre lőttek, dr. Solt Oszkár tiszti egyenruhában, motorkerékpárján hazahozta Palit, és azonnál visszafordult Budára. Ettől az időtől kezdődött a mi vakondéletünk is.

Dcember 26-án érkezett hozzánk Özsi és lánya, Vera. Karácsony éjszakáján becsapott szobánkba egy szovjet gránát. Öten többé-kevésbé megsérültek. Csak miután a sebesülteket elszállították, ájult el Özsi. Akkor látták, hogy az ő lábszára is vérzik. A szomszédból – bombázás és golyóhullás közben – egy orvosnő járt hozzá. Szerencsénkre lakásunk eredeti tulajdonosai nagyon jól felszerelték házi patikájukat, jó gyógyszereket talál benne. Néhányat magával is visz más betegek számára. Villany már nincs, Pista által öntött gyertyákkal világítunk.

gítunk. A doktornó nem kér fizetést az életveszélyben nyújtott kezelésért, csak egy gyertyát. Bármennyire is rosszul esett, kénytelen voltam megtagadni a kérését. S nem mondhatom meg, hogy ami gyertyánk még van, azt be kell vinnem abba a kórházba kinevezett lakásba, ahol éjjel-nappal koromsötétben fekszik a sebesült dr. Rendl Sándor és dr. Hay Elek, a gyertyákat az orvosi vizit idejére tárolják. A szoba ablakai ugyanis már összetörték; a hideg, a szovjet tüzérség és az amerikai légitámadások ellen védekezésül nincs más lehetőség, mint a spalettát becsukni.

Özsi december utolsó napjaiban ágyamon fekszik, és onnan nézi, amint egy kis vaskályha égő kokszlángja felett ebédet főzök kétszemélyes háztartásom kis méretű fazekaiban, tíz embernek: Pali, Péter, Petyonka, Özsi, Bözsi, Klári, Erzsike, Irén, Vera és jómagam. Társaságunk tizenegyedik tagja, Mártika, még szopós csecsemő.

Klári minden új jövevényünk számára kitalált egy históriát, miért került az illető hozzánk. Ő magát, a „bácskai menekültet” leginkább Petyonka igazolta. Kétéves volt, teljesen tisztán mesélte bácskai életét. A Bodri kutyát, a tehénkét és az ovit, ahol ő mint az óvó néni kedvence, annak ölében hallgatta a szép meséket.

Jobban féltem az óvóhely lakóitól, mint a bombázásoktól. Akárki feljelenthetett volna bennünket . . . Most már házunk is tűz alatt állott. Főzés közben hol berepült egy ablak, máskor remegtek a falak. Félni leginkább a kis vaskályha lángoló paraszától féltem. Egyszer egy veszett bombázás alkalmából Bözsi is fenn tartózkodott a lakásban. Ma sem felejtí el, mint húzódtunk egy ajtókeret alá, amint azt a polgári védelem szabályai előírták.

Már hetek óta megszűnt a vízellátás. Tőlünk két utcányira jártunk Kláriver vízerért. Csak mi ketten. Nem volt más megoldás. Bözsi gyerekkora óta bicegett, Özsi lába még be sem hegedt, Irén szoptatott, Palit lehetetlen volt kiengedni a ház-

ból. Most már nem számított semmiféle igazolvány. Később lehullott a hó. Ez segített valamit a vízhiányon, és betakarta az emberi és állati tetemeket. Tele volt velük a város. Minden ház köteles volt a maga halottait és azokat, akiket a kapujuk előtt találtak, a legközelebbi üres telken vagy kertben elhantolni. Életveszélyes és hiábavaló fáradság volt. A gazdáikat vesztett éhes kóbor kutyák újra kikaparták a rosszul elföldelteket. A holttesteket az emberek éjszakának idején a szomszéd ház elé húzták.

1945. január 6-án Klárral együtt próbáltuk megközelíteni a nyomdát. Ezúttal több szerencsével. A közben most német katonaság táborozott. Nem állták utunkat, amikor átmentünk közöttük a Sziget utca felé. Láthattuk a pince lezárt ajtaját és ép lakatjait. Felnýtásukat azonban nem akartuk megkockáztatni. Az udvar felé kerültünk. A sárgacsillagos ház most üres volt és néma, pincéje lezárva. Hova űzték tovább szerencsétlen lakóit? Gettóba? Halálba?

Ott álltunk kettesben a néma udvaron, a kis, púpos ház-mestert sem láttuk sehol.

– Odaállunk most a nyomda udvari ablaka elé, a harisnyánkat igazítjuk, hangosan beszélünk és közben bezörcgünk – mondotta Klári.

Így tettünk. Beszéltünk, zörgettünk, vártunk. Ekkor mellettünk, az alsó pincéből kiszólt egy távoli hang:

- Hogy vagytok?
- Mindenki egészséges.
- Mi is, de tűnjetek el.

Éltek! Szaladtunk haza. A repülőgépek golyózáporai elől olykor beugrottunk valami idegen kapu alá. Most ez volt az egyetlen közlekedési mód. Villamos, autóbusz már rég nem járt.

Az úttestet, a járdát mindenütt vastagon borította a kő-törmelék, üvegszilánk, üszkös fa, bútorok maradványai, drót, vasrúd, gépalkatrész. Sok utcát teljesen elzártak a romok.

Visszafordultunk és kerültünk egyet. Mindenfelé bombatölcsérek tátongtak. Mi mégis majdnem vidámak voltunk. Most nem féltem attól, hogy a szerte heverő hullák között fölismerem a pince lakóit . . . Hiszen a felszabadulás már nem lehet messze, talán csak napokat kell még várni . . .

Remény és izgalom között vártuk a felszabadítókat. A Damjanich utca 42. számú ház, amelyben laktunk, állandó gépfegyvertűzben állott. Egyik oldalát még a nyáron földig lerombolta a repülőtámadás. Másik része, ahol a lakásunk volt, többé-kevésbé épen maradt. Az utca felől a ház teljesen romosnak és lakatlannak látszott, így reméltük, hogy elkerüljük a még öldöklő nyilas bandák figyelmét. A romok között szökött katonák és zsidók bujkáltak. A ház lakói már hetek óta a pincét lakták. Ágyaink szorosan egymás mellett álltak. A minden okmányoknak szorgalmasan hívó légóparancsnoknak elég dolga volt velünk. Például néhány méltóságos úrnak és asszonynak, akik persze nem voltak hozzászokva, hogy háztartási alkalmazottakkal egy helyiségben aludjanak, meg kellett magyaráznia: háború idején a cselédek is megilleti az a jog, hogy a bombázás előtt a pincébe meneküljenek. Ilyen viták is voltak 1945 januárjában.

Mennél jobban verték a gépfegyverek golyói házunk falát, annál jobban erősödött bennem a felszabadulás közelségének reménye. Egy éjszaka Péter és Petyonka között fekve az egyik deszkával kiszélesített díványon, elgondolkoztam.

Régi gyermekkori emlék jutott az eszembe: nagyapától nagy, vastag, több kötetes irodalomtörténetet kaptunk, Endrei Zalán munkáját. Nem hinném, hogy valami korszakalkotó mű lett volna. Mama olykor felolvasott belőle, de engem főleg a sok kép izgatott. Boldogan állapítottam meg, szerencsére nem élek azokban a régi barbár időkben, amikor örökké háborúk dúltak, és az emberek kínozták, ölték egymást. Most már béke van, az emberek műveltek . . . Gyermekkorom szemlélete erősen megváltozott azon a hosszú úton, amelyet

ebben a fenséges és borzalmas 20. században tettem. Sok borzalmat, szenvedést, igazságtalanságot láttam, de változatlanul *hiszek az emberben.*

Erre gondoltam azon a napon, 1945. január 13-án, amikor az első két szovjet katona belépett óvóhelyünk ajtaján.

Tartalom

1. FEJEZET

Én régi, elsüllyedt világom	5
Tanulóéveim	22
Egy csodálatos iskola	29
A lázadók	45
Miért tette?	49
Házasság két forradalom között	53
Pali	58
Gondok és álmok	62
Nevelési elveim	66
A bukás	80

2. FEJEZET

Az első próbálkozások	87
Bécsben	93
Stockholm	99
Bucika	102
Berlinben	112
Újra Budapesten	128
A „Lantarg”	132

3. FEJEZET

Megérkezés a bűvös városba	136
A Bölöni-féle bolt	139
A Párisi Munkás	144
Mi, a „fregolik”	155
Magyar nőmozgalom Franciaországban	159
A proletkult	165

Nord és Pas-de-Calais	169	
A horthysta követség	178	
Egy akció	183	
Az élet megy tovább	192	
A nők a háború és a fasizmus ellen		196
Intermezzo	209	
Elprédált esztendők	214	
Bellier-Dedouv	220	
Nec mergitur	234	
Novembertől májusig	252	

4. FEJEZET

Veszélyes vállalkozás	264	
Az úr a pokolban is úr	276	
Otthon	282	
Illegális utakon	290	
A gyalázat hónapjai	305	

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztette R. Török Piroska

A borító, a kötéstervezés és a tipográfia Erdélyi Judit munkája

Műszaki vezető Mózes Tibor

Képszerkesztő Fábri Magda

A szerkesztést 1977. VIII. 17-én kezdték meg

Megjelent 1978. I. 20-án, 8000 példányban

Terjedelme 16,4 (A/5) ív + $\frac{1}{2}$ év képmelléklet

77.1279/1 Zrínyi Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató

Rendszertelen
önéletrajz

28,- Ft

RENDSZERTELEN ÖNÉLETRAJZ

A könyv első fejezeteit olvasva egy „elsüllyedt világ”, a Ferenc József-i Magyarország úri miliójének néhány színes filmkockája perreg le előttünk. A szerző kevés nosztalgiával, sokkal inkább éles kritikával ír a nagypolgári környezetben eltöltött gyermek- és tanulóéveiről. Az első világháború alatti megrázó élmények, bátyja és jövődőbeli férje, Aranyossi Pál, a neves haladó újságíró, felvilágosító szavai nyomán kerül közel a baloldali értelmiségi mozgalomhoz. A Tanácsköztársaság megdöntése után követi férjét az emigrációba. Olaszországban, Ausztriában, Svédországban és Németországban töltenek néhány esztendőt, végül a húszas évek közepén Franciaországban telepednek le. Hányatott élete során alkalma nyílik összehasonlítani a különböző országokban élő emberek szokásait, mindennapjait.

Aktív mozgalmi tevékenysége Franciaországban teljesedik ki. Könyvében képet ad a magyar politikai emigránsok ottani küzdelmeiről, részvételükről a francia munkásság harcában. Előbb a magyar, majd a nemzetközi nőmozgalomban fontos szerepet tölt be. A második világháború kellős közepén, a határon átszökve tér haza férjével Budapestre. Csakhamar bekapcsolódnak az illegális munkába. Az újpesti rakpart házsorának egyik pincéjében, a fasiszta nyomozó szervek kijátszásával a felszabadulásig sikerül működtetni bátyjával együtt titkos nyomdájukat.

Aranyossi Magda keresetlen eszközökkel, mégis érdekesen, fordulatosan ír. Öszintesége, szókimondása, egyéni humora sajátos ízt ad mondanivalójának. Könyve megjelenését nem érhette meg, röviddel a kézirat nyomdába adása után elhunyt.